

Nº1 (31)
2020

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktiki jurnal

Azerbaijani journal of

Agricultural

Economics

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ
AQRAR TƏDQIQATLAR MƏRKƏZİ

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktiki jurnal

Azerbaijani Journal of
Agricultural Economics

№ 1 (31)

BAKI - 2020

“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev

“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı növbəti illərdə də prioritet olaraq qalacaq və kənd təsərrüfatında islahatlar daha da dərinləşəcəkdir”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

Dinamik inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yeri olan kənd təsərrüfatı sahəsi yeni yüksəliş dövrünü yaşamaqdadır. Kənd təsərrüfatının inkişafının hazırkı mərhələsində fermerlərə yaxınlıq, səmərəli idarəçiliyin təmin edilməsi və innovasiyaların geniş yayılmasının dəstəklənməsi aqrar siyasətin əsas prinsipləri kimi qəbul olunmuşdur.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə prioritet vəzifələr “Aqrar təhlil”, “Aqrar həllər”, “Aqrar bilik və bacarıqlar”, “Aqrar dəstək” və “Aqrar ticarət” kimi funksional istiqamətləri əhatə edir.

Bu baxımdan, aqrar sahədə artımın sürətləndirilməsi və davamlı inkişaf yolunda qarşıya çıxan məsələlərin elmi fikir süzgəcindən keçirilməsi, gələcəyə baxışların dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı elmi-analitik fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin yaradılmasında da məqsəd məhz aqrar təhlil işinin peşəkarlıqla aparılmasını və aqrar siyasətin elmi əsaslarının gücləndirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Nəşrinə yeni başlanılan “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalın fəaliyyəti ölkədə həyata keçirilən aqrar siyasətin təhlili və müzakirəsi baxımından əhəmiyyətli platforma kimi çıxış edə bilər. Əmin olmaq istərdim ki, jurnalda aqrar sektorun inkişafının aktual iqtisadi məsələlərinə dair maraqlı araşdırmalar yer alacaq, həyata keçirilən islahatların peşəkar təhlili aparılacaq, problemlərin həllinə dair yeni yanaşmalar təklif olunacaq.

Jurnal, eyni zamanda, aqrobiznesin müxtəlif sektorlarında mövcud vəziyyətə dair analitik informasiyalar təqdim etməklə, kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə ən yaxşı təcrübələrin öyrənilməsi və yayılmasına yardımçı ola bilər. Jurnalda və onun yaradıcı kollektivinə uğurlar arzulayıram.

İnam Kərimov
Azərbaycan Respublikasının
Kənd Təsərrüfatı naziri

Agriculture, which plays an important role in the dynamically developing economy of Azerbaijan, makes progress a new period of development. At the present stage of agricultural development, the main principles of agricultural policy were accepted proximity to farmers, ensuring good governance and promoting innovation. Simultaneously, agricultural development priorities cover functional directions such as “Agro-analytics”, “Agro-solutions”, “Agro-knowledge and capacities”, “Agro-assistance” and “Agro-trade”. From this viewpoint, it is important to improve scientific and analytical activities on accelerating growth and sustainable development in the agricultural sector, filter out scientific ideas and specify views on the future. The main purpose of establishment of the Agricultural Economics Research Center is ensuring the professional conduct of agricultural analysis and strengthening scientific basis on agricultural policy. Just publication journal of “Agricultural Economics” can serve as an important platform for the implementation of analysis and discussion of agricultural policy in the country. I would like to be sure that interesting studies on urgent economic issues of the agricultural sector, a professional analysis of the reforms and new approaches to solving problems will be presented in this journal.

In addition, presenting analytical information of various agribusiness sectors on the current situation, the journal can also be helpful to learn and disseminate best practices in the agricultural development.

I wish all success to the journal and its creative team.

Inam Karimov
Ministry of Agriculture of
Azerbaijan Republic

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnal
Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

---

Baş redaktor: Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d.

Redaksiya heyəti:

Xəlilov H.A., i.e.d., professor

Ataşov B.X., i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

İbrahimov İ.H., i.e.d., professor

Balayev R.Ə., i.e.d., professor

İsgəndərov R.K., i.e.d., professor

Alıyev İ.H., i.e.d., professor

Abbasov V.H., i.e.d., professor

Rzayev M.A., a.e.d.

Erol H.Çakmak, doktor-professor (Türkiyə)

Mukailov M.C., k.t.e.d., professor (Dağıstan Respublikası)

Cümşüdoğ İ.M., a.e.ü.f.d.

Vəliyev A.H., i.e.d.

Hüseyn R.Z., i.e.d.

Rüstəmov V.Ə., i.ü.f.d.

Şalbuzov N.Ə., i.ü.f.d.

Əhmədov B.S., i.ü.f.d.

Qardaşov Z.Z., i.ü.f.d.

Xeyirxəbərov İ.M., i.ü.f.d., dosent

Quliyev E.Ə., i.ü.f.d., dosent

Babayeva V.M., i.ü.f.d.

Məsul redaktor: İsmayılov V.C.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 18.04.2011-ci il tarixdə 3397 nömrə ilə qeydə alınmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 06.07.2012-ci il tarixli (protokol № 10-R) qərarı ilə iqtisad elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmiş Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun “Elmi Əsərləri” jurnalının hüquqi varisidir.

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalının hər rübdə olmaqla ildə 4 (dörd) nömrəsi nəşr olunur, məqalələr azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim oluna bilər.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1010, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Nizami küçəsi, 92.

Telefon: (+994 12) 599-12-10; (+994 12) 599-08-88,

E-poçt: e-agro@atm.gov.az

Jurnalda dərc olunan materiallardan istifadə olunduqda jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunan materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Texniki redaktorlar: Əhmədova G.B., Muradova A.Y., Tapdıqlı G.M.

Qrafik dizayner: Məhəmmədli M.B.

İSSN 2078-6042

M Ü N D Ə R İ C A T

Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi

F.F. Fikrətzadə

Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi 6

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri

H.A. Xəlilov

Azərbaycanda aqrar istehsalın artım templəri: dinamikasının xüsusiyyətləri və resurs amillərinin rolu 17

N.Ə. Şalbuşov

Bitkiçilikdə ailə-kəndli təsərrüfatlarının minimum zəruri ölçüləri: yaşayış minimumu meyarı üzrə yanaşma 35

S.İ. Hacıyeva

Aqrar sahədə qiymət paritetinin istehsalçıların gəlirlərinə təsiri 43

İnfrastrukturun inkişafı və istehsal resursları ilə təminat

M.A. Rzayev

Kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin aktual problemləri 52

A.H. Vəliyev

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə mexanizmləri 66

Aqrar bazarın inkişafı

İ.M. Xeyirxəbərov

Azərbaycanın taxıl və taxıl məhsulları bazarının marketing tədqiqi 77

S.İ. Vəliyeva

Azərbaycanda üzüm və şərab ixracının mövcud vəziyyəti və artırılması imkanları 85

İdarəetmə və institusional inkişaf

R.Ə. Balayev

Aqrar sahədə rəqəmsal mühitin formalaşmasının əsas amilləri və təcrübi aspektləri 93

Q.Q. Şərifov, F.F. Fikrətzadə

Kənd təsərrüfatında risklərin qiymətləndirilməsi prosesinin metodoloji əsasları 101

F.C. Qasımlı

Nəticəsəslı monitoring və qiymətləndirmənin konseptual əsasları və aqrar sahədə tətbiqi məsələləri 110

Kənd təsərrüfatı əsaslı klasterlərin formalaşması və inkişafı

V.H. Abbasov, T.K. Qorçiyeva

Qida sənayesi sahələrinin inkişaf prioritetləri 122

Kənd yerlərinin inkişafı, insan resursları və məşğulluq problemləri

V.Ə. Rüstəmov

Qloballaşma şəraitində regional inkişafın paradigması 132

UOT: 33. 63. 336

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATINA AYRILAN SUBSİDİYALARIN EFFEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Firdovsi Fikrət oğlu Fikrətzadə, i.ü.f.d.,

*Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı*

Tel.: (055) 207-70-13; e-mail: firdovsi.fikratzade@atm.gov.az

Xülasə

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin verilməsi, o cümlədən bu sahənin subsidiyalaşdırılması praktikası hazırda global kənd təsərrüfatı sisteminin həlledici elementinə çevrilib. Bu məqalədə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi məsələsinin nəzəri aspektləri öyrənilmiş və bu sahədə beynəlxalq təcrübə təhlil edilmişdir. Azərbaycanda aqrar sahə üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri, xüsusilə də birbaşa subsidiyalar sistemli şəkildə təhlil olunaraq bu dəstəyin effektivliyi müxtəlif indikatorlar əsasında qiymətləndirilmişdir.

***Açar sözlər:** dövlət dəstəyi, subsidiya, birbaşa subsidiya ödənişləri, kənd təsərrüfatına istiqamətlənmə indeksi.*

Giriş

İqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən aqrar sahəyə daha çox dövlət dəstəyinin göstərilməsi həm elmi dairələrdə, həm də təcrübə müzakirələrdə mübahisə mövzularından biri kimi çıxış edir. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları arasında qiymət disproporsiyasının aradan qaldırılması və ya ən azından zəiflədilməsi məqsədilə əsaslandırılan aqrar sahənin subsidiyalaşdırılması praktikası, fikrimizcə, nəzəri olaraq Engel qanunu ilə izah oluna bilər. Məlum olduğu kimi, bu qanuna əsasən, gəlirlər artdıqca bu gəlirlərin ərzaq məhsullarına sərf edilən hissəsi azalır (hətta ərzaq məhsullarına sərf edilən məbləğ mütləq olaraq artsa da) [5]. Bu qanunauyğunluq nəticəsində ərzaq məhsullarının qiymət indeksi ilə qeyri-ərzaq məhsullarının qiymət indeksi arasında disproporsiya yaranır və cəmiyyətin rifahı artdıqca bu disproporsiya da getdikcə artır.

Belə ki, insanların gəlirləri artdıqca onların ərzaq məhsulları istehlakı müvafiq fizioloji normalara uyğun səviyyəyə çatır, bu normalardan yuxarı illik ərzaq istehlakına tələbat olmur. Hətta ərzaq məhsullarının qiymətləri konyukturanın təsiri ilə aşağı düşmüş olsa belə, ərzaq istehlakında artım baş vermir, çünki bu məhsulları uzun müddət saxlamaq olmur [11].

Lakin gəlirlər artdıqca, məsələn, maşına, mənzilin genişləndirilməsinə və təmirinə, sənaye məhsulu olan çoxlu sayda məişət əşyalarına və s. tələbat dayanmadan artır (və qiymət indeksi yüksəlir). Nəticədə, məsələn, avtomobil sənayesinin metal xammalına, məişət kimyası sənayesinin kimya xammalına tələbatı da getdikcə yüksəlir və bu xammalların da qiymət indeksi artır. Təbii ki, bu

xammalların qiyməti aqrar məhsulların istehsalı üçün istifadə olunan, məsələn, traktor və gübrə üçün də eyni qalır və traktor və gübrənin də qiymət indeksi sənaye məhsulları ilə eyni səviyyədə dəyişir (artır). Bununla da traktor və gübrənin (sənaye məhsullarının) qiymət indeksi aqrar məhsulların qiymət indeksindən yuxarı olur, aqrar sahədə çalışanların gəlirləri isə sənaye sahələrində çalışanların gəlirlərindən aşağı olur. Məhz ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə yaranan bu qiymət disproporsiyasının aradan qaldırılması (zəiflədilməsi) zərurəti aqrar sahənin əlahiddə şəkildə subsidiyalaşdırılmasını şərtləndirir.

Beləliklə, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları arasında qiymət disproporsiyasının aradan qaldırılması (zəiflədilməsi) zərurətinə görə həyata keçirilən aqrar sahənin subsidiyalaşdırılması praktikası hazırda qlobal kənd təsərrüfatı sisteminin zəruri elementinə çevrilib.

Aqrar sahəyə ayrılan subsidiyaların məqsədi kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsal xərclərini tənzimləmək, fermerlərin gəlirliliyini artırmaq, ərzaq məhsullarının qiymətlərini stabilləşdirmək və lazım olan qədər ərzaq məhsulları istehsalını təşviq etməkdir [2].

Aqrar sahə üzrə dövlət dəstəyi formalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [2; 11]:

- ✓ Fermerlərə birbaşa (əkin sahəsinə, heyvan başına və ya istehsal vasitələrinə görə) ödənişlər;
- ✓ Məhsullar üzrə qiymət dəstəyi (bazara müdaxilə yolu ilə);
- ✓ Məhsul sığortası, kredit, marketinq, suvarma suyu və s. görə subsidiyalar;
- ✓ İxrac subsidiyası, habelə idxala kvotalar və tariflər şəklində maneələrin tətbiqi.

Bu məqalədə Azərbaycanda fermerlərə birbaşa şəkildə verilən subsidiyaların effektivliyi qiymətləndirilmişdir.

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi sahəsində dünya təcrübəsi

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə dünya bazarı konyukturası demək olar ki, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin tətbiq etdikləri geniş əhatəli və həcmi milyardlarla ölçülən aqrar subsidiya siyasətinin təsiri ilə formalaşır.

Buna görə də hazırda aqrar sahəyə adekvat həcmdə dövlət dəstəyi göstərə bilməyən ölkələrin fermerlərinin nəinki ixrac bazarlarında, hətta daxili bazarlarda belə rəqabətqabiliyyətli ola bilməmələri beynəlxalq təşkilatların çoxsaylı hesabatlarında qeyd olunur [3].

Bəzi ölkələrdə aqrar sahəyə verilən birbaşa subsidiyalar üzrə müxtəlif mənbələrdən toplanmış göstəriciləri Cədvəl 1-dən müşahidə edə bilərik.

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, hazırda aqrar sahəyə subsidiyaların verilməsi həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cədvəl 1-in məlumatları ölkələrin aqrar sahəyə ayırdıqları birbaşa subsidiyaların həcmi ilə bağlı göstəricilərdir. Əslində ölkələrin aqrar sahəyə dolayı yollarla müxtəlif formalarda göstərdikləri (məsələn, qiymətlərin tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması, ixrac subsidiyaları, vergi güzəştləri və s.) dəstəklərin həcmi daha böyükdür.

Belə ki, OECD tərəfindən aparılmış hesablamalar əsasında hazırlanmış Cədvəl 2-dən bunu əyani görə bilərik.

Cədvəl 1. Ölkələr üzrə kənd təsərrüfatı sahəsinə birbaşa subsidiya ödənişləri (2018)

Ölkə	Dövlət büdcəsi xərcləri, milyard \$	Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyard \$	Aqrar sahəyə birbaşa ödənişlər, milyon \$	Birbaşa ödənişlərin dövlət büdcəsində payı	Birbaşa ödənişlərin kənd təsərrüfatı məhsuluna nisbəti
ABŞ	4094.0	451.4	20.000	0.49%	4%
Fransa	1412.0	85.4	8.488	0.60%	10%
Rusiya	233.0	79.2	2.200	0.94%	3%
Türkiyə	142.0	71.5	2.819	1.99%	4%
Almaniya	1573.0	61.6	5.682	0.36%	9%
İtaliya	927.8	61.3	4.337	0.47%	7%
İspaniya	535.9	60.6	5.985	1.12%	10%
C. Koreya	335.8	37.6	1.845	0.55%	5%
B. Britaniya	1120.0	33.4	3.697	0.33%	11%
Hollandiya	340.2	32.9	850	0.25%	3%
Polşa	102.2	28.6	3.970	3.88%	14%
Ukrayna	46.7	26.5	347	0.74%	1%
Rumıniya	65.5	21.7	2.094	3.19%	10%
Yunanıstan	98.1	11.7	2.412	2.46%	21%
Danimarka	175.5	11.7	976	0.56%	8%
İrlandiya	87.2	9.9	1.412	1.62%	14%
Macarıstan	67.0	9.8	1.510	2.26%	15%
Belçika	260.0	9.3	592	0.23%	6%
Portuqaliya	96.8	8.4	785	0.81%	9%
Avstriya	201.9	8.2	816	0.40%	10%
Belarus	23.6	7.8	988	4.19%	13%
İsveç	269.9	6.8	809	0.30%	12%
Çexiya	83.9	5.8	984	1.17%	17%
Bolqarıstan	20.3	4.5	925	4.55%	20%
Finlandiya	140.7	4.1	618	0.44%	15%
Azərbaycan	13.4	4.1	202	1.51%	5%
Litva	21.6	2.6	546	2.52%	21%
Slovakiya	38.5	2.6	517	1.34%	20%
Xorvatiya	26.9	2.5	284	1.05%	11%
Sloveniya	21.0	1.5	159	0.76%	10%
Latviya	10.4	1.4	269	2.58%	20%
Estoniya	9.9	0.9	145	1.46%	15%
Ermənistan	2.9	2.0	10	0.34%	1%

Mənbə: BMT-nin, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatının (OECD) və AvroStat-ın ölkələr üzrə hesabatları əsasında tərtib olunub.

Məsələn, ABŞ-ın aqrar sahəyə ayırdığı birbaşa subsidiyalar 20 milyard dollar, bütün dəstək tədbirlərinin həcmi isə 44 milyard dollardır. Yaxud da müvafiq göstəricilər Türkiyə üzrə 2.8 milyard dollar və 8 milyard dollar, Rusiya üzrə 2.2 milyard dollar və 10 milyard dollardır, Cənubi Koreyada 1.8 milyard dollar və 25.4 milyard dollardır və s.

Cədvəl 2. Ölkələr üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara ehtimal olunan dəstək (Producer Support Estimate), milyon ABŞ dolları

Ölkələr	2016	2017	2018
Çin	220,908.1	210,835.2	206,474.1
Avropa Birliyi	97,482.5	99,622.7	110,313.9
ABŞ	36,441.8	33,812.9	44,307.9
Yaponiya	42,409.1	42,376.4	41,819.3
Cənubi Koreya	20,996.8	23,342.1	25,418.5
Rusiya	9,628.6	10,012.5	10,004.9
Türkiyə	15,967.6	12,873.6	8,029.8
İsveçrə	7,348.3	6,422.4	6,694.9
Meksika	4,249.4	4,417.0	4,804.3
Kanada	4,696.8	4,082.9	4,198.5
Norveç	3,241.7	3,260.5	3,609.1
Braziliya	5,948.0	4,122.3	2,292.2
İsrail	1,409.0	1,493.2	1,611.2
Avstraliya	816.2	1,092.6	1,095.0
Qazaxıstan	-31.9	465.8	784.7
Cənubi Afrika	352.2	599.7	761.0
Çili	358.1	412.2	385.4
İslandiya	234.5	260.4	251.4
Ukrayna	-808.5	-795.8	-212.8

Mənbə: www.oecd.org

Cədvəl 2-dən görünən maraqlı bir məqam həm də budur ki, Ukraynada həyata keçirilən mövcud aqrar siyasət tədbirləri bu ölkədə fermerlərin ziyanına olub, başqa sözlə, müəyyən məhsullar qrupu üzrə yerli istehsalçılar üçün əlverişsiz bazar şərtləri formalaşmışdır.

Müxtəlif ölkələr iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri və keçilən tarixi yol əsasında, aqrar sahəyə dövlət dəstəyi tədbirləri də müxtəlif xarakterlidir.

✚ **Türkiyə:** Türkiyədə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri bitkiçilik məhsulları (dizel yanacağı dəstəyi, sertifikatlı toxum dəstəyi, kimyəvi gübrə dəstəyi və torpaq analizi dəstəyi), sığorta və kənd yerlərinin inkişafı üzrə dövlət dəstəkləridir. Bu ölkədə aqrar sahəyə dövlət dəstəyi tədbirləri əsas etibarilə ayrı-ayrı məhsullar üzrədir. Ümumilikdə isə, Türkiyədə 2018-ci ildə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına göstərilən müxtəlif dəstək tədbirlərinin həcmi 6,25 milyard dollara qədər artmış, 2003-2017-ci illər ərzində isə dövlət tərəfindən fermerlərə məcmu olaraq 44,4 milyard dollar dəyərində pul dəstəyi göstərilmişdir [11].

✚ **ABŞ:** ABŞ-ın mövcud aqrar subsidiya siyasəti 2002-ci ildə qəbul edilən “Fermerlərin Himayəsi və Kənd İnvestisiya Qanunu”na əsaslanır (“Farm Bill” kimi tanınır). Hər 5 ildən bir yenilənən bu Qanun çərçivəsində aqrar sahəyə 2001-ci ildən hər il 16.5 milyard dollar, 2005-ci ildən hər il 20 milyard dollar birbaşa subsidiya ödənməmişdir. Bununla belə, aqrar sahəyə ayrılan birbaşa və dolay

subsidiyaların həcmi təqribən 170 milyard dollar dəyərində qiymətləndirilir [10]. ABŞ-ın kənd təsərrüfatı siyasəti hər beş ildən bir yenilənən Qanuna əsasən tədricən və ya köklü şəkildə dəyişdirilir, vaxt keçdikcə məhsul istehsalına görə birbaşa ödənişlər deyil, qiymətlərin və ya gəlirlərin stabilliyinə görə ödənilir. Meyvə və tərəvəz məhsulları subsidiyaya cəlb edilmir.

✚ **Avropa Birliyi:** Avropa Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi Ümumi Aqrar Siyasət (Common Agricultural Policy - CAP) adlandırılan müştərək siyasət aləti vasitəsilə həyata keçirilir. Həcmi 59 milyard avro olan CAP büdcəsi Avropa Birliyinin ümumi büdcəsinin 27%-ni təşkil edir. Avropa Birliyi üzrə orta hesabla hər hektara 266 avro birbaşa ödəniş verilir. Hər il bütünlükdə Aİ üzrə 7 milyon fermer təsərrüfatı birbaşa ödənişlərdən yararlanır və çox vaxt birbaşa ödənişlər bu fermerlərin gəlirlərinin əksər hissəsini təşkil edir. Birbaşa ödənişlər CAP büdcəsinin 71%-ni təşkil edir və 2018-ci ildə həcmi 41,7 milyard avro təşkil edib [4].

Son on il ərzində bu fermerlərin gəlirinin orta hesabla yarısı məhz birbaşa ödənişlərdən təşkil olunmuşdur. Birbaşa ödənişlərlə əhatə olunan faktiki əkin sahəsi isə 156 milyon hektardır ki, bu da Aİ üzrə cəmi faktiki əkin sahəsinin 90%-ni təşkil edir. Birbaşa ödənişlərlə yanaşı, bazar intervensiyası çərçivəsində də əlverişsiz bazar şərtlərinə görə fermerlərə müvafiq ödənişlər edilir. Bazar intervensiyası tədbirləri CAP büdcəsində 5% paya malik olmaqla 2,7 milyard avro təşkil edir. Bazar intervensiyası tədbirlərindən son dövrlər süd, donuz əti, meyvə və tərəvəz sektorlarındakı böhranlar zamanı istifadə olunmuşdur.

Məsələn, bazar intervensiyası aləti çərçivəsində hər il 1 mart-30 sentyabr tarixləri arasında süd istehsalçılarından tonu 2463 avrodan 60 min ton kərə yağı və tonu 1698 avrodan 109 min ton quru süd tədarük edilir. Məqsəd qiymətlərin ən aşağı olduğu dövrlərdə süd üzrə minimum qiymət həddini təmin etməkdir. Bazar şərtləri normallaşdıqdan sonra tədarük edilmiş süd məhsulları satışa çıxarılır.

Həmçinin bazar intervensiyası aləti çərçivəsində “Xüsusi saxlanclara dəstək” vasitəsilə kərə yağı, quru süd və pendir saxlayan özəl anbar sahiblərinə dəstək verir.

Bunlardan başqa, CAP büdcəsi xərclərinin 24%-i və ya 14.4 milyard avrosu kənd yerlərinin inkişafı siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən milli və regional proqramları əhatə edir.

✚ **Rusiya:** Rusiya Federasiyasında kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri “2013-2020-ci illər üzrə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi və kənd təsərrüfatı, xammal və ərzaq məhsulları bazarının tənzimlənməsi üzrə Dövlət Proqramı”nda təsbit olunub [12]. Proqram çərçivəsində 2017-ci il üzrə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin həcmi 3.66 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Rusiyada kənd təsərrüfatına ümumi dövlət dəstəyinin 60%-i Aqrar Sənaye Komplekslərinin payına düşür. Bu baxımdan, 2018-ci ildə Rusiyada ASK-nın inkişafına ümumilikdə 2,2 mlrd. ABŞ dolları, o cümlədən investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına 582 mln. ABŞ dolları, kənd yerlərinin dayanıqlı inkişaf etdirilməsinə 191 mln. ABŞ dolları və fermerlərin dəstəklənməsi və kənd kooperasiyasının dəstəklənməsi sisteminin yaradılmasına 90 mln. ABŞ dolları məbləğində subsidiya ayrılmışdır.

Bundan başqa, Rusiya dövləti buğda, çovdar, arpa və qarğıdalı üçün daxili qiymətləri sabitləşdirmək məqsədi ilə qiymət intervensiyası kimi tənzimləmə alətlərindən də istifadə edir.

✚ **Gürcüstan:** 2012-ci ildə Gürcüstan dövləti kənd təsərrüfatının inkişafını iqtisadiyyatın prioritetlərindən biri elan edib və nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı yönümlü dəstək tədbirlərinin həm komponentləri, həm də həcmi 2012-ci ildən etibarən əhəmiyyətli dərəcədə artıb. 2012-ci ildə aqrar sahə üzrə dövlət xərcləri əvvəlki ilə nisbətən 3 dəfədən çox artaraq 124,6 milyon dollar, 2013-cü ildə isə

246,3 milyon dollar olmuşdur. Aqrar sahəyə dəstək tədbirlərinin həcmninin ÜDM-ə nisbəti 1,6%, dövlət büdcəsi xərclərində payı isə 6,4% olub [8].

Əsas dəstək tədbirləri üzümçülük və şərəbçiliyə dəstək, güzəştli aqrar kreditlər, aqrar sığortaya və kiçik fermerlərə dəstək kimi məsələləri əhatə edir.

Qazaxıstan: Qazaxıstanda kənd təsərrüfatı sektoruna yönəlmiş büdcə vəsaitlərinin həcmi 2016-cı il üzrə 348,8 milyon dollar, 2017-ci ildə isə 533,9 milyon dollar həcmində olmuşdur ki, bu da dövlət büdcəsi xərclərində 4-5% pay təşkil etmişdir. 2016-2017-ci illərdə kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət dəstəyinin həcmi ÜDM-in 1%-i nisbətində qədər yüksəlmişdir.

2017-ci ildə hökumət tərəfindən qəbul edilmiş subsidiya qaydalarına əsasən kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarına investisiya qoyuluşları, genofondun yaxşılaşdırılması, istehsala yeni texnologiyaların tətbiqi, eləcə də peşəkar kadrların hazırlanması məsələləri dövlət tərəfindən stimullaşdırılır [9].

Konkret olaraq, 2016-cı ildə heyvandarlıq sahəsi üzrə 255,8 milyon dollar, bitkiçilik sahəsi üzrə 321,5 milyon dollar həcmində subsidiya verilmişdir. Son illərdə, quşçuluğun inkişafı məqsədilə, 50-100% miqdarında xərclərin kompensasiyası şəklində dövlət dəstəyi proqramı da həyata keçirilməkdədir.

Qeyd edək ki, aqrar sahəyə ayrılan subsidiyalarla bağlı hazırda dünya miqyasında geniş müzakirə olunan məsələlərdən biri də pambıqçılıq sahəsi üzrədir. Belə ki, bu sahəyə xüsusilə Çin və ABŞ tərəfindən ayrılan subsidiyaların həcmi milyardlarla dollar həcmindədir. Türkiyə və Yunanıstan da pambıqçılığa yüz milyonlarla dollar həcmində subsidiya ayırırlar. Ümumilikdə isə 2003-2018-ci illər ərzində dünyanın əsas istehsalçı ölkələrində pambıqçılığa ayrılan subsidiyaların həcmi 4-10 milyard dollar həcmində olub [7].

Bəzi ölkələrdə aqrar sahəyə verilən subsidiyaların dövlət xərclərindəki payının, aqrar sahənin iqtisadiyyatdakı payına nisbəti göstəricisini, başqa sözlə, aqrar sahəyə edilən yardımın səviyyəsi ilə aqrar sahənin iqtisadiyyata verdiyi töhfənin müqayisəsi göstəricisini Cədvəl 3-dən müşahidə edə bilərik. Qeyd edək ki, bu göstərici BMT tərəfindən “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə ölkə hesabatları” çərçivəsində hazırlanır.

Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatına istiqamətlənmə indeksi

(aqrar sahəyə ayrılan vəsaitlərin büdcədə payının bu sahənin ÜDM-də payına nisbəti göstəricisi)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
C. Koreya	2.0	2.08	1.91	1.91	1.75	1.98	2.1	-
Litva	1.23	0.9	0.77	0.82	0.86	1.01	0.97	-
Özbəkistan	-	0.82	0.68	0.62	0.6	0.94	0.68	-
Türkiyə	0.45	0.54	0.57	0.59	0.67	0.61	0.61	0.64
Latviya	1.46	0.59	0.91	0.63	0.72	0.45	0.60	-
<i>Azərbaycan</i>	<i>0.56</i>	<i>0.55</i>	<i>0.52</i>	<i>0.46</i>	<i>0.50</i>	<i>0.49</i>	<i>0.58</i>	<i>0.49</i>
Qazaxıstan	1.03	0.76	0.9	0.66	0.54	0.51	0.41	0.38
Fransa	0.40	0.34	0.36	0.36	0.37	0.46	0.40	-
Rusiya	0.11	0.43	0.4	0.54	0.41	0.31	0.38	0.43
Macarıstan	0.47	0.39	0.38	0.31	0.42	0.43	0.37	-

Niderland	0.38	0.46	0.42	0.42	0.36	0.32	0.33	0.20
Hindistan	0.44	0.43	0.38	0.35	0.35	0.33	0.32	-
İsrail	0.27	0.27	0.41	0.35	0.49	0.41	0.32	-
Gürcüstan	0.06	0.15	0.39	0.29	0.33	0.29	0.32	0.29
Ermənistan	0.26	0.23	0.12	0.09	0.09	0.14	0.20	0.17
Qırğızıstan	0.12	0.11	-	-	0.10	0.13	0.13	-
Ukrayna	0.32	0.27	0.24	0.21	0.13	0.07	0.05	0.13
Pakistan	0.13	0.04	0.05	0.08	0.03	0.03	0.05	-

Mənbə: <https://unstats.un.org/sdgs/indicators/database/>

Cədvəl 3-ün məlumatları onu göstərir ki, əksər ölkələrdə aqrar sahəyə ayrılan vəsaitlərin büdcədə payının bu sahənin ÜDM-də payına nisbəti göstəricisi aşağıdır. Məhz buna görə də dünya ölkələri tərəfindən qəbul edilmiş “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri” çərçivəsində bir sıra hədəflərə nail olmaq baxımından əsas qlobal çağırışlardan biri aqrar sahəyə ayrılan vəsaitlərin zəruri səviyyəyə çatdırılmasıdır.

Azərbaycanda aqrar sahəyə ayrılan subsidiyaların effektivliyinin təhlili

2010-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan ümumi vəsaitlərin büdcə xərclərində payı göstəricisi müxtəlif illərdə 2.5-3.2% arasında olub, aqrar sahə üzrə birbaşa subsidiyaların payı isə 0.95%-dən 1.51%-ə dəyişib (Cədvəl 4.).

Cədvəl 4. Azərbaycanda cəmi kənd təsərrüfatı xərclərinin və birbaşa subsidiya xərclərinin büdcə xərclərində payı

	Aqrar sahə üzrə əlavə dəyərin ÜDM-də payı	Cəmi büdcə xərcləri, milyon AZN	Kənd təsərrüfatı xərcləri, milyon AZN	Kənd təsərrüfatı xərclərinin büdcədə payı	Kənd təsərrüfatına birbaşa subsidiyalar, milyon AZN	Subsidiyaların büdcədə payı	Kənd təsərrüfatına istiqamət-lənmə indeksi
2010	5.5%	11,765.9	363.4	3.1%	111.2	0.95%	0.56
2011	5.1%	15,397.5	435.4	2.8%	97.6	0.63%	0.55
2012	5.1%	17,416.5	458.2	2.6%	120.2	0.69%	0.52
2013	5.4%	19,143.5	477.5	2.5%	118.0	0.62%	0.46
2014	5.3%	18,709.0	494.0	2.6%	112.9	0.60%	0.50
2015	6.2%	17,784.5	537.1	3.0%	156.3	0.88%	0.49
2016	5.6%	17,751.3	574.1	3.2%	183.3	1.03%	0.58
2017	5.6%	17,594.5	484.6	2.8%	205.6	1.17%	0.49
2018	5.3%	22,731.6	718.6	3.2%	342.8	1.51%	0.60

Mənbə: AR-nın dövlət büdcəsinin icrası haqqında qanunları, Dövlət Statistika Komitəsi

Aqrar sahəyə ayrılan cəmi vəsaitlərin büdcədə payının bu sahənin ÜDM-də payına nisbəti göstəricisi olan “Kənd təsərrüfatına istiqamətləndirilmə indeksi” 2010-2018-ci illər ərzində 1-dən kiçik olmaqla 0.46 və 0.60 arasında müxtəlif qiymətlər almışdır ki, bu da kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə dövlət xərclərinin payının aqrar sahənin iqtisadiyyata verdiyi töhfə ilə müqayisədə nisbətən aşağı olduğunu göstərir.

Bununla belə, müsbət haldır ki, 2010-2018-ci illər ərzində kənd təsərrüfatına ayrılan ümumi vəsaitlərin həcmi təqribən 2 dəfə, subsidiyaların həcmi isə təqribən 4 dəfə artıb. Bu fakt hökumətin kənd təsərrüfatının inkişafının prioritet sahələrdən biri olması ilə bağlı siyasətinin real təzahürlərindən biridir.

Azərbaycanda aqrar sahəyə ayrılan birbaşa subsidiyaların istifadə istiqamətləri ilə bağlı məlumatlar Cədvəl 5-də əks olunub.

Cədvəl 5. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına müxtəlif istiqamətlər üzrə ayrılan subsidiyaların həcmi

Dövlət dəstəyinin növü	Həcmi, min AZN		Xüsusi çəkisi	
	2017	2018	2017	2018
Yanacaq və motor yağlarına görə subsidiya (hər hektara görə 50 manat)	51295.8	60555.1	25.0	17.7
Buğda və çəltik istehsalçılarına subsidiya (hər hektara görə 40 manat)	17125.9	23330	8.3	6.8
1-ci və 2-ci reproduksiya toxum və ting istehsalçılarına subsidiyalar	5938.6	7738.8	2.9	2.3
Elmi-tədqiqat müəssisələrinə orijinal, elit və superelit toxumların istehsalına çəkilən xərclərin ödənilməsi	918.7	905.1	0.4	0.3
Mineral gübrələrin və biohumusların dəyərinin 70 faizinin ödənilməsi	60075.3	102257	29.2	29.8
Pestisidlərin dəyərinin 70 faizinin ödənilməsi	1645.2	5743	0.8	1.7
"Aqrolizinq" ASC tərəfindən satılan və lizinqə verilən kənd təsərrüfatı texnikasına tətbiq edilən güzəştin həcmi	31570.8	88000	15.4	25.7
"Aqrolizinq" ASC xətti ilə damazlıq heyvanların satışına tətbiq edilən güzəştin həcmi	8429.16	15970.1	4.1	4.7
Süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə heyvan sahiblərinə 100 manat həcmində subsidiya verilməsi	3929.6	6905.1	1.9	2.0
Xam pambığın hər kq-na görə 0,1 manat subsidiya verilməsi	20719.3	23038.1	10.1	6.7
Quru tütünün hər kq-na, yaş tütünün isə hər 10 kq-na görə 0,05 manat subsidiya verilməsi	201.1	247.4	0.1	0.1
Bütün növ yaş baramanın hər kq-na görə 5 manat subsidiya verilməsi	1199	2490.5	0.6	0.7
Şəkər çuğundurunun hər tonuna görə 4 manat subsidiya verilməsi	1584.6	1106.6	0.8	0.3
Təkrar əkinlərə görə (hər hektara 50 manat)	917	1431.2	0.4	0.4
Arıçılara hər arı ailəsinə (pətəyə) görə 10 manat subsidiya verilməsi	-	3106	0.0	0.9
Cəmi	205550	342824	100.0	100.0

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Cədvəl 5-dən görünür ki, 2018-ci ildə kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların 63.9%-i birbaşa olaraq fermerlərin texnika, mineral gübrə, pestisid və cins mallardan ibarət istehsal vasitələrini əlverişli şərtlərlə əldə etmələrinə yönəlib ki, bu da həmin istiqamətlərdə subsidiya üçün ayrılmış vəsaitlərin yüksək səviyyədə ünvanlı və nəticəli olması deməkdir. Belə ki, texnika parkının inkişafı, habelə gübrə və pestisiddən istifadə göstəriciləri üzrə əyani statistik hesabatlar mövcuddur.

Qalan subsidiyaların da 9.8%-i pambıq, tütün, barama, şəkər çuğunduru, habelə süni mayalama ilə alınmış buzovlara görə ödənilib ki, bu da tam nəticəyönlü dəstək tədbiridir.

Subsidiyaların təqribən 26.3%-i yanacaq-motor yağlarına, buğda və çəltiyə, habelə toxum istehsalına dəstək istiqamətində verilərək fermerlərin istehsal xərclərinin azaldılmasına xidmət edən daha bir dəstək tədbirləri qrupu kimi rol oynayır.

Ümumiyyətlə, ölkədə aqrar sahə üzrə həyata keçirilən subsidiya siyasətinin fermerlərin istehsal xərclərinin azaldılmasına təsirlərini Cədvəl 6-dan əyani şəkildə görə bilərik.

Cədvəl 6. Subsidiyaların məhsulun maya dəyərində payı

	Gübrə və pestisidlər <i>güzəştli</i> satıldığı halda 1 tonun maya dəyəri, AZN	Gübrə və pestisidlər <i>güzəstsiz</i> satıldığı halda 1 tonun maya dəyəri, AZN	Gübrə və pestisidlərə subsidiyanın maya dəyərində payı, %-lə	Yanacaq/motor yağlarına və məhsula subsidiyanın maya dəyərində payı, %-lə	Cəmi subsidiyaların maya dəyərində payı, %-lə
Buğda	113.5	152.9	25.8	21.9	47.7
Arpa	132.9	163.7	18.8	13.3	32.1
Qarğıdalı	67.9	90.9	25.3	7.4	32.7
Digər dənli	241.5	280.6	13.9	6.2	20.1
Paxlalılar	345.4	481.9	28.3	6.0	34.3
Kartof	166.7	183.2	9.0	1.8	10.8
Tərəvəz (açıq sahə)	107.2	116.7	8.1	2.0	10.1
Bostan	30.2	35.5	14.9	6.0	21.0
Meyvə	96.0	114.2	15.9	4.1	20.0
Üzüm (süfrə)	162.7	177.8	8.5	3.0	11.6
Üzüm (texniki)	157.3	201.6	22.0	5.4	27.4
Günəbaxan	299.3	418.8	28.5	11.3	39.8
Pambıq	295.8	336.8	12.2	29.7	41.9
Çay	469.6	511.4	8.2	6.7	14.8
Tütün	949.7	1,116.3	14.9	4.5	19.4
Şəkər çuğunduru	22.1	27.1	18.3	14.8	33.1
Yonca	45.2	47.1	4.2	12.6	16.7

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi (FTMMS)

Cədvəl 6-dan görünür ki, kənd təsərrüfatına verilən dövlət dəstəyi siyasəti çərçivəsində fermerlərə birbaşa ödənilən subsidiyalar, habelə gübrə və pestisidlərin güzəştli satışına görə verilən subsidiyalar müxtəlif bitkiçilik məhsullarının hər tonu üzrə maya dəyərini 10-48% nisbətində azaldır. Subsidiyalar dənli və paxlalılar, pambıq, günəbaxan və şəkər çuğundurunun maya dəyərini azalmasında daha böyük rol oynayır.

Əlavə olaraq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı texnikasının dəyərini 40%-nin büdcə hesabına ödənilməklə güzəştli satışı bir tərəfdən fermerlərin texnika ilə təminat bazasını gücləndirməklə yanaşı, digər tərəfdən bu texnikalar vasitəsilə göstərilən xidmətlər üzrə xidmət haqlarının da təqribən 25-30% aşağı olmasını şərtləndirir. Belə ki, kənd təsərrüfatı texnikasının dəyərini subsidiya hesabına azaldılması amortizasiya xərclərini də azaldır ki, bunun hesabına aqroservis xidmətləri göstərən sahibkarlar daha aşağı xidmət tarifləri ilə xidmət göstərə bilirlər.

Nəticə

Beləliklə, ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının 3-4% nisbətində olan və büdcə xərclərində 1-1.5% təşkil edən aqrar subsidiyalar məhsulların maya dəyərini azaldılmasında və qiymət rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayır. Şübhəsiz ki, əsas məsələlərdən biri də mövcud subsidiya siyasəti hesabına aqrar sahənin inkişafı və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından hansı nəticələrin əldə olunması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə bir neçə istiqamətdə göstəricilərə nəzər yetirmək olar:

- **Aqrar sahənin inkişafı:** Aqrar sahənin inkişafında müsbət dinamika hər il davam edib.
- **Özünütəminatmə göstəricisi:** Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ölkənin özünütəminatmə göstəricisi ümumilikdə məqbul səviyyədədir. Tarixən kənar mənbələrdən asılı olduğumuz ət və süd məhsulları ilə təminat 80-90%-ə çatıb, özünütəminatmə baxımından ən zəif göstəricinin olduğu buğda üzrə təminat səviyyəsi 64.8%-ə yüksəlib. Ən əsası, bu gün aqrar sahədə formalaşmış maddi-texniki təminatın və biznes mühitinin hesabına ölkənin özünütəminatmə baxımından nisbətən zəif olan sahələri üzrə yerli istehsal potensialının gücləndirilməsi üçün tələb olunan strategiyanın müəyyən olunmasına mühüm baza yaranıb.
- **İxrac göstəricisi:** Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixrac göstəriciləri yüksək tempə artır.
- **Məşğulluq göstəricisi:** 2014-2018-ci illərdə aqrar sahədə məşğul olanların sayı 4.7% artıb, aqrar sahə üzrə maddi məşğul olanların ümumi maddi məşğulluqda payı isə 2,9%-dən 3,3%-ə yüksəlib. FTMMS hesabatına əsasən, aqrar sahədə ödənişsiz ailə əməyi və ödənişli əmək nisbəti 30:70-dən 45:55-ə dəyişib.

İstifadə olunmuş mənbələr

1. “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”, Statistik məcmuə, Bakı-2019
2. Agriculture subsidies <https://www.encyclopedia.com/plants-and-animals/agriculture-and-horticulture/agriculture-general/agricultural-subsidies> (15.01.2020)
3. Agriculture, Trade and Food Security: Issues and Options in the WTO Negotiations from the Perspective of Developing Countries, Vol. I - Issues and options, Report and papers of an FAO Symposium held at Geneva on 23 - 24 September 1999
4. Common Agricultural Policy (15.01.2020) https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy_en
5. Engel's law https://en.wikipedia.org/wiki/Engel%27s_law (15.01.2020)
6. <https://unstats.un.org/sdgs/indicators/database/> (15.01.2020)
7. International Cotton Advisory Committee, World Cotton Database (15.01.2020) icac.gen10.net/
8. Trade Policy Review: Georgia wto.org/english/tratop_e/tp428_e.htm (15.01.2020)

9. Trade Policy Reviews of Kazakhstan wto.org/english/thewtoe/_/countries_e/kazakhstan_e.htm (15.01.2020)
10. United States farm bill https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_farm_bill (15.01.2020)
11. Volkan Korkmaz, “Tarım Ürünlerini Destekleme Politikaları: Türkiye ve AB Karşılaştırması”, Adnan Menderes Üniversitesi, İktisat Anabilim dalı. İkt-YL-2015-0001, Aydın -2015
12. Государственная поддержка агропромышленного комплекса РФ gr.specagro.ru (15.01.2020)
13. www.agro.gov.az
14. www.maliyye.gov.az
15. www.oecd.org

PhD., Firdovsi F.Fikratzade

Director of the Agricultural Economics Research Center

Assessment of the effectiveness of agricultural subsidies in Azerbaijan

Summary

The practice of providing state support to agriculture, including subsidizing area, had become an essential element of the global agricultural system. This article discussed the theoretical aspects of state support for agriculture and analyzed international experience in this area. The measures of state support in the agrarian sector of Azerbaijan, including direct subsidies, were systematically analyzed, and the effectiveness of this support was evaluated on the basis of various indicators.

Keywords: *state support, subsidy, direct subsidy payments, index direction of agriculture.*

Д.ф.э.н., Фирдовси Фикрат оглы Фикратзаде

Директор Центра Аграрных Исследований

Оценка эффективности сельскохозяйственных субсидий в Азербайджане

Резюме

Практика оказания государственной поддержки сельскому хозяйству, в том числе субсидирование данной области, ныне стали решающими элементами мировой сельскохозяйственной системы. В данной статье были рассмотрены теоретические аспекты государственной поддержки сельского хозяйства, а также проанализирован мировой опыт в этой области. Меры государственной поддержки сельскохозяйственной сферы, и особенно прямые субсидии были систематично проанализированы, эффективность же поддержки была оценена на основе различных показателей.

Ключевые слова: *Государственная поддержка, субсидия, прямые выплаты в виде субсидий, индекс ориентированности на сельское хозяйство.*

UOT: 330. 332. 338

AZƏRBAYCANDA AQRAR İSTEHSALIN ARTIM TEMPLƏRİ: DİNAMİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ RESURS AMİLLƏRİNİN ROLU

Həmzə Ağakəşi oğlu Xəlilov, i.e.d., professor,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktorun müşaviri
Tel.: (050) 865-43-30; e-mail: hamza_xelilov@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində həyata keçirilmiş əsaslı aqrar islahatlardan sonra kənd təsərrüfatı istehsalının artım dinamikası və onun formalaşmasında resurs amillərinin rolu araşdırılır. Göstərilir ki, həmin şəraitdə sahədə istifadə olunan maliyyə, maddi və insani resursların, habelə dövriyyəyə cəlb edilən əkin sahələrinin ardıcıl genişlənməsi rejimində, nisbətən yüksək uzunmüddətli artım templərinin formalaşmasında məhsuldarlıq amili, ümumən, üstünlük qazanmış, eyni zamanda, ekstensiv amillərin də rolu əhəmiyyətli səviyyədə olmuşdur. Lakin qarşıdakı dövrlərdə, artım mənbələrinin ekstensiv genişləndirilməsinin çox məhdud hala gəlməsi ilə əlaqədar analoji modeldən istifadə mümkün olmayacaqdır. Bununla bağlı aqrar istehsalın strateji inkişaf məqsədlərinə uyğun orta və uzunmüddətli dinamikasının təmin edilməsi üçün artım amillərində keyfiyyət dəyişikliklərinin sürətləndirilməsinə zərurət yaranır. Məqalədə, həmçinin qeyd edilən dəyişikliklərin reallaşdırılmasının prioritet istiqamətlərinə baxılır.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, artım templəri, artım amilləri, istehsal resursları, artım şəraiti, investisiya qoyuluşları.*

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda önəmli yerlərdən birini tutan kənd təsərrüfatında əlverişli inkişaf dinamikasının formalaşması milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı, əhalinin məşğulluğu probleminin həlli, kənd əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması, habelə ixracın şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyətli rola malikdir.

Dövlət müstəqilliyi şəraitində həyata keçirilən əsaslı aqrar islahatlardan sonra ölkəmizin kənd təsərrüfatının yeni iqtisadi sistem daxilində və ekzogen amillərin təsiri ilə inkişaf şərtlərinin mərhələlər üzrə əsaslı dəyişməsi rejimində fəaliyyət göstərməsi, öz növbəsində, sahədə artım mənbələrinin formalaşmasında və artım templərinin dinamikasında xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Aqrar sahədə artım dinamikası istifadə olunan istehsal resurslarının həcmının ardıcıl surətdə, həm də miqyaslı genişlənməsi şəraitində formalaşmışdır. Belə vəziyyətdə ölkənin kənd təsərrüfatında artımın resurs aspekti diqqəti xüsusi cəlb edir. Məsələnin bu cəhətinin empirik araşdırılması artım amilləri və şərtlərinə baxışların dəqiqləşdirilməsinə, aqrar istehsalın artım templərinin formalaşmasında hər bir resurs növünün rolunun aydınlaşdırılmasına imkan açmaqla yanaşı, sahənin gələcək inkişaf dinamikasının müəyyən olunması yoluna işıq tuta bilər.

Eyni zamanda, əhalinin real gəlirlərinin dinamik artımı meylinin qarşıdakı dövrdə də davam edəcəyi nəzərə alınmaqla, yüksələn tələbin səmərəli şərtlərlə ödənilməsi, habelə dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarılmasının ardıcıl genişləndirilməsi kənd təsərrüfatının dinamik inkişafı probleminin prioritetliyinin gözlənilməsi zəruriliyini şərtləndirir. Bununla əlaqədar, aqrar istehsalın artım potensialının yüksəldilməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması aktuallığını saxlamaqdadır.

İnkişaf edən iqtisadiyyatlarda aqrar sahədə istehsalın artım templərinin öyrənilməsinə çoxsaylı nəzəri və empirik tədqiqatlar həsr edilmişdir, o cümlədən bizim araşdırmamız üçün də nəzəri baza formalaşdıran konseptual məsələlər Y.Mundulyak (1) tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bu müəllif əslində inkişaf edən iqtisadiyyatlar kontekstində kənd təsərrüfatı sektorunun müasir artım nəzəriyyəsi təqdim etmişdir. Onun araşdırmalarında aqrar istehsalın artım amillərinin roluna onların keyfiyyət göstəriciləri önə çəkilməklə və iqtisadi fəaliyyət mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmaqla baxılır.

David L. Debertin (2) kənd təsərrüfatı istehsalının modelləşdirilməsinin müxtəlif funksiyalar vasitəsilə reallaşdırılmasına dair sistemli araşdırmaları çərçivəsində artım templərinin ölçülməsi ilə bağlı məsələlərə baxmışdır.

Savita N. Nayak və dr. V.M.Bankapur (15) elmi ədəbiyyatda istifadə olunan kənd təsərrüfatında artım modellərinin şərhini vermiş, həmçinin müxtəlif modellərə müraciətlərin tezliyinə dair ümumiləşdirmələr aparmışlar.

Shinde Ramesh Govindraoun (16) tədqiqatında aqrar sektorda artımın modelləşdirilməsinə konkret ölkə təmsalında baxılıb. Müəllif model üzrə, müvafiq məlumatların istifadəsi əsasında, empirik araşdırma təqdim etmişdir.

Tədqiqatçılar tərəfindən müstəqillik dövründə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istehsalın artım templərinin uzunmüddətli dinamikasına aqrar sahənin ayrı-ayrı inkişaf problemlərinin araşdırılması çərçivəsində ümumi planda baxılıb, o cümlədən S.Salahov (14) 2000-2012-ci illər üzrə, B.Ataşov (10) 2000-2015-ci illər üzrə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımının orta göstəricilərinin gəlirlilik səviyyəsinə görə ölkələrin ayrı-ayrı qruplarının müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəsini vermişlər.

1990-cı illərin sonu və 2000-ci illərin birinci onilliyinin məlumatları əsasında Dünya Bankının Müstəqil Qiymətləndirmə Qrupu tərəfindən Azərbaycanın kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın təşviqi məsələlərinin araşdırılması (13) çərçivəsində aqrar sahədə yüksək artımın təmin olunması potensialına dair ümumi şəkildə dəyərləndirmə aparılmış, bu istiqamətdə həmin dövrdə fəaliyyətdə olan əsas məhdudlaşdırıcı amillər göstərilmişdir.

Eyni zamanda, ölkə iqtisadçılarının kənd təsərrüfatı istehsalının Kobb-Duqlas funksiyası vasitəsilə təhlillərində sahədə artım amillərinin roluna dair dəyərləndirmələr verilmişdir. V.Qasımlı (18) aqrar sahədə Məcmu Amil Məhsuldarlığının qeyd edilən funksiya ilə tədqiqi prosesində 1995-2010-cu illər üçün kapital və əmək amilləri üzrə elastiklik əmsallarını alıb.

Yadulla Həsənlı və Gülbala Quliyev (20) tərəfindən Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının Kobb-Duqlas funksiyası ilə təhlilinin nəticəsində 1995-2005-ci illərin məlumatları üzrə məhsul buraxılışının əmək sərfinə və kapitalla görə elastiklik əmsalları müəyyən edilmişdir.

Biz Azərbaycanda sistem transformasiyaları ilə bağlı həyata keçirilmiş əsaslı aqrar islahatların başa çatmasından sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalının artım dinamikasının xüsusiyyətlərini və onları şərtləndirən amilləri, habelə artımın resurs potensialının gələcək inkişaf imkanlarını araşdırırıq. Bu halda aşağıdakı işçi hipoteza qəbul olunur: ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişaf strategiyaları çərçivəsində aqrar sektor qarşısında qoyulan vəzifələrin reallaşdırılması kənd təsərrüfatının nisbətən yüksək artım templərinin davamlı təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu, öz növbəsində artım mənbələrində keyfiyyət irəliləyişlərinin həyata keçirilməsi şəraitində mümkün ola bilər.

Araşdırmanın əsas məqsədi postislahat dövründə kənd təsərrüfatı istehsalının artım templərinin formalaşmasında əmək, torpaq və kapital resursunun rolunun tədqiqi və bunun əsasında sahənin gələcək inkişafının strateji hədəfləri nəzərə alınmaqla müvafiq dəyərləndirmələr aparılmasıdır.

Metodologiya və məlumatlar

Kənd təsərrüfatı istehsalının artım templəri bu göstəricilərin, habelə sahədə artımın resurs amillərinin postislahat dövrünü əhatə edən dinamika sıralarının qurulması və təhlili əsasında araşdırılır.

Müvafiq göstəricilərin səviyyəsinin dəyərləndirilməsi üçün beynəlxalq müqayisələndirmələr metodundan istifadə edilir. Bu zaman qiymətləndirmənin reallığı üçün daha uyğun zəminlərin təmin olunması məqsədilə, müqayisələr Azərbaycanla quru sərhədləri olan ölkələrin göstəriciləri, Dünya Bankı tərəfindən qəbul edilən müvafiq təsnifatda ölkəmizin də aid edildiyi regionun (Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya regionu) orta göstəriciləri, habelə dünya üzrə orta göstəricilərlə aparılır.

Aqrar istehsalının artım templərinin formalaşmasında resurs amillərinin rolu istehsal funksiyası bazasında ekonometrik təhlillərin aparılması ilə araşdırılır. Bu zaman tədqiqatın məlumat bazasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müvafiq yönümlü araşdırmalarda bir halda Kobb-Duqlas funksiyasından istifadəyə, başqa halda isə reqressiya modellərindən istifadəyə üstünlük verildiyini nəzərə alaraq biz hər iki yönümdə ilkin sınaq araşdırmaları aparmış və müvafiq seçimlər etmişik.

Əsas kapitalla investisiya qoyuluşları amilinin aqrar sahədə artım templərinə təsiri iki mərhələli alqoritm əsasında araşdırılıb və bu halda ekonometrik və statistik metodların uzlaşdırılması yanaşması tətbiq olunub. Birinci mərhələdə kənd təsərrüfatında əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların sahədə ümumi məhsulun dəyərində təsiri avtokorrelyasiya modeli vasitəsilə araşdırılmış, ikinci mərhələdə modeldən alınan göstəricidən istifadə etməklə investisiyaların illər üzrə dəyişilməsinin istehsalın artım tempinə təsiri xüsusi düstur əsasında hesablanmışdır.

Araşdırmalar Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, habelə Dünya Bankının və BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatının (FAO) məlumatları əsasında aparılıb.

Postislahat artım templəri: qısa və uzunmüddətli dinamikanın xüsusiyyətləri

Ölkəmizdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən əsaslı aqrar islahatlar nəticəsində torpaq sahələrinin və kənd təsərrüfatında istifadə olunan digər istehsal vasitələrinin istehsalçıların mülkiyyətinə verilməsi ilə aqrar sahədə özəl təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması uzunmüddətli planda dinamik inkişafa yol açmışdır. 2000-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı istehsalında orta illik artım templəri 4.4% təşkil edib (7). Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, kənd təsərrüfatının artım sürətinə görə Azərbaycan həmsərhəd dövlətləri, habelə orta dünya səviyyəsini və Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə orta səviyyəni əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayır (*Diagram 1.*).

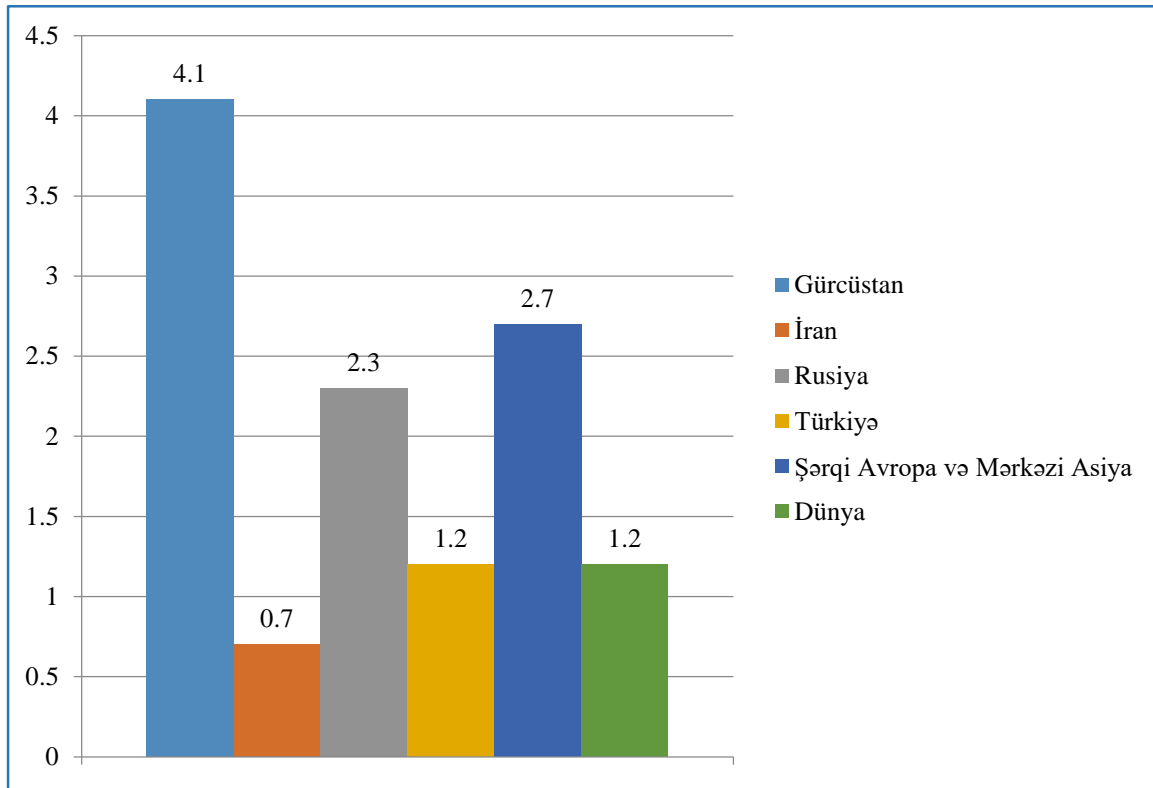
Qeyd edilən dövrün başlanğıcında (2000-2002-ci illərdə) ölkədə həyata keçirilmiş sistem transformasiyaları ilə bağlı yaşanan dərin böhrandan sonra formalaşmış aşağı baza effektinin fəaliyyəti şəraitində¹ yüksək artım templəri müşahidə edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə orta müddətli artım templəri müəyyən qədər səngimişdir.

---

¹Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi fiziki ifadədə 1990-1995-ci illərdə 1.8 dəfə, 1995-2000-ci illərdə 1.5 dəfə azalmışdır (9).

Diqram 1. 2000-2018-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında orta illik artım templərinin uyğun beynəlxalq müqayisələrdə nisbi göstəriciləri (faiz bəndi ifadəsində qabaqlama miqyası)*

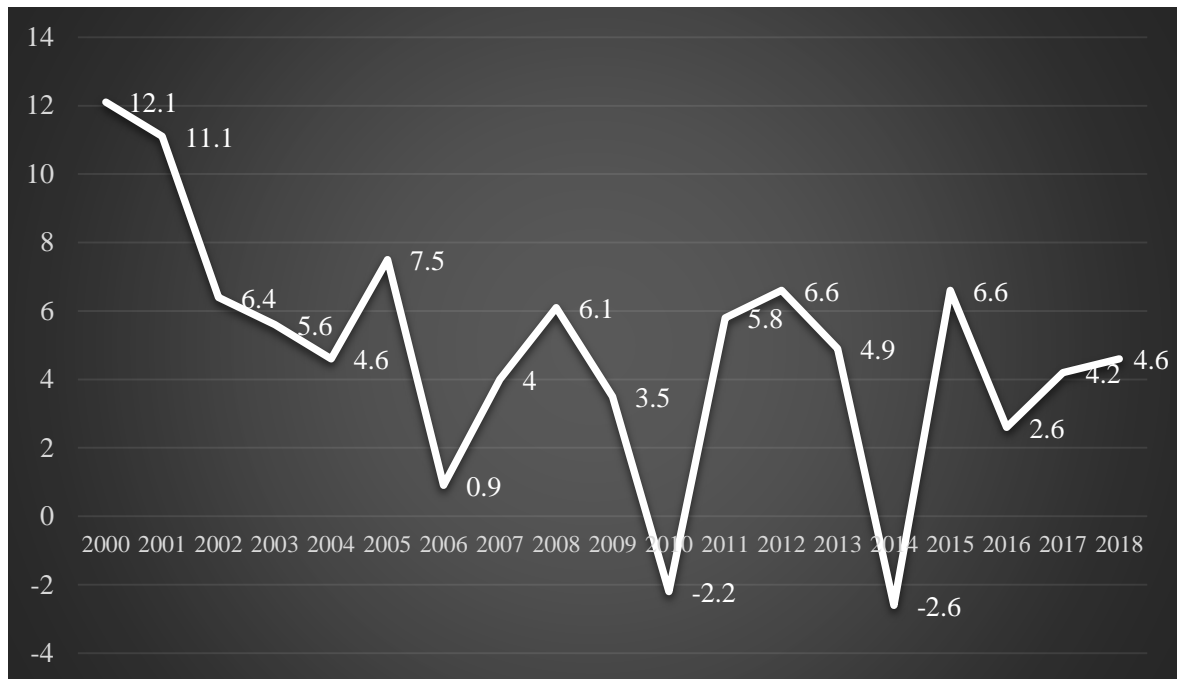
*Mənbə (19)

Uzunmüddətli dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalının artımı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müvafiq fərman və sərəncamları ilə təsdiq edilmiş dövlət proqramlarına, o cümlədən regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul olunmuş dövlət proqramlarına, “Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair (2008-2015-ci illər) Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq aqrar sahənin inkişafına yönəldilən resursların həcmünün sürətlə yüksəlməsi sahəyə çoxşaxəli dövlət köməyi sisteminin formalaşması ilə bağlı olmuşdur.

Aqrar sahəyə dövlət köməyinin gücləndirilməsi üzrə tədbirlər texniki təminatın yeniləşdirilməsi, suvarılan torpaqların genişləndirilməsi, yüksək məhsuldarlığı təmin edən texnologiyaların tətbiqi əsasında fəaliyyət göstərən təsərrüfatların yaradılması, toxumçuluğun inkişafı, heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, istehsalçıların xərclərinin maliyyələşdirilməsinin dəstəklənməsi vasitəsilə istehsalının artımına uzunmüddətli dövrlərdə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Aqrar sahədə artım, həmçinin ölkədə həyata keçirilən uğurlu sosial siyasət nəticəsində əhalinin rifahının yüksəlməsi gedişində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələbin sürətlə artması ilə stimullaşdırılmışdır.²

²2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikası əhali gəlirlərinin yüksəlməsi və ev təsərrüfatları istehlakının artım göstəricilərinə görə dünyanın öndə gedən ölkələri sırasında olub. 2003-2017-ci illərdə əhalinin hər nəfərinə görə əldə olunan pul gəlirlərinin orta illik artım tempi 16.7% təşkil edib. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən 2000-2018-ci illərdə Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin orta illik artımı 11.7% olub (19). Bu, orta dünya göstəricisindən 9.0 faiz bəndi yüksəkdir. Həmin göstəriciyə görə, Azərbaycan Qətər istisna olmaqla bütün digər ölkələri qabaqlayıb. Əhali gəlirlərinin kəskin artırılması daxili ərzaq bazarının sürətlə genişlənməsinə yol açıb və əslində, bu sahənin məhsullarına tələbdə şok yaşanmasına səbəb olub. Qeyd edilənlərlə əlaqədar əhali gəlirlərinin yüksəlməsi vasitəsilə daxili bazarda rəqabətqabiliyyətli olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırılmışdır.

Diqram 2. 2000-2018-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım templərinin dinamikası*

*Mənbə (7)

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizin kənd təsərrüfatı istehsalının artım templəri üçün qisamüddətli dövrdə istiqrarsızlıq səciyyəvidir. Diqram 2-dən aydın olduğu kimi, ayrı-ayrı illər üzrə artım templərində qalxıb-enmələr əhəmiyyətli miqyaslar alır. Bəzi illərdə hətta istehsalın fiziki həcmində enmə halları baş vermişdir. Artım templərində illər üzrə qeyri-sabitlik aqrar istehsalın hava-iqlim şəraitindən asılılığının xeyli yüksək olaraq qalması, habelə sahədə illər üzrə miqyasları nisbətən geniş olan struktur dəyişikliklərinin artım sürətinə bu və ya digər istiqamətdə təsir göstərməsi ilə bağlıdır. Bununla belə, dalğalanmaların artım amillərinin fəaliyyətində xüsusiyyətlərdən də qaynaqlandığı nəzərə alınmalıdır.

Artım templərinə strateji inkişaf məqsədləri ilə şərtlənən tələblər

2000-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında artım templərinin uzunmüddətli planda formalaşan dinamikası ölkənin əsas bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə dərəcəsinin əhəmiyyətli səviyyələrdə yaxşılaşmasına, ixrac olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcmünün artması və çeşidinin genişlənməsinə yol açmışdır.

Eyni zamanda, müvafiq yönümlərdə strateji inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılması, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində müəyyən olunmuş hədəflərə (8) çatılması, ərzaq təhlükəsizliyində dayanıqlılığın təmin edilməsi aqrar istehsalın orta və uzunmüddətli dövrlərdə artım templərinin yüksəldilməsi potensialının tam reallaşdırılmasını tələb edir. Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalının miqyasları mövcud imkanlara uyğun kimi dəyərləndirilə bilməz. Kənd təsərrüfatı istehsalında yaradılan əlavə dəyərin əhalinin hər nəfərinə görə məbləği orta dünya göstəricisindən 1.7 dəfə geri qalır. Bu sahədə fərq həmsərhəd ölkələrlə müqayisədə 1.3-2.5 dəfə təşkil edir (Cədvəl 1.).

Qeyd edək ki, göstərilən fərqlərin dərəcələri müvafiq müqayisələndirmələrdə ölkəmizin torpaq resursları və kənd təsərrüfatında istifadə edilən insani resursların nisbi göstəriciləri arasında mövcud

olan fərqlərə uyğun deyil. Bunu, həm də ölkəmizin aqrar istehsalında resurs potensialının nisbətən aşağı səviyyədə reallaşdırılması kimi də dəyərləndirmək olar. Digər tərəfdən, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə xarici ticarətində əhəmiyyətli ölçülərdə kəsr mövcuddur. Bu sahədə ticarət açığı 2016-2018-ci illərin orta göstəricisi üzrə ümumi dövriyyəyə nisbətə 40.8%, idxala nisbətə 58% təşkil etmişdir (9).

Əhalinin real gəlirlərinin artması ilə bağlı, tələbin yüksəlməsi şəraitində ixrac yönümlü istehsal sahələrinin prioritetliyini saxlamaqla yanaşı, daxili tələbatların ödənilməsində də yerli istehsalın rolunun zəruri səviyyədə yüksəldilməsi istehsalın nisbətən yüksək sürətli artımının davamlı təmin olunması ilə bağlıdır.

Təxmini hesablamaların nəticələrinə görə, ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarətdə mövcud olan kəsrin ardıcıl ixtisar olunması tarazlıq vəziyyətinə çatılması üçün qarşıdakı 10 illikdə aqrar istehsalın 5% səviyyəsində orta illik artım templəri ilə inkişafına ehtiyac yaranır.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyərin nisbi səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilər*

	Kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyərin məbləği**					
	Əhalinin hər nəfərinə görə		Kənd təsərrüfatında işləyənlərin hər nəfərinə görə		Kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər hektarına görə	
	Min ABŞ dolları	Dünya üzrə orta səviyyəyə nisbət əmsali	Min ABŞ dolları	Dünya üzrə orta səviyyəyə nisbət əmsali	Min ABŞ dolları	Dünya üzrə orta səviyyəyə nisbət əmsali
<i>Azərbaycan</i>	0.25	0.581	1.3	0.342	0.5	0.735
Gürcüstan	0.33	0.767	1.4	0.368	0.51	0.755
İran İslam Respublikası	0.52	1.209	10	2.631	0.92	1.355
Rusiya Federasiyası	0.42	0.977	13.7	3.605	0.28	0.415
Türkiyə	0.62	1.442	9.0	2.368	1.3	1.914
Avropa və Mərkəzi Asiya regionu	0.49	1.139	10.8	2.842	0.58	0.853
Dünya	0.43	1	3.8	1	0.68	1

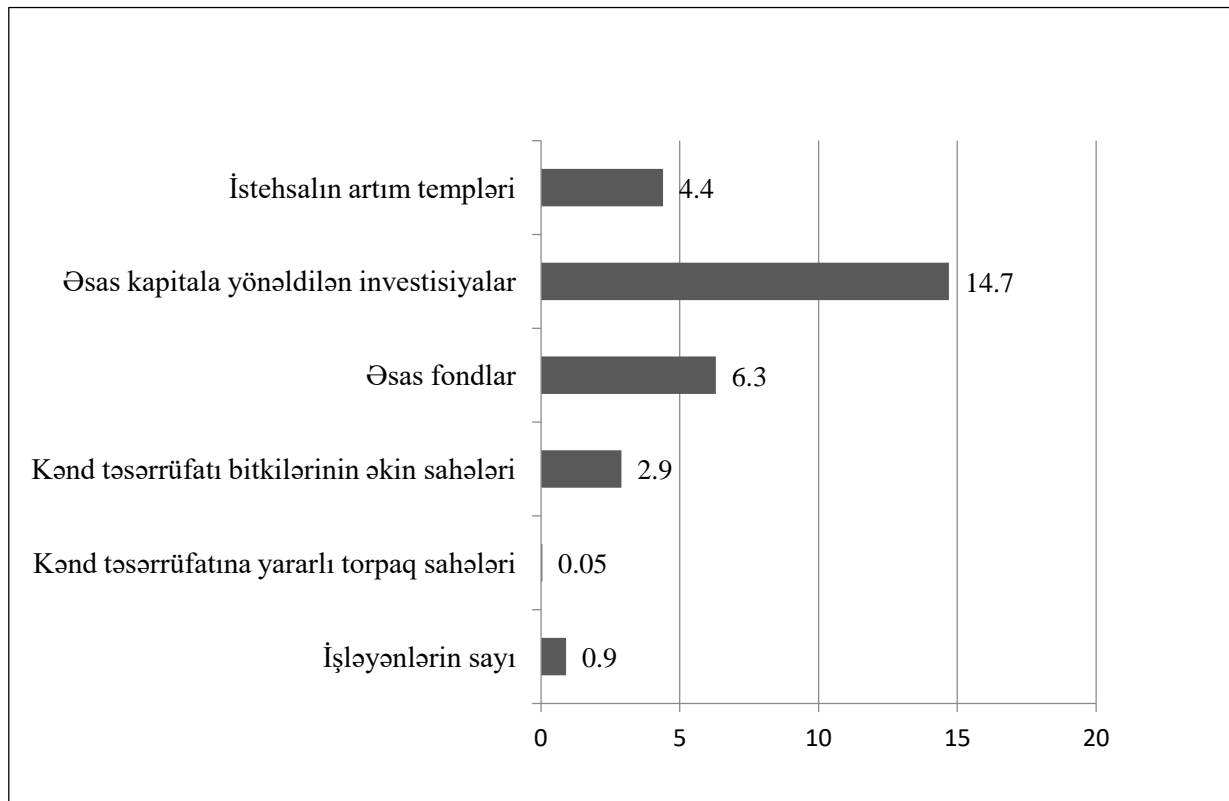
*Mənbə (19)

**2016-2018-ci illərin orta göstəriciləri

Artımın resurs amillərinin təhlili

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı cəlb edilən əmək, maddi, maliyyə və torpaq resurslarının dinamik genişləndirilməsi şəraitində inkişaf edib. 2000-2018-ci illərdə aqrar sahədə işləyənlərin sayı 1.2 dəfə, istifadə olunan əsas fondların dəyəri 3 dəfə artıb, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri 1.7 dəfə genişləndirilib, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi fiziki ifadədə 11.8 dəfə çoxalıb (7), (9).

Diaqram 3. 2000-2018-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istehsalın və resursların orta artım templəri*

*Mənbə: (5), (6), (7), (9)

Araşdırılan dövrdə istehsalın artım templərini sahəyə investisiya qoyuluşlarının orta illik artım templəri bir necə dəfə, əsas fondların artım templəri xeyli qabaqlamışdır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin artım templəri də nisbətən yüksək səviyyədə qərarlaşıb³. Bunlarla yanaşı, sahədə işləyənlərin sayının artım sürəti də əhəmiyyətli olub (Diaqram 3.).

Resurs amilinin istehsalın artım templərinə təsirinin təfəssilatlı dəyərləndirilməsi məqsədilə müvafiq ekonometrik təhlil aparılmışdır.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım sürətinə təsiri dəyərləndirilən amil göstəriciləri kimi işləyənlərin sayının, əkin sahələrinin və əsas fondların dəyərinin, habelə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların illər üzrə artım sürətləri və mütləq göstəriciləri götürülüb.

³Araşdırılan dövrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin genişlənməsi qismən keçid proseslərində yaşanan böhranla əlaqədar istifadəsiz qalmış sahələrin (2000-ci ildə əkin üçün istifadə edilmiş sahələr 1990-cı il üzrə müvafiq göstəriciyə nisbətən 28.8% az olmuşdur (7)) yenidən əkin dövrünə cəlb edilməsi, qismən də torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi yolu ilə yeni sahələrdə əkinlərin aparılması hesabına baş vermişdir.

Cədvəl 2. Kənd təsərrüfatı istehsalının artım tempi və amil göstəriciləri arasında əlaqənin korrelyasiya matrisası

	İstehsalın artım tempi	İşləyənlərin sayının artım tempi	Əsas fondların artım tempi	Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin artım tempi	Əkin sahələrinin artım tempi	İnvestisiya qoyuluşlarının artım tempi	İşləyənlərin sayı	Əsas fondların dəyəri	Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri	Əkin sahələri	İnvestisiya qoyuluşlarının həcmi	Məhsul istehsalının həcmi
İstehsalın artım tempi	1											
İşləyənlərin sayının artım tempi	-0.58074	1										
Əsas fondların artım tempi	-0.22231	0.28721	1									
Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin artım tempi	-0.03277	-0.1506	-0.23937	1								
Əkin sahələrinin artım tempi	0.559962	-0.29589	-0.01652	-0.24342	1							
İnvestisiya qoyuluşlarının artım tempi	0.055684	0.006428	0.515142	0.029534	-0.13461	1						
İşləyənlərin sayı	-0.3839	0.507498	0.2653	-0.14506	-0.30636	-0.23278	1					
Əsas fondların dəyəri	-0.32535	0.408079	0.197117	-0.12558	-0.24895	-0.24389	0.978632	1				
Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri	-0.38816	0.446749	0.134279	0.002795	-0.44846	-0.29823	0.94181	0.921835	1			
Əkin sahələri	-0.37268	0.476793	0.114172	-0.16937	-0.12724	-0.38497	0.91596	0.904066	0.871666	1		
İnvestisiya qoyuluşlarının həcmi	-0.20619	0.320375	0.167217	-0.03713	-0.19146	-0.15012	0.877567	0.88856	0.877152	0.883782	1	
Məhsul istehsalının həcmi	-0.26283	0.403873	0.179559	-0.18339	-0.14349	-0.25903	0.952727	0.967859	0.885778	0.90543	0.899159	1

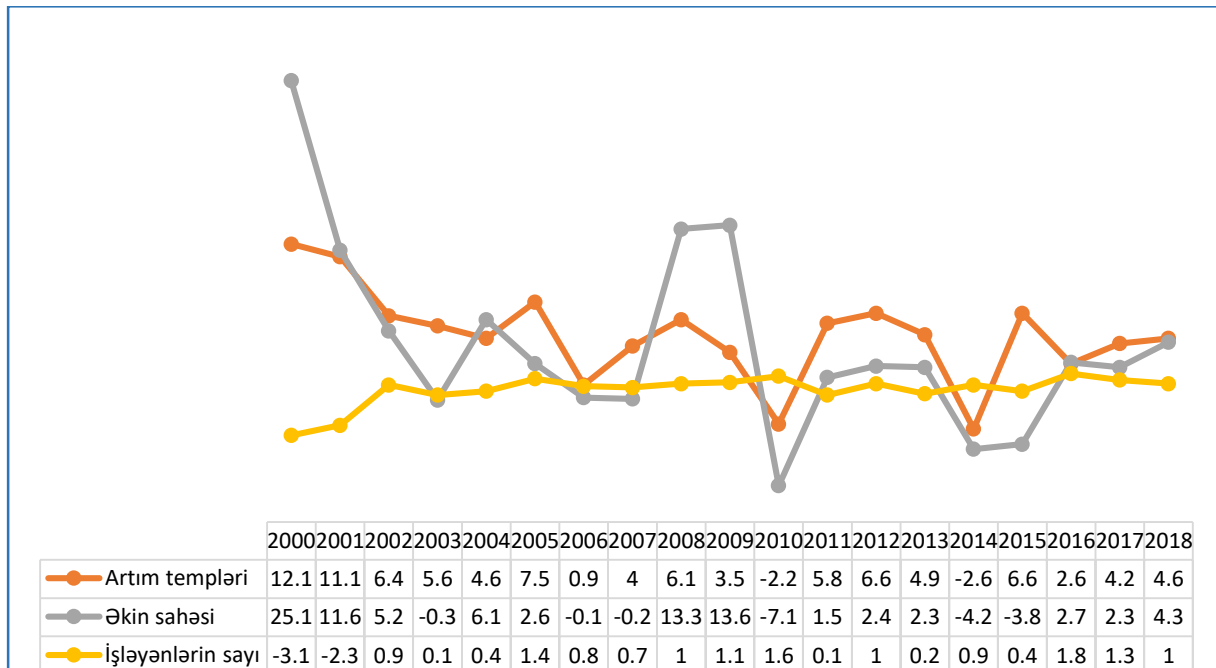
Həmin göstəricilər üzrə korrelyasiya matrisasının (*Cədvəl 2.*) təhlili kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım templəri ilə əkin sahəsinin artım templəri və kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayının artım templəri arasında nisbətən daha sıx olduğunu göstərir. Artım templərinin kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların sahəsinin dəyişilməsi tempi ilə, habelə amil göstəricilərinin həcmnin dəyişilməsi ilə əlaqələrinin sıxlığı hissediləcək səviyyədə olmuşdur. Eyni zamanda, sonuncu göstəricilərin öz aralarında güclü multikollinearlıq müşahidə edilir. Güclü multikollinearlıq, həmçinin istehsal amillərinin kəmiyyətini ifadə edən göstəricilərlə kənd təsərrüfatı istehsalının dəyər ifadəsində həcmi arasında da mövcuddur. Belə vəziyyət müvafiq göstəricilərin dinamikasını səciyyələndirən sıraların hamısı üçün demək olar ki, eyni səciyyəli meylliliyin xas olmasından irəli gəlmişdir.

Qeyd edilən cəhətlərlə (amil göstəricilərinin zaman sıraları üçün sərt meyllilik və göstəricilər arasında multikollinearlığın mövcudluğu) əlaqədar istehsal funksiyası modelində (Kobb-Duqlas funksiyası) həmin göstəricilərin izahedici dəyişənlər kimi reqressiya parametrləri statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz olur. Başqa sözlə, həmin parametrlər etibarlılıq səviyyəsinə uyğun qiymətlər almır.

Göstərilənlər nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı istehsalının artım templəri ilə asılılıq səviyyəsi ən yüksək olan sahədə işləyənlərin sayının artım templəri və əkin sahələrinin artım templəri göstəriciləri izahedici dəyişənlər kimi götürülməklə reqressiya təhlili aparılıb.

Həmin göstəricilərin 2001-2018-ci illərdə dəyişilməsinin⁴ qrafik təsviri Diaqram 4-də verilmişdir.

Diaqram 4. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının, işləyənlərin sayının və əkin sahələrinin artım (əvvəlki ilə nisbətən, %-lə) göstəriciləri*

*Mənbə (5), (6), (7), (9)

E-views program zərfi üzrə aparılan təhlillərin nəticələri müvafiq göstəricilərin dinamikasını ifadə edən sıraların stasionar olduqlarını sübut edir. Bununla əlaqədar araşdırmanın gedişində müvafiq asılılıqlara dair alınan korrelyasiya və reqressiya əmsallarının yalan olmaları istisna edilir.

⁴Postislahat dövründə kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayının hesablanması metodologiyasında dəyişikliklə və bununla bağlı sonradan dəqiqləşmələrin aparılması ilə əlaqədar həmin göstəricinin artım templərinə dair rəsmi statistika məlumatları üzrə 2001-ci ildən başlayaraq müqayisənin reallığı baxımından etibarlı hesab edilə bilən sıra qurmaq mümkün olmuşdur.

Korrelyasiya təhlilinin nəticələri illər üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım sürəti ilə işləyənlərin sayının və əkin sahələrinin artım templəri arasında demək olar ki, sıx əlaqənin müşahidə edildiyini göstərir. Bunu nəzərə alaraq istehsalın artım sürətinin müvafiq amillərdən asılılığını ifadə edən xətti reqressiya modelinə həmin göstəricilər daxil edilmişdir.⁵

Qeyd edilənlərə uyğun olaraq reqressiya modeli aşağıdakı formanı almışdır:

$$GRGP = 4.8992522 + 0.247473 CLGR - 1.67609 EGR + \varepsilon \quad (1)$$

burada:

GRGP- kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım tempi;

CLGR - əkin sahələrinin artım tempi;

EGR - kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayının artım tempi;

ε - modelin səhvi.

Korrelyasiya təhlillərinin nəticələrinə görə məhsul istehsalının və investisiya qoyuluşlarının artım templəri arasında əlaqənin sıxlıq dərəcəsi əhəmiyyətli qiymət almamışdır. Belə vəziyyətdə xətti reqressiya modeli vasitəsilə həmin göstəricilər arasında əlaqənin birbaşa araşdırılması etibarlı nəticələr almağa imkan vermir. Bununla əlaqədar yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ikimərhələli alqoritm tətbiq edilib. Birinci mərhələdə sözügedən göstəricilərin dəyər ifadəsində illik kəmiyyətləri arasında əlaqənin sıxlığı yüksək olduğu (*Cədvəl 2.*) nəzərə alınmaqla ölkənin kənd təsərrüfatında əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların məhsul istehsalının artımına təsiri avtokorrelyasiya modeli vasitəsilə araşdırılıb. 2001-2018-ci illərin məlumatlarına uyğun model aşağıdakı formanı almışdır:

$$AGP_t = 331.3703 + 0.886974 AGP_{t-1} + 1.249224 Inv + \varepsilon \quad (2)$$

burada:

AGP_t – t ilində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə;

AGP_{t-1} - əvvəlki ildə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının dəyəri;

Inv - kənd təsərrüfatında əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya; ε - modelin səhvi.

İkinci mərhələdə (2) modelində müvafiq dəyişənin reqressiya əmsalı istifadə edilməklə, investisiya qoyuluşlarının həcmi illər üzrə dinamikasının məhsul istehsalının artım tempinə təsiri müəyyən olunub.

⁵Kənd təsərrüfatı istehsalının artım amili kimi əsas istehsal fondlarının artım templərini modelə izahedici dəyişən kimi daxil etdikdə müvafiq reqressiya əmsalı statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz qiymət alır. Bu, araşdırılan dövrə aid empirik məlumatlar üzrə qeyd edilən göstəricilər arasında korrelyasiyanın zəif qiymət alması ilə bağlı olmuşdur. Belə hal özlüyündə əlaqənin qeyri-xətti olması, habelə sahədə əsas fondların artımının məhsul istehsalının həcmi yüksəlməsinə təsirində laqların olması ilə izah edilir. Baxılan sıraların zaman etibarilə uzunluğunun ölçüləri həmin laqları aşkara çıxarıb nəzərə almaqla etibarlı çoxamilli reqressiya modelinin qurulması tələblərinə uyğun olmamışdır.

Asılı dəyişənlər:	(1) Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım tempi* (2) Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə
Əkin sahələrinin artım tempi (1)	0.247473** (0.702611)
Əvvəlki ildə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının dəyəri (2)	0.886974 (0.068317)
Kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayının artım tempi (1)	-1.67609 (0.110936)
Kənd təsərrüfatında əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya (2)	1.249224 (0.512202)
Sərbəst əmsal (1)	4.8992522 (0.876757)
(2)	331.3703 (135.3377)
Cəm R- (1)	0.708769
(2)	0.992791
R-kvadrat (1)	0.502354
(2)	0.985634
Normallaşdırılmış R-kvadrat (1)	0.436001
(2)	0.983719
DW statistikasını (1)	2.518587
(2)	2.218882
T-statistika: Sərbəst əmsal (1)	5.580249
(2)	2.44847
1-ci dəyişən (1)	2.230771
(2)	12.98327
2-ci dəyişən (1)	-2.38551
(2)	2.438926

(...) əmsalın standart səhvləri göstərilmişdir

*göstərici faiz ifadəsindədir

**göstəricilərin qiymətləri 95% etibarlılıq intervalında qəbul edilir

Hesablama aşağıdakı düsturla aparılıb:

$$m = \{ [a_2 * (Inv_t - Inv_{t-1}) * d] / M_{t-1} \} * 100 \quad (3)$$

burada:

m - aqrar sahədə əsas kapitalla investisiyaların əvvəlki ilə görə dəyişilməsi nəticəsində məhsul istehsalının artması (azalması), %-lə;

a_2 - (2) modelində investisiya dəyişəninə regressiya əmsalı;

Inv_t və Inv_{t-1} – müvafiq olaraq göstəricinin hesablandığı ildə və ondan əvvəlki ildə aqrar sahədə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların məbləği;

d - göstəricinin hesablandığı il üçün kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun müqayisəli və faktiki qiymətlərlə artım göstəricilərinin nisbəti;

M_{t-1} - əvvəlki ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri.

Müvafiq testlərin nəticələri (1) və (2) modellərinin etibarlı olduğunu göstərir. Modellərin izahedici dəyişənləri statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir.

1-ci modeldə kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayının artım templəri dəyişəni üzrə regressiya əmsalı mənfi işarə almışdır. Bu, sahədə çalışanların sayının artım templərinin yüksəlməsinin öz növbəsində qısamüddətli planda məhsul istehsalının artım templərinə təsir göstərən amil kimi çıxış etmədiyini ifadə edir. Belə vəziyyəti kənd təsərrüfatında çalışanların səviyyəsinin yüksəkliyi⁶, daha doğrusu sahədə əzəfi məşğulluğun mövcudluğu ilə izah etmək mümkündür.

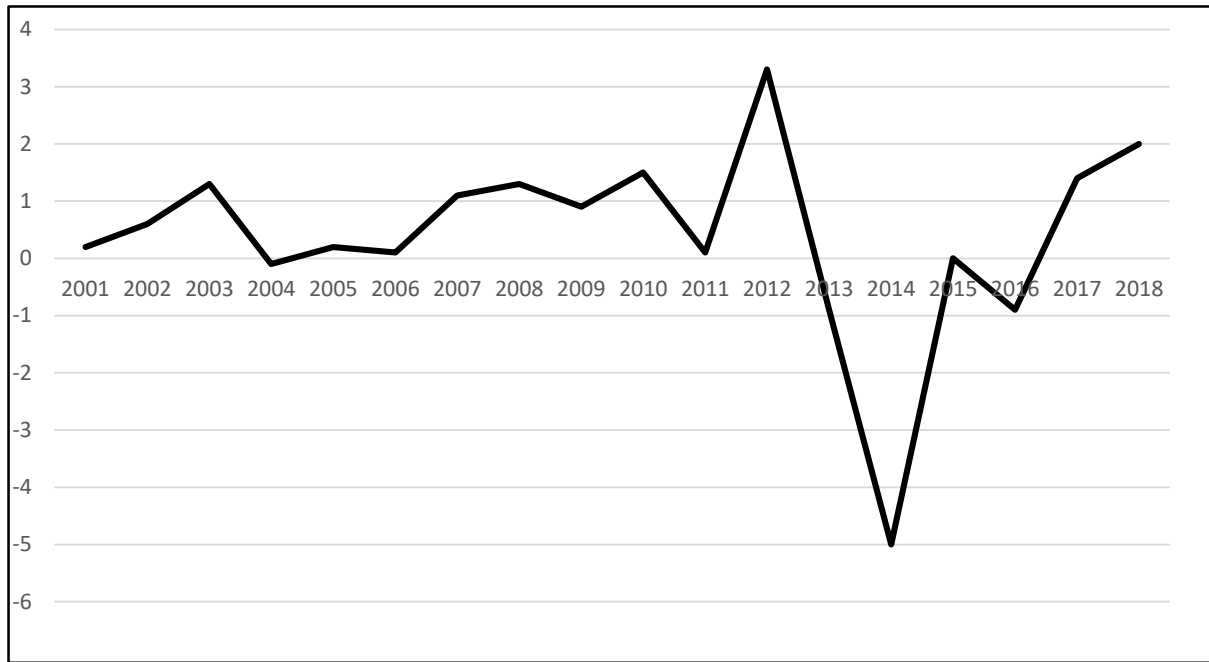
Modelə əsasən, ölkədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin artım templərinin yüksəlməsi aqrar sahədə bütövlükdə məhsul istehsalının artımının sürətlənməsi amili kimi çıxış edir. Müvafiq parametrlərə görə, əkin sahələrinin artım tempinin hər faiz bəndinə istehsalın artım sürətinin 0.25 faiz bəndi yüksəlməsi uyğun gəlir. Model üzrə aparılan hesablamalara əsasən, araşdırılan dövrdə formalaşan uzunmüddətli artım templərində əkin sahələrinin genişlənməsinin payı 16-17%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları ilə şərtlənən artımda payı 30% təşkil etmişdir.

Göstərilən vəziyyət əslində uzunmüddətli dövrdə kənd təsərrüfatında artım templərinin formalaşmasına bitkiçiliyin töhfəsində məhsuldarlıq amili üstünlük qazanmış olsa da, ekstensiv genişlənmənin əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiq etməyə imkan verir.

2-ci modelə uyğun olaraq kənd təsərrüfatında əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar sahədə ümumi məhsulun həcmninə qabaqlayıcı miqyasda artması ilə nəticələnir. Bu baxımdan sahəyə investisiya qoyuluşlarının genişlənmə dərəcəsinin yüksəlməsinin istehsalın artım templərinə təsirinin də müvafiq yönümdə daha əhəmiyyətli rola yiyələndiyini demək mümkündür. Eyni zamanda, (3) düsturu üzrə aparılan hesablamalar araşdırılan dövrdə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların mərhələlər üzrə fərqli rol nümayiş etdirdiyini göstərir.

⁶2016-2018-ci illərin orta göstəriciləri üzrə Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin hər 100 hektarına aqrar sahədə çalışan 350 nəfər düşüb. Dünya Bankının 2014-2016-cı illərə aid müvafiq məlumatları əsasında aparılan hesablamalara görə, həmin göstəricinin səviyyəsi Azərbaycanda orta dünya göstəricisindən 5 dəfə, Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə orta göstəricidən 25 dəfə, Türkiyədən 2.8 dəfə, İran İslam Respublikasından 5.5 dəfə, Gürcüstandan 1.4 dəfə artıqdır. Kənd təsərrüfatında çalışanların ümumi məşğulluqda xüsusi çəkisinə görə Azərbaycan Gürcüstan istisna olmaqla həmsərhəd ölkələri qabaqlayır. Əzəfi məşğulluğun mövcudluğuna Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məşğulluqda və ÜDM-də paylarının nisbətinin həmsərhəd ölkələrlə müqayisədə yüksək olması da işarət edir. Yuxarıda göstərilən dövrdə həmin göstərici ölkəmizdə 7.3-ə, Gürcüstanda 6.7-yə, İranda 2-yə, Rusiyada 2.2-yə, Türkiyədə 3.3-ə bərabər olmuşdur (19).

Diagram 5. Əsas kapitalla investisiyaların illər üzrə dəyişilməsinin məhsul istehsalının artım tempinə təsiri, faiz bəndi*

Mənbə: müəllifin hesablamaları

Birinci mərhələdə, daha doğrusu, 2007-ci ilədək investisiyaların sahədə artım templərinə təsir dərəcəsi illər üzrə ümumən yüksək olmayıb. Sonrakı mərhələdə investisiya qoyuluşlarının kəskin yüksəlişi şəraitində onun məhsul istehsalının artım sürətinə təsiri böyümüşdür. Əsas kapitalla investisiyalar həm artım mənbələrinin genişləndirilməsi və həm də gücləndirilməsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, həmin mərhələdə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların miqyaslarında kəskin qalxıb-enmələr öz növbəsində aqrar istehsalın artım templərində dalğalanmaları şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu özünü 2-ci və 4-cü diaqramların 2007-ci ildən sonrakı dövrə aid olan hissələrinin müqayisəsində ifadə edir. İntestisiya amilinin artım tempinə təsir göstəricisinin mənfi işarə alması və kənd təsərrüfatı istehsalının fiziki həcmində enmə hallarının baş verməsi və ya fiziki həcm indeksinin aşağı səviyyədə qərarlaşması eyni dövrlərə təsadüf edir.

Keyfiyyət dəyişiklikləri əsasında artım potensialının inkişaf etdirilməsi

Aparılan təhlillərin əsasında ilk növbədə istifadə olunan insan resurslarının sadəcə kəmiyyətcə genişləndirilməsinin ölkəmizin kənd təsərrüfatında artımı sürətləndirmə potensialını başa vurduğunu söyləmək mümkündür. Başqa sözlə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mövcud olan izafi məşğulluq şəraitində işləyənlərin sayca çoxalmasının sürətlənməsi sahədə istehsalın artım amili kimi çıxış edə bilmir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatında izafi məşğulluğun aradan qaldırılmasının, bu sahədən kənara işçi axınının stimullaşdırılmasının yolu ölkə iqtisadiyyatının miqyaslı şaxələndirilməsi, digər istehsal sahələrinin, habelə xidmət sferasının inkişafının sürətləndirilməsindən keçir.

Bununla belə, aqrar istehsalın artımında zəruri dinamikliyin davamlı saxlanılması üçün insan kapitalının inkişafı və bu əsasda innovativ texnologiyalarla işləmək, aqrar texniki qaydalara düzgün əməl etmək, istehsal resurslarından səmərəli istifadə etmək sahəsində bilik və bacarıqların yüksəldilməsi probleminin həlli xüsusi önəm kəsb edir.

İnnovativ texnologiyaların geniş tətbiqi tələblərinə cavab verən yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlığının genişləndirilməsi, bu sahədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, həmin mütəxəssislərin bilavasitə qazandıqları ixtisas üzrə kənd yerlərində uzun müddət işləmələrinin stimullaşdırılması yönündə təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac güclənir. Digər tərəfdən, yeni texnologiyaların səmərəli tətbiqinin əsas zəminlərindən biri kimi fermerlərin bilik və bacarıqlarının artırılmasının əhatəli və dayanıqlı sisteminin qurulması məqsəduyğundur.⁷

Kənd təsərrüfatı istehsalının artım templərinin yüksəldilməsinin amili olaraq əkin sahələrinin genişləndirilməsi imkanları məhduddur. Unutmamalıyıq ki, postislahat şəraitində əkinlərin sahəsi ilk növbədə istifadəsiz qalan sahələrin yenidən dövriyyəyə cəlb edilməsi hesabına artmışdır. Sonradan buna paralel olaraq təyinatı dəyişdirilmək yolu ilə yeni torpaqların əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi həyata keçirilmişdir. Lakin sahədə artımın səviyyəsi və strukturuna təsirinin səmərəliliyi baxımından bu xəttin müəyyən çətinliklərlə bağlı olduğuna da diqqət yetirilməsinə ehtiyac yaranır.

Əvvəla, əkin sahəsi kimi yeni istifadə edilməyə başlayan torpaqlar həmin məqsəd üçün, bir qayda olaraq, nisbətən aşağı keyfiyyət göstəricilərinə malik olurlar.⁸ Bununla əlaqədar olaraq həmin torpaqlar hesabına əkin sahələrinin genişləndirilməsinin artıma təsiri də nisbətən zəif olur. Eyni zamanda, göstərilən torpaqların əkin sahəsi kimi istifadəsinə başlanması iri həcmli əsaslı məsrəflərlə bağlı olur və bu baxımdan iqtisadi cəhətdən səmərəli olmaya bilər.

Nəhayət, məsələyə kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli strukturunun təmin olunması tələblərinə uyğunluğu baxımından yanaşdıqda hazırkı şəraitdə yeni torpaqlar hesabına əkin sahələrinin genişləndirilməsi imkanlarının çox məhdudd hala gəldiyini demək mümkündür.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar torpaq resurslarının, o cümlədən əkin sahələrinin məhduddluğu şəraitində məhsuldarlığın yüksəldilməsi aqrar istehsalın artım sürətinin dəstəklənməsinin başlıca amilinə çevrilir. Bu istiqamətdə son dövrlərdə irəliləyişlər baş vermişdir. Bunun davamlı xarakter alması baxımından diqqəti cəlb edən cəhətlər də mövcuddur.

Birincisi, məhsuldarlığın artmasının ümumi meylinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. İstər bitkiçilik və istərsə də heyvandarlıqda məhsuldarlığın aqrar sahədə inkişafın müasir şərtlərinin yaratdığı potensial imkanlara tam uyğun gəlmədiyini nəzərə almalıyıq.

İkincisi, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə məhsuldarlığın yüksəlməsi miqyasları və templərində əhəmiyyətli fərqlər qalmamışdır. Bununla bağlı, uzunmüddətli planda istehsalın artımının təmin edilməsində məhsuldarlıq amilinin rolu bütün hallarda yüksək deyil. Hesablamalarımıza görə, 2003-2005-ci illərin orta göstəriciləri ilə müqayisədə 2016-2018-ci illərdə istehsalın artımında məhsuldarlıq amilinin payı tərəvəz üzrə 100%, dənilər və dənli paxlalılar üzrə 40.5%, meyvə və giləmeyvə üzrə 10% olmuşdur. Həmin göstərici mal əti istehsalı üzrə 68.3%, inək və camış südü istehsalı üzrə 71.6% təşkil etmişdir (7).

Üçüncüsü, bəzi sahələrdə məhsuldarlığın yüksəldilməsi davamlı prosesə çevrilməyib. İllər üzrə məhsuldarlıq səviyyəsində qalxıb-enmə halları öz növbəsində bütövlükdə kənd təsərrüfatı istehsalının artım tempində istiqrarsızlığı şərtləndirən amillərdən biri kimi çıxış edir.

---

⁷FAO-nun rəhbərliyi tərəfindən biliyə kənd təsərrüfatının gələcəyi üçün yeni paradigma kimi də baxılır. Belə yanaşma çərçivəsində aparılan dəyərləndirməyə görə, kənd təsərrüfatının gələcəyi böyük miqdarda resurslar deyil, bilik tələb edir (<http://www.fao.org/news/story/ru/item/1069637/icode/>).

⁸“Qızıl fond” kimi dəyərləndirilə biləcəyimiz əkinəyararlı keyfiyyətli torpaqlar əsaslı aqrar islahatların gedişində pay torpaqları kimi istehsalçıların mülkiyyətinə verilmişdir.

Məhsuldarlığın zəruri templərlə yüksəldilməsində ilk növbədə yüksək məhsuldar toxumlardan istifadə, innovativ becərmə texnologiyalarının tətbiqi əhəmiyyətli rol oynayır.⁹ Bununla yanaşı, torpaqların ekoloji vəziyyətinin yaxşıdırılması, münbitliyin bərpası və qorunması ilə bağlı məsələlərin həlli sürətləndirilməlidir. Bu halda, mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, meliorativ vəziyyətin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin tətbiqinə torpaqların təbii-təsərrüfat göstəricilərindən, təsərrüfatların maliyyə və texniki təminatından asılı olaraq fərdi yanaşma olmalıdır (3).

Məhsuldarlığın yüksəldilməsi, həmçinin kənd təsərrüfatında su təminatının yaxşılaşdırılması, su resurslarının səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. Bu problemin həllinin strateji istiqamətlərindən biri kimi suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən mövcud suvarma və kollektor drenaj şəbəkələrinin indiki təsərrüfat strukturuna uyğunlaşdırılması qəbul olunur (12).

Innovativ inkişaf amillərinə söykənməklə aqrar istehsalın artım templərinin sürətləndirilməsi sahənin zəruri investisiya resursları ilə təminatı ilə bağlıdır. Torpaqların münbitliyinin bərpası və qorunması, habelə su resurslarının səmərəli istifadəsi vəzifələrini nəzərə almaqla, əslində, qarşıdakı dövrlərdə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar aqrar istehsalın artımının əsas drayverlərindən biri olmalıdır. Bununla əlaqədar, investisiya siyasətində aqrar sahənin prioritetliyinin təmin olunması zəruri olacaqdır.

Bu istiqamətdə ilkin hədəf kimi ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmində kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisinin sahənin ÜDM-də payından aşağı olmaması qəbul edilə bilər. Qeyd edək ki, həmin göstəricilərin nisbəti baxımından kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyatın digər əsas sahələri ilə müqayisədə əlverişsiz mövqeyə malikdir. 2016-2018-ci illərin orta göstəricilərinə əsasən, iqtisadiyyata ümumi investisiya qoyuluşlarında sahənin payı ÜDM-də payından sənaye üzrə 17.3 faiz bəndi, tikinti üzrə 9 faiz bəndi, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə üzrə 3.5 faiz bəndi artıq olmuş, aqrar sahə üzrə isə 2.2 faiz bəndi geri qalmışdır (7).

Eyni zamanda, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların aqrar istehsalın davamlı artımına təsirinin gücləndirilməsi onun həcmində dinamikasında əvvəlki dövrlər üçün səciyyəvi olmuş kəskin qalxıb-ənmələrin aradan qaldırılması, habelə investisiyaların strukturunda innovativ inkişaf tələblərinə uyğunluğun artırılması istiqamətində dəyişikliklər aparılmasını nəzərdə tutur. Hazırki şəraitdə əsas kapitalla investisiyalar həm artımın ekstensiv mənbələrinin genişlənməsinə (yeni əkin sahələrinin mənimsənilməsi, meyvə və giləmeyvə əkmələrinin genişləndirilməsi, məhsuldar mal-qaranın baş sayının artırılması və s.), həm də məhsuldarlığın yüksəlməsinə təminatlar formalaşdıran amil kimi çıxış edir. Habelə ikinci istiqamətin dominantlıq qazanması əsas vəzifəyə çevrilir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində həyata keçirilmiş əsaslı aqrar islahatlardan sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatında artım templəri dinamik surətdə dəyişən inkişaf şərtləri çərçivəsində formalaşmış. Sahədə artım ilkin mərhələdə yeni aqrar strukturla şərtlənən yüksək istehsalçı marağı ilə dəstəklənmişdir. Sonrakı mərhələdə kənd təsərrüfatına şaxəli dövlət köməyi sisteminin qurulması və sürətli inkişaf strategiyasının reallaşdırılması gedişində əhali gəlirlərinin genişmiqyaslı

---

⁹Inkişaf edən iqtisadiyyatlar üçün kənd təsərrüfatının müasir artım nəzəriyyəsində məhsuldarlığın yüksəldilməsinin mühüm şərti kimi texnologiyaların tətbiqi iqtisadi qərar olaraq resursların əldə edilməsi və bölüşdürülməsi barədə qərarların qəbulu ilə eyni sırada dayanır (1). Məsələyə göstərilən mövqedən yanaşmaqla əslində innovativ texnologiyaların tətbiqini kənd təsərrüfatında artımın resurs amillərindən biri kimi də dəyərləndirmək olar.

yüksəlməsi nəticəsində daxili tələbin böyüməsi, habelə məhsul ixracının təşviqi, istehsalçılara əlverişli fəaliyyət mühiti yaratmaqla artım mənbələrinin fəallaşdırılmasına yol açmışdır.

Nəticədə qısamüddətli dövrlərdə artım templərinin volatilliyi müşahidə edilsə də, uzunmüddətli artım templərinin beynəlxalq müqayisələr fonunda nisbətən yüksək kimi dəyərləndirilə bilən səviyyəsi formalaşmışdır. Eyni zamanda, bu, sahədə istifadəyə cəlb olunan istehsal resurslarının həcmnin geniş miqyaslarda böyüməsi şəraitində baş tutmuşdur.

Göstərilən vəziyyətdə məhsuldarlıq səviyyəsinin artma dərəcəsi ümumən çox yüksək olmamış, nəticədə istehsalın kapitaltutumluluğu kəskin yüksəlmişdir. Bununla belə, artım templərinin istifadə olunan resursların ardıcıl və miqyaslı artması rejimində formalaşması ekstensiv genişlənmə amilinin mütləq üstünlük qazanması anlamına da gəlməməlidir. Araşdırmaların nəticələrinə görə, həmin dövrdə uzunmüddətli artım sürətinin formalaşmasında qeyd edilən amilin təsir payı 1/3-ə yaxın qiymətləndir. Məsələnin problemli tərəfi qarşıdakı dövrlərdə artım mənbəyi olaraq ekstensiv genişlənmə imkanlarının çox məhdud hala gələcəyi ilə bağlıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sektoru üçün səciyyəvi olmuş artımın istifadəyə cəlb edilən resursların ardıcıl genişləndirilməsi şəraitində formalaşdırılması modeli qarşıdakı dövrlərdə sahədə zəruri inkişaf dinamikasının təmin olunması baxımından məhdudiyətlərə dirənir.

Göstərilənlərlə əlaqədar, aqrar sahədə dinamik inkişafın təmin olunması məqsədilə ekstensiv genişlənmə ilə təmin olunan artımın resurs amillərində keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması əsasında potensialın gücləndirilməsi ilə qarşılınmasına zərurət yaranır. Həmin dəyişikliklər insan kapitalını inkişaf etdirməklə artımda rolunun daha fəal hala gətirilməsini, dayanıqlı inkişaf tələbləri nəzərə alınmaqla torpaqların münbitliyinin bərpasını və yüksəldilməsini, sahədə istifadə olunan əsas kapitalın yeniləşməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsini, innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsini əhatə etməlidir. Bu istiqamətlərdə irəliləyişlərin sürətləndirilməsi məqsədilə:

- *kənd təsərrüfatında innovasiyaların geniş yayılması tələblərinə uyğun olaraq yüksəkixtisaslı mütəxəssislərlə təminatın əsaslı yaxşılaşdırılması mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, habelə istehsalçıların bilik və bacarıqlarının yüksəldilməsinin tam əhatəli və fasiləsiz prosesə çevrilməsini əhatə edən sistemin qurulması;*
- *kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növləri üzrə istehsalın artımında məhsuldarlıq amilinin dominantlığa yiyələnməsinin zəruri şərti kimi, həmin məhsullarının hər birinin dəyər zəncirinin bütün həlqələrində innovativ texnologiyaların geniş tətbiqi;*
- *iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarında aqrar sektorun orta və uzunmüddətli dövrlərdə prioritetliyinin gözlənilməsi, eyni zamanda, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların strukturunun innovativ inkişaf hədəflərinə uyğun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli ön plana keçir.*

İnvestisiyaların strukturunun qeyd edilən istiqamətdə təkmilləşdirilməsi insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və məhsuldarlığın artırılmasını təmin edən texnologiyaların tətbiqinə zəminlər formalaşdırmaqla artım amillərinin sinerjisindən yararlanmağa yol açır.

Ədəbiyyat

1. Agriculture and Economic Growth: Theory and Measurement: Yair Mundlak (Ed.) (2000) Harvard University Press, Cambridge, MA, 479 pp.
2. "Agricultural Production Economics" by David L. Debertin (2012)
https://uknowledge.uky.edu/agecon_textbooks
3. Akif Vəliyev (2019), "Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri". Bakı, 383 s.
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi (2016)
https://monitoring.az/assets/upload/files/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
5. "Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi 2001". (İllik statistik məcmuə) (2001). Bakı, 469 s.
6. "Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2015". Statistik məcmuə. Bakı, 670 s
7. "Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2019". Statistik məcmuə. Bakı, 644 s.
8. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (2016)
<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
9. "Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2019", Bakı.
10. Bəyalı Ataşov (2017) "Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika)". Bakı, 536 s.
11. Knowledge is the new paradigm for the future of food and agriculture
<http://www.fao.org/news/story/en/item/1069583/icode/>
12. Mehman Ağarza oğlu Rzayev (2019), "Azərbaycan: suvarma əkinçiliyinin reformasiyası və ekoloji dayanıqlığı". Bakı, 369 s.
13. Oblitas K.R., (2011), Promoting Azerbaijan's Agricultural Productivity (1997-2010), The World Bank, Washington, D.C., USA;
<http://documents.worldbank.org/curated/en/575981468010221499/pdf/653560NWP0Box30anWorkingPaper201103.pdf>
14. Salahov S.V. "Kənd təsərrüfatının inkişaf meyilləri və aqrar siyasətin prioritetləri". Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun "Elmi Əsərləri", 2013, №4
15. Savita N.Nayak, Dr. V.M.Bankapur, Modelling the Growth of Global Agricultural Literature: A Scienometric Study Based on CAB-Abstracts [ijlis.org > img > 2017_Vol_7_Issue_3](http://ijlis.org/img/2017_Vol_7_Issue_3)
16. Shinde Ramesh Govindrao, Modelling of Economic Growth Rate of Agriculture Sector of India using Solow Growth Model with Growth Differential Equation
<https://www.researchgate.net/publication/325917188>
17. The development of the share of agriculture in GDP and employment A case study of China, Indonesia, the Netherlands and the United States Annemarie van Arendonk May 2015
<https://edepot.wur.nl>
18. Vüsal Qasımlı, "İqtisadi modernizasiya". Bakı 2014, 311 s.
19. World Bank. World Development Indicators 2017-2019
<http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
20. Yadulla Həsənli, Gülbala Quliyev (2017), "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının Kobb-Duqlas funksiyası ilə təhlili".

Prof. Dr., H.A.Khalilov, Agricultural Economics Research Center

**The growth rate of agricultural production in Azerbaijan:
features of the dynamics and the role of resource factors**

Summary

The article analyzes the growth dynamics of agricultural production and the role of resource factors in its formation in the period after the fundamental agrarian reforms carried out in the conditions of independence of the Republic of Azerbaijan. It is shown that under these conditions, in the regime of successive expansion of financial, material and human resources, as well as sown area involved in the turnover, in the formation of relatively high long-term growth rates, the productivity factor prevailed, and at the same time, the role of extensive expansion was significant. However, in the coming periods this model cannot be used because the extensive expansion of growth sources becomes very limited. In this regard, it is necessary to accelerate the qualitative changes in growth factors in order to ensure medium-term and long-term dynamics of agricultural production in accordance with strategic development goals. The article also discusses the priority areas for implementing these changes.

Keywords: *agriculture, growth rates, growth factors, production resources, growth conditions, investments.*

Д.э.н., профессор, Г.А.Халилов, Центр Аграрных Исследований

**Темпы роста аграрного производства в Азербайджане:
особенности динамики и роль ресурсных факторов**

Резюме

В статье анализируется динамика роста сельскохозяйственного производства и роль ресурсных факторов в его формировании в период после фундаментальных аграрных реформ, осуществленных в условиях независимости Азербайджанской Республики. Показано, что в этих условиях, в режиме последовательного расширения финансовых, материальных и людских ресурсов, а также вовлеченных в оборот площадей пашни сельхозкультур, в формировании относительно высоких долгосрочных темпов роста фактор производительности преобладал, вместе с тем и роль экстенсивного расширения была значительная. Однако в предстоящие периоды не удастся использовать той же модели из-за того, что экстенсивное расширение источников роста становится очень ограниченным. В связи с этим необходимо ускорить качественные изменения факторов роста, для обеспечения среднесрочной и долгосрочной динамики аграрного производства в соответствии со стратегическими целями развития. В статье также рассматриваются приоритетные направления реализации этих изменений.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, темпы роста, факторы роста, производственные ресурсы, условия роста, инвестиции.*

UOT: 631.1.017

BİTKİÇİLİKDƏ AİLƏ-KƏNDLİ TƏSƏRRÜFATLARININ MİNİMUM ZƏRURİ ÖLÇÜLƏRİ: YAŞAYIŞ MİNİMUMU MEYARI ÜZRƏ YANAŞMA

Namiq Ələvsət oğlu Şalbuзов, i.ü.f.d.,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktor müavini

Tel.: (55)-512-01-59; e-mail: namiq.shalbuзов@atm.gov.az

Xülasə

Məqalədə kənd yerlərində yaşayan əhalinin ailə təsərrüfatlarının minimum ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırma aparılmışdır. Təsərrüfatın minimum ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi üçün kənd yerlərində yaşayan bir ailənin minimum istehlak normalarına uyğun qidalanmasının təmin edilməsindən ötrü tələb olunan maliyyə vəsaitlərinin və digər zəruri istehlak xərclərinin cəmi hesablanmışdır. Daha sonra isə kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsində əsas istehsal istiqamətləri üzrə məhsuldarlıq, maya dəyəri və satış qiyməti göstəriciləri əsasında bir təsərrüfatın minimum ölçüləri müəyyənləşdirilmişdir.

***Açar sözlər:** yaşayış minimumu, təsərrüfat, kənd, ailə, kiçik, istehsal, istehlak, səbət, ərzaq, təsərrüfat ölçüsü, gəlir, mənfəət.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Ölkə əhalisinin 47 faizdən çox hissəsinin kənd yerlərində yaşaması, məşğul əhalinin 36 faizdən çox hissəsinin məhz kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olması sosial baxımdan kənd təsərrüfatının bir sektor kimi əhəmiyyətini daha da artırır. Belə ki, kənd təsərrüfatının funksiyalarından biri də kənd yerlərinin inkişafı, kənd yerlərində yaşayan əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına töhfə verməkdən ibarətdir.

Təhlillər göstərir ki, hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının strukturunda kiçik təsərrüfatlar üstünlük təşkil edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, hazırda ölkədəki kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının 81.9 faizini torpaq sahəsi 2 hektaradək olan təsərrüfatlar təşkil edir. Amma həmin təsərrüfatların kiçikölçülü olması ailənin istehlak xərclərini qarşılamağa imkan verirmi? Bu sualı cavablandırmaq üçün əsaslandırılmış hesablamaların aparılması tələb olunur. Eyni zamanda, təsərrüfatın zəruri ölçüsünü müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə hansı amillərin nəzərə alınmalı olduğunu müəyyənləşdirmək tələb olunur.

Bu baxımdan müxtəlif amillər nəzərə alınaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal subyektlərinin ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi aktual xarakter daşıyan problemlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir və bu araşdırma qeyd edilən problemin həlli istiqamətində töhfə vermək üçün aparılmışdır.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti

Təsərrüfatların zəruri ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi problemi aqrar sahədə tədqiqat aparən alimlərin və kənd təsərrüfatı sahəsində siyasətin formalaşdırılması ilə məşğul olan siyasətçilərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Problemə yanaşmalar müxtəlif olduğuna görə təsərrüfatların ölçüləri ilə bağlı fikirlər də müxtəlif olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar iri təsərrüfatların daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd edərkən, bəziləri kiçik təsərrüfatların mövcudluğunun zəruri olduğunu göstərirlər. Bir sıra tədqiqatçılar isə təsərrüfatın müasir texnologiyalarla təmin edilmə səviyyəsini daha çox qabardaraq təsərrüfatın fiziki ölçüsünün rolunun zaman keçdikcə azaldığını göstərirlər.

Avropa Birliyində ilk dəfə “Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasəti” ideyasını irəli sürən Sikko Mansholt hələ keçən əsrin 50-60-cı illərində Avropada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün əsaslı islahatların və modernləşmənin zəruriliyini göstərirdi. Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasətinin tərkib elementlərindən biri isə ondan ibarət idi ki, sosial-iqtisadi baxımdan qeyri-səmərəli və davamlı olmayan kiçikölçülü təsərrüfatlar böyük təsərrüfatlara çevrilməlidirlər. Bu onunla əsaslandırılırdı ki, həmin kiçikölçülü təsərrüfatlar gec-tez sıradan çıxacaqlar. Plana görə də 5 milyona yaxın kiçik təsərrüfatın fəaliyyətini dayandırması və onlara məxsus torpaq sahələrinin digər təsərrüfatlar arasında bölüşdürülməsi, beləliklə də daha böyük təsərrüfatların formalaşması nəzərdə tutulurdu (4).

Azərbaycanda da aqrar islahatlar və torpaqların özəlləşdirilməsindən sonra bu məsələ aktuallaşdı. Məsələnin aktuallığı ilə əlaqədar olaraq bir sıra alimlər bu istiqamətdə araşdırmalar aparsalar da, Azərbaycanda torpaq islahatından sonra formalaşmış təsərrüfat subyektlərinin ölçüləri ilə bağlı problemlər az öyrənilmişdir. Bu istiqamətdə araşdırma aparən əsas alimlərdən biri olan N.V.Əlibəyov qeyd etmişdir ki, kiçik ölçülü təsərrüfatlar dayanıqlı olmur və nəticədə rəqabətə tab gətirməyərək sıradan çıxır. Təsərrüfatların ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas amil kimi istehsal olunan məhsulun dəyərini nəzərə alınmasını təklif edən tədqiqatçı eyni zamanda torpaq və bir sıra digər amillərin də xüsusi rol oynadığını və ümumiyyətlə təsərrüfatların optimal ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi üçün çoxlu amillərin nəzərə alınmasının zəruriliyini göstərir (1). Yerquruluşu və torpaq münasibətləri sahəsində təcrübəli tədqiqatçılardan biri olan R.M.Quliyev torpaqlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması baxımından böyük təsərrüfatların formalaşdırılmasını zəruri hesab edir. Böyük təsərrüfatların formalaşdırılmasının zəruriliyini onunla əsaslandırır ki, təsərrüfatların ölçülərinin kiçik olması texnoloji əməliyyatların vaxtında yerinə yetirilməsini ləngidir, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün lazım olan xərclərin həcmi artırmaqla son nəticədə məhsulların maya dəyərini artırır, eyni zamanda torpaqlardan tam, dolğun və səmərəli istifadə yollarında böyük əngəllər yaradır (3).

Aqrar iqtisadçı alim İ.H.İbrahimov isə kənd təsərrüfatında kiçik sahibkarlıq formalarının yaradılmasını məqsədəuyğun sayır. Amma belə sahibkarlıq formalarının yaradılması zamanı hər bir bölgə üzrə istehsalın spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruri olduğunu qeyd edir (2).

Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatların ölçüləri ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Hər bir fikir müxtəlif argumentlərə və amillərə əsaslanaraq yürüdülmüşdür.

Təhlil və nəticə

Düşünürük ki, aqrar istehsalda təsərrüfatların ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə onların minimum ölçülərinin təyin olunması baxımından yanaşılması xüsusi maraq doğurur. Belə ki, kənd yerlərində yaşayan əhəlinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşması onların gəlirlərindən birbaşa asılıdır. Bu

baxımdan kənd yerlərində yaşayan ailələrin aylıq gəlirlərinin zəruri minimum həcmnin təmin edilməsi nəzərə alınmaqla təsərrüfatların ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə baxıla bilər.

Təsərrüfatların minimum ölçülərinin müəyyənləşdirilməsindən öncə bu sahədə faktiki vəziyyətin araşdırılmasına ehtiyac yaranır. Dövlət Statistika Komitəsinin son kənd təsərrüfatı siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, ölkədə kiçik təsərrüfatların xüsusi çəkisi kifayət qədər yüksəkdir.

Cədvəl 1. Ölkə üzrə təsərrüfatların torpaq sahəsinə görə qruplaşdırılması

	Bütün təsərrüfat kateqoriyaları		Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müəssisələr		Fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları	
	Sayı, vahid	Sahəsi, ha	Sayı, vahid	Sahəsi, ha	Sayı, vahid	Sahəsi, ha
Torpaq sahəsi olan təsərrüfatlar	1,352,121	2,362,024	1,385	314,455	1,350,736	2,047,569
<i>O cümlədən:</i>						
- < 0.1 ha	360,733	18,115	101	2	360,632	18,113
0.1 - < 0.2 ha	119,080	15,540	15	2	119,065	15,538
0.2 - < 0.5 ha	183,446	60,458	25	7	183,421	60,451
0.5 - < 1 ha	216,855	153,591	27	18	216,828	153,573
1 - < 2 ha	227,796	321,005	54	66	227,742	320,938
2 - < 3 ha	107,889	260,622	42	94	107,847	260,528
3 - < 4 ha	54,126	185,187	31	97	54,095	185,090
4 - < 5 ha	27,003	119,416	17	71	26,986	119,345
5 - < 10 ha	37,553	249,258	99	659	37,454	248,599
10 - < 20 ha	9,857	124,116	169	2,374	9,688	121,742
20 - < 50 ha	4,426	126,497	276	7,633	4,150	118,864
50 - < 100 ha	1,716	108,179	160	10,569	1,556	97,610
100 - < 200 ha	891	114,877	147	19,357	744	95,520
200 - < 500 ha	556	157,611	136	41,406	420	116,205
500 - < 1000 ha	114	71,215	35	23,476	79	47,738
1000 - < 2500 ha	53	72,754	30	45,513	23	27,241
2500 və daha çox	27	203,584	21	163,111	6	40,472

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, ümumi təsərrüfatların içində kiçik təsərrüfatların xüsusi çəkisi daha böyükdür. Ümumi təsərrüfatların 4/5 hissəsindən çoxunun torpaq sahəsi 2 hektardan azdır. Həmin təsərrüfatların sərəncamında olan torpaqların ümumi torpaqlarda xüsusi çəkisi isə 24.1 faizdir.

Təsərrüfatların 13.9 faizi isə 2-5 hektar arasında torpaq sahəsinə malik olmuşdur. Bu qrupa aid təsərrüfatların sərəncamındakı torpaq sahəsi ümumi torpaq sahəsinin 23.9 faizini təşkil etmişdir.

Ümumilikdə isə göründüyü kimi, həm təsərrüfatların, həm də torpaq sahələrinin strukturunda 5 hektardan aşağı olanların xüsusi çəkisi daha yüksəkdir.

Ailənin istehlak xərclərini qarşılamaq baxımından təsərrüfatların kiçikölçülü olması məqbul sayıla bilərmi? Bu sualın cavablandırılması üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olan iki göstəricinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir:

- kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının illik zəruri istehlak xərclərinin həcmi;
- istehlak xərclərinə uyğun olaraq təsərrüfatların minimal ölçüləri.

İlk olaraq kənd yerlərində yaşayan əhalinin aylıq gəlirləri nə qədər olmalıdır sualının cavablandırılmasına çalışaq. Bu məqsədlə iki meyardan istifadə edəcəyik:

- minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının illik istehlak normaları.
- əhalinin əsas sosial-demografik qrupları üzrə yaşayış minimumunun məbləği.

İlk olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının illik istehlak normaları” əsasında aparılmış hesablamalardan istifadə edəcəyik. Eyni zamanda, hesablamalar üçün kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının orta ölçüsü də əsas göstəricilərdən biri kimi çıxış edir. Rəsmi statistikaya görə, 2018-ci ildə ölkənin kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının orta ölçüsü 4.83 nəfər olmuşdur (7).

Cədvəl 2. Minimum istehlak normaları nəzərə alınaraq kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının orta ölçüsünə görə tələb olunan illik istehlak xərcləri, manat

	Orta hesabla bütün əhalinin hər nəfəri üçün minimum istehlak norması, kq	Ev təsərrüfatlarının orta ölçüsünə görə illik tələbat*, kq	Məhsulların orta illik qiymətləri, manat	İllik istehlak xərcləri, manat
Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)	126.1	609.1	1.0	621.2
Kartof	50.6	244.4	0.7	163.7
Tərəvəz (xiyar, pomidor)	48.5	234.3	0.7	173.3
Bostan məhsulları (qarpız)	48.5	234.3	0.3	77.3
Meyvə və giləmeyvə (alma)	46.0	222.2	1.5	328.8
Ət və ət məhsulları	31.5	152.1	4.3	654.2
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	232.4	1122.5	0.8	909.2
Balıq və balıq məhsulları	7.7	37.2	5.2	193.0
Yumurta	153	739.0	0.2	110.8
Şəkər və qənnadı məmulatları (şəkərə çevirməklə)	17.4	84.0	1.8	150.4
Bitki yağları, marqarin və digər piylər	9.8	47.3	2.8	134.0
Kərə yağı	6.7	32.4	16.0	517.1
Digər istehlak xərcləri, manat**				5523.6
Cəmi				9556.6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2018-ci ilə olan məlumatları.

* Ev təsərrüfatlarının orta ölçüsü 4.83 nəfər götürülmüşdür.

**Digər istehlak xərclərinə ərzaq məhsullarına, alkoqollu içkilərə və tüütün məmulatlarına xərclər daxil edilməmişdir.

Hesablamalara görə, müəyyənləşdirilmişdir ki, kənd yerlərində yaşayan bir ailənin minimum istehlak normalarına uyğun qidalanması üçün gəliri 9556.6 manat olmalıdır. Tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə üzrə hesablamalarda ölkə üçün xarakterik olan məhsullar götürülmüşdür. Müəyyənləşdirilmiş göstəriciyə ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərlə yanaşı, digər istehlak xərcləri də daxil edilmişdir. Digər istehlak xərcləri rəsmi statistikada verilmiş ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin strukturuna uyğun götürülmüşdür.

Bu baxımdan kənd yerlərində yaşayan əhalinin minimum illik gəlirlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə ediləcək digər göstərici əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumunun məbləğidir. 2018-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 173 manat, 2019-cu il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 180 manat, 2020-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 190 manat təşkil etmişdir. Əvvəlki hesablamaların 2018-ci ilin göstəriciləri üzrə aparıldığını nəzərə alaraq bu meyar üzrə də hesablama 2018-ci ilin göstəricisi əsasında aşağıdakı kimi aparılmışdır:

$$\text{kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının orta ölçüsü} \times 2018\text{-ci il üçün ölkə üzrə yaşayış minimumu} \times 12 = 10027.1 \text{ (manat)}$$

Qeyd olunan formul üzrə hesablama apardıqda kənd yerlərində yaşayan 1 ailənin illik gəlirlərinin həcmi 10027.1 manat təşkil edir.

Beləliklə, hesablamalar nəticəsində kənd yerlərində yaşayan ailələrin minimum tələb olunan gəlirləri ilə bağlı iki göstərici əldə etdik:

Minimum istehlak normaları nəzərə alınaraq – 9556.6 manat

Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumu nəzərə alınaraq - 10027.1 manat

Bu göstəricilər arasında əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumu üzrə göstəricinin nəzərə alınması daha məqsəduyğun hesab edilmişdir. Yəni kənddə yaşayan bir ailənin illik tələb olunan gəlirlərinin həcmi 10027.1 manat götürülmüşdür.

Bir ailənin illik tələb olunan gəlirlərinin həcmi müəyyənləşdirildikdən sonra növbəti addım bu gəlirlərin təmin edilməsi üçün təsərrüfatların ölçülərinin təyin olunmasıdır. Bu göstərici əsas bitkiçilik məhsullarının məhsuldarlıq göstəriciləri, maya dəyəri və satış qiymətləri nəzərə alınaraq hesablanmışdır.

Cədvəl 3. İstehlak xərclərinə uyğun istehsal istiqamətləri üzrə təsərrüfatların minimal ölçüləri, ha

	Məhsuldarlıq, s/ha	Maya dəyəri, manat/s*	Satış qiyməti, manat/s*	1 hektardan mənfəət, manat	Təsərrüfatın minimal ölçüsü, ha
Dənli bitkilər	30.0	12.8	27.5	439.5	22.8
Çəltik	30.0	15.6	76.7	1831.5	5.5
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	350.0	4.4**	5.8**	493.5	20.3
Tütün	19.0	62.4	200.7	2627.1	3.8
Kartof	149.0	31.1	50.3	2868.3	3.5

Tərəvəz (açıq torpaqda)	162.0	15.8	29.4	2206.4	4.5
Bostan məhsulları	191.0	10.4	16.8	1228.1	8.2
Meyvə və giləmeyvə	68.0	14.7	46.4	2155.6	4.7
Üzüm	92.8	33.3	43.6	956.8	10.5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2018-ci ilə olan məlumatları.

*Məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin "Fərdi sahibkar təsərrüfatları" üzrə məlumatlarıdır.

** 2018-ci ilin məlumatı olmadığı üçün 2017-ci ilin məlumatı götürülüb.

Hesablamalar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, bir sıra məhsul qrupları üzrə təsərrüfatların tələb olunan minimal ölçüləri 10 hektara yaxın və daha yüksəkdir. Yalnız dörd qrup üzrə təsərrüfatın tələb olunan minimal ölçüsü 5 hektardan aşağı olmuşdur. Ən aşağı ölçülər tütün və kartof istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlara aid olmuşdur. Yəni əgər təsərrüfat tütün və ya kartof istehsalı ilə məşğul olursa, müvafiq olaraq 3.8 və 3.5 hektar torpaq sahəsi kifayət edir ki, ailənin illik 10027.0 manat gəliri (istehsalla bağlı kənar xərcləri çıxmaqla) təmin edilsin.

Açıq torpaqda tərəvəz istehsalında bu göstərici 4.5 hektar, meyvə və giləmeyvə istehsalında 4.7 hektar təşkil edir.

Qeyd edilməlidir ki, qruplar daxilində məhsullar üzrə müvafiq göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Bununla belə, qeyd edilən qaydada aparılan hesablamaların nəticələri ümumi oriyentir üçün məqbul sayıla bilər.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, ölkədə fəaliyyət göstərməkdə olan ümumi ailə-kəndli təsərrüfatlarının 80 faizindən çoxunun ölçüləri yaşayış minimumu meyarına uyğunluq baxımından tələb olunandan kiçikdir.

Qeyd olunanlara uyğun olaraq aşağıdakıların nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir:

- *kənd yerlərində ailənin yaşayış minimumuna uyğun gəlirlərini tam təmin etmək üçün ailə-kəndli təsərrüfatının ölçüsü 3.5 hektardan yuxarı olmalıdır.*
- *hazırda ümumi təsərrüfatların 81.9 faizinin torpaq sahəsi 2 hektardan azdır ki, həmin torpaq sahəsindən əldə edilən mənfəət ailənin yaşayış minimumuna uyğun gəlirlərini tam təmin etmir.*
- *ailə-kəndli təsərrüfatlarının mümkün qədər şaxələndirilməsi və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətlərin formalaşdırılması dəstəklənməlidir.*
- *kənd yerlərində alternativ fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafının dəstəklənməsi ilə torpaqların konsolidasiyasına nail olunmalıdır.*

- *kənd yerlərində yaşayan əhali qrupunun əsas məşğuliyyətinin kənd təsərrüfatı olduğuna görə bu fəaliyyət növünə professional yanaşma təmin edilməli, kommersiya əsaslı fəaliyyət formalaşdırılmalıdır.*
- *bütün torpaq mülkiyyətçilərinin kənd təsərrüfatına bir biznes sahəsi kimi yanaşması və ailə gəlirlərinin formalaşdırılması mənbəyi kimi baxması təşviq edilməlidir.*

Ədəbiyyat siyahısı

1. N.V. Əlibəyov. “Təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmi (monoqrafiya)”, Bakı – 2014, 404 səh.
2. İ.H. İbrahimov. “Kənd təsərrüfatının inkişafı və formalaşması problemləri (monoqrafiya)”, Bakı – 2005, 360 səh.
3. R.M. Quliyev. “Yerquruluşu, yerquruluşunun elmi əsasları” I cild, Bakı-“MBM”, 2007
4. <https://www.cvce.eu/en/collections/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/9180e790-2f28-4b7b-b627-9f18688a123d>
5. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
6. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
7. https://www.stat.gov.az/source/budget_households/
8. <https://president.az/articles/35202>
9. <https://president.az/articles/31212>
10. <http://www.e-qanun.az/framework/37455>

PhD., Namig Alovzat oğlu Shalbuzov

Agricultural Economics Research Center, deputy director

The minimum size of households in the crop production: standard approach by criteria of minimum life

Summary

The identification of the minimum size definition of the households in rural areas were investigated in the article. To determine the minimum farm size, the total amount of financial resources and other necessary consumption expenditures needed to provide food for a family living in rural areas in accordance with the minimum consumption standards were calculated. Then, the minimum farm size was determined based on the indices of productivity, cost and sales prices of the main production facilities in the crop production sector.

Keywords: *cost of living, household, village, family, small, production, consumption, basket, food, farm size, income, profit.*

Д.ф.э.н., Шалбузов Намик Аловсат оглы

Центр Аграрных Исследований, заместитель директора

**Минимальные необходимые размеры семейно-фермерских хозяйств в растениеводстве:
подход по критерию прожиточного минимума**

Резюме

В статье было проведено исследование по определению минимальных размеров семейных хозяйств населения, проживающих в сельской местности. Для определения минимальных размеров хозяйства была рассчитана сумма финансовых средств и других необходимых потребительских расходов, необходимых для обеспечения питания семьи, проживающей в сельской местности, в соответствии с минимальными нормами потребления. Затем были определены минимальные размеры одного хозяйства на основе показателей урожайности, себестоимости и цены продажи по основным направлениям производства в сфере растениеводства сельского хозяйства.

Ключевые слова: *прожиточный минимум, хозяйство, село, семья, малый, производство, потребление, корзина, еда, размер хозяйства, доход, прибыль.*

UOT: 63. 336. 33.

AQRAR SAHƏDƏ QİYMƏT PARİTETLİYİNİN İSTEHSALÇILARIN GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİ

Səadət İntiqam qızı Hacıyeva,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, departament müdirinin müavini, bölmə rəhbəri
Tel.: (051) 576-83-28; e-mail: seadet.haciyeva@atm.gov.az

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin və həmin məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin artımı Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi (FTMMS) çərçivəsində fermerlər arasında keçirilən sorğular nəticəsində yaradılmış məlumat bazası əsasında təhlil edilib və hazırki şəraitdə qiymətlərin səviyyəsinin istehsalçılar baxımından əlverişliliyi qiymətləndirilir. Kənd təsərrüfatının sahələrarası əlaqələrində qiymət paritetliyinin yaranmasına dövlət dəstəyinin təsirləri açıqlanır. Məqalədə eyni zamanda, növbəti illərdə kənd təsərrüfatında istehsal olunan əsas məhsul növləri üzrə qiymət paritetliyinin dayanıqlığının təmin edilməsi məqsədilə fermerlərə maliyyə dəstəyi tədbirlərinin yeni mexanizmlər əsasında davam etdirilməsinin əhəmiyyətli olduğu göstərilir.

***Açar sözlər:** aqrar bazar, dövlət dəstəyi, qiymət dispariteti, istehsalçı qiymətləri indeksi, xərclərin orta artım indeksi.*

Giriş

Aqrar istehsalçılar özlərinə lazım olan istehsal vasitələrini bir qayda olaraq inhisarlaşmış bazarlardan əldə edirlər. Fermerlər, həmçinin istehsal etdikləri məhsulları emal müəssisələrinə satarkən də inhisar mövqeyində olan təsərrüfat subyektləri ilə üzləşməli olurlar. Bununla əlaqədar kənd təsərrüfatının sahələrarası mübadiləsində ekvivalentlik prinsipinin pozulması halları geniş yayılmışdır. Bu, öz əksini kənd təsərrüfatının qeyd edilən əlaqələrində qiymət disparitetliyində tapır.

Qiymət dispariteti - kənd təsərrüfatı məhsullarının və kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsal edən sənayenin, habelə aqrar sahəyə istehsal-texniki xidmət göstərən sahələrin (eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrinin) qiymət səviyyələri arasında nisbətinin pozulmasıdır.

Qiymətlər arasındakı uyğunsuzluğun əsas səbəbi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları ilə istehsal vasitələrinin istehsalçıları, həmçinin emal müəssisələri arasındakı mübadilədə ekvivalentliyə əməl olunmamasıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə onların istehsalına sərf olunan sənaye məhsullarının (istehsal vasitələri, aqroservis xidmətləri və s.) qiymətləri arasında tarazlığın pozulması - disparitetin yaranması əsasən aşağıdakı problemlərə səbəb olur:

- Kənd təsərrüfatı sektorunda rentabellik azalır, torpaqların əsas hissəsi istifadəsiz qalır və sektorun cəlbediciliyi azalır;
- Ehtiyatların səmərəli bölüşdürülməsində qeyri-müəyyənlik yaranır;
- Dalğalanmalar məhsul istehsalının və fermerlərin gəlirlərinin azalmasına səbəb olur;
- Ticarət münasibətlərində balansın pozulmasına şərait yaradır;
- Aqrar sektorda maliyyə problemləri yaranmağa başlayır, üstünlüklər və mənfəətlilik əsasən kiçik təsərrüfatlardan böyük təsərrüfatlara yönəlir və s. [6].

Kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal prosesi xüsusilə dinamik xarakter daşıyır. Təbii ki, bu zaman iqtisadiyyatın digər sahələri ilə kənd təsərrüfatı arasında əməkhaqqı sahəsində paritetliyin vəziyyətinin öyrənilməsi, eləcə də, rentabellik normasında paritetliyin müəyyənləşdirilməsi, amortizasiya normasındakı fərqli xüsusiyyətlərin aradan qaldırılması məhz qiymət disparitetinin zəiflədilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər [4]. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, kənd təsərrüfatı əmtə istehsalçılarının mürəkkəb maliyyə vəziyyəti, eləcə də sənaye məhsullarının yüksək qiymətləri əmtə istehsalçılarının həmin məhsulların alışından imtina etməsinə gətirib çıxarır [3].

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi (FTMS) çərçivəsində hər il 2500-3000 fermer arasında keçirilən sorğular nəticəsində yaradılmış məlumat bazası əsasında kənd təsərrüfatında istehsal olunan əsas məhsul növləri üzrə paritetlik göstəricilərinin təhlil edilməsi və müvafiq dəyərləndirmələr aparılması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Disparitetin qiymətləndirilməsi metodları

İqtisadi ədəbiyyatlarda qiymət və gəlir disparitetinin qiymətləndirilməsinə dair müxtəlif metodiki yanaşmalar təklif edilir. Onlardan hər birinin özünəməvafiq üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Onlardan bəziləri mikroiqtisadi səviyyədə qiymət disparitetini əks etdirməklə gəlir dispariteti probleminin makroiqtisadi səviyyədə öyrənilməsinə imkan vermir. Buna misal olaraq kənd təsərrüfatı məhsulunun satışından gəlir hesabına maddi-texniki resursların alınmasının qiymətləndirilməsi metodunu göstərmək olar.

Qiymət disparitetinin müəyyən olunması ilə birbaşa bağlı olmayan digər metodlar isə qiymət disparitetinin nəticəsində gəlirlərdəki disproporsiyaları qiymətləndirir. Belə metodlar eləcə də qiymət disparitetinin kənd təsərrüfatına vurduğu zərərin həcmi də müəyyən etməyə imkan verir.

Aşağıda mümkün metodiki yanaşmaların ümumi xarakteristikası verilmişdir.

Sahələrarası qiymət paritetliyinin qiymətləndirilməsi metodları

- **Kənd təsərrüfatı məhsulunun qiymət indekslərinin dinamikası ilə kənd təsərrüfatında istifadə edilən maddi-texniki resursların qiymət indeksləri dinamikasının müqayisəsi.**

Qeyd edilən göstərici ilk dəfə XX əsrin birinci rübündən etibarən Amerika statistikasında istifadə olunub və dünya təcrübəsində klassik qiymət pariteti indeksi kimi tətbiq olunmağa başlayıb. Bu yanaşma geniş istifadə olunan metodiki tətbiqdır. Ondən həm makro, həm də mikro səviyyədə istifadə edilir. Lakin mikro səviyyədə satış axınlarını satınalma müəssisələri və əhali üzrə ayrı-ayrılıqda araşdırdıqda bu metod daha əyanidir. Bu zaman şəxsi təsərrüfatlardan alınan məhsulların qiymətlərində vasitəçilər tərəfindən yaradılan artımın yaratdığı kənarlaşmalar aradan qaldırılır. Ona görə də makro səviyyədə onun tətbiqi kənd təsərrüfatı müəssisələrində mütəşəkkil sektor üzrə aparılır. İstehlakçı bazarı

yaradılan (əlavə) dəyərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi kimi özünəməvafiq xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- **Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət artımı nəticəsində əldə olunan əlavə gəlirlə kənd təsərrüfatının artan xərcləri (kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsulları və xidmətlər) arasındakı fərqi müqayisəsi.**

Əgər klassik paritet indeksinin hesablanması qiymət artımı templərinin müqayisəsinə əsaslanırsa, bu yanaşma qiymət dəyişmələri zamanı gəlir və xərclərin mütləq fərqi yaranan dispariteti müəyyən edir. O, konkret kənd təsərrüfatı məhsullarının növləri üzrə qiymət disparitetinin səviyyəsinin müəyyən olunmasında daha əlverişlidir.

Bu metod 1992-ci ildən etibarən Rusiya Federasiyası və əksər MDB ölkələrinin dövlət statistika orqanları tərəfindən kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasında dəyər disproporsiyasının müəyyən olunmasında geniş istifadə olunur. Lakin makroiqtisadi səviyyədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi təsərrüfatların gəlirlərinin uyğunsuzluğu səbəbindən bu yanaşma o qədər də düzgün deyil. Şəxsi təsərrüfatlar üçün istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas hissəsinin qeyri-rəsmi vasitəçilərlə satılması xarakterikdir. Buna görə kənd təsərrüfatı məhsullarının son istehlak qiymətləri ilə satışından əldə olunan gəlirin tərkibinə vasitəçilər tərəfindən mənimsənilən gəlir də daxildir.

- **Kənd təsərrüfatı məhsulu vahidinə düşən müəyyən növ maddi-texniki resursların alınması həcmi üzrə disparitetin qiymətləndirilməsi.**

Bu metod ayrı-ayrı vaxtlarda müəyyən bir kənd təsərrüfatı məhsulu vahidinin satılması nəticəsində əldə edilə bilən müəyyən növ maddi-texniki resursların sayındakı dəyişikliklərin müqayisə edilməsinə əsaslanır. Görünən primitivliyə baxmayaraq bu üsul satılan məhsulların qiymətindəki dəyişikliklər nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalçıların gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətindəki dəyişikliyi əyani şəkildə göstərməyə imkan verir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə maddi-texniki ehtiyatların və kənar təşkilatlar tərəfindən kənd təsərrüfatına göstərilən xidmətlərin qiymət paritetliyinin dəyərləndirilməsi göstəricisi kimi qiymət pariteti indeksindən istifadə edilir.

Qiymət pariteti indeksi kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətləri indeksinin kənd təsərrüfatının aldığı mal və xidmətlərin qiymət indekslərinə nisbəti kimi hesablanır. Bu indeks xüsusi (kənd təsərrüfatı məhsullarının konkret növləri üzrə) və ümumi (sahələr üzrə bütövlükdə) ola bilər. Maddi-texniki resursların qiymət artımının həcmi bitkiçilikdə və eləcə də heyvandarlıqda ümumi material xərclərinin həcmindəki xüsusi çəkisinə görə müəyyən olunur [2].

Kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye istehsalı qiymətlərinin dinamikasının təhlilinə imkan verən əsas göstərici qiymət pariteti indeksidir (I_{qp}). Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət indeksinin sənaye mənşəli məhsulların orta qiymət indeksinə nisbətidir:

$$I_{qp} = \frac{I_{k/t}}{I_s} * 100\%$$

burada:

I_{qp} - qiymət pariteti indeksi;

$I_{k/t}$ - kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət indeksi;

I_s - kənd təsərrüfatı üçün istehsal olunan sənaye məhsullarının orta qiymət indeksi.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qiymətmələgəlmə sahəsindəki maraqları yalnız öz məhsullarını satmaqla bitmir. Onlar üçün eləcə də əldə etdikləri istehsal vasitələrinin qiymətləri də çox vacibdir. Bu qiymətlərdən onların mütləq xərclərinin həcmi, onun gəlirlərlə arasındakı nisbət fərqi və eləcə də təsərrüfat fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsi asılıdır.

Qiymət paritetinin pozulması sahədən resursların çıxmasına səbəb olur. İqtisadi böhran dövründə kənd təsərrüfatı mallarının qiyməti aşağı düşdükdə kənd təsərrüfatı ilə digər sahələr arasındakı gəlir fərqi genişlənir. Buna görə kənd təsərrüfatı dövlət dəstəyinə ehtiyac duyur. Qiymət dispariteti kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri və satış qiymətləri göstəricilərinin dinamikasına ciddi təsir göstərir [5].

Tədqiqatın məlumat bazası

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının və istifadə olunan istehsal vasitələrinin qiymət indekslərinin müqayisəli təhlili Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sistemi (FTMMS) məlumatları əsasında aparılmışdır. MDB məkanında ilk dəfə Azərbaycanda yaradılan və tətbiq olunan FTMMS Avropa Birliyinin təcrübəsinə əsaslanır. Belə ki, Avropa Birliyi səviyyəsində tətbiq olunan Fermer Təsərrüfatlarının Uçot Məlumatları Şəbəkəsi (Farm Accountancy Data Network, FADN) Avropa Birliyinin Vahid Aqrar Siyasəti (Common Agricultural Policy) üçün mühüm informasiya bazası olmaqla bu sahəyə dair qərarların qəbulu prosesi ilə bağlı zəruri idarəetmə alətlərindən biri kimi çıxış edir [1].

FTMMS-in məqsədi kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən istehsalçılara dair məlumatları sistemli şəkildə və vahid formatda toplamaqla istehsalçıların fəaliyyətini və kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirməkdən və aqrar siyasətin nəticələrini təhlil etməkdən ibarətdir. Aparılmış sorğuların nəticələri müxtəlif məhsullar üzrə maya dəyəri və satış qiyməti kimi iqtisadi kateqoriyalar üzrə təhlillər aparmağa imkan verir. Həmçinin FTMMS fermer təsərrüfatları ilə bağlı qərarlar qəbul edilməsi üçün etibarlı məlumat mənbəyi kimi çıxış edir [7].

Azərbaycanda FTMMS-in qurulmasına formal olaraq 2005-ci ildə BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) layihəsi çərçivəsində başlanılıb. Bu layihə çərçivəsində müvafiq metodologiya hazırlanıb, bir neçə rayonda pilot sorğular keçirilib.

FTMMS çərçivəsində bütün ölkə üzrə (Naxçıvan MR istisna olmaqla) tam əhatəli şəkildə məlumatların toplanması isə 2015-ci ildən başlayaraq təmin olunub.

FTMMS çərçivəsində fermerləri sorğuya cəlb etmək üçün təsərrüfatların müəyyən edilməsi məqsədilə aparılan seçmə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin subsidiya bazasına əsaslanır. FTMMS çərçivəsində **təbəqəli təsadüfi nümunə** seçmə metodunun tətbiqi ilə nümunə formalaşdırılır və sorğular bu nümunə üzrə aparılır. FTMMS üzrə məlumatların toplanması üçün sorğular həm müxtəlif ölçülü əkin sahələrinin, həm də ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinin təmsilçiliyi baxımından hər il bütün qruplardan olan 2500-3000 təsərrüfat arasında aparılır.

Hazırda Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzində 2014-2018-ci illər üzrə FTMMS göstəricilərini əhatə edən məlumat bazası formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri

Ölkədə istehsal olunan əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının sahədən (istehsalçı) satış qiyməti indeksinin istehsal vasitələri üzrə qiymət indeksinə nisbətində dair hesablamalar Cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. İstehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının sahədən (istehsalçı) satış qiyməti indeksinin istehsal vasitələri üzrə qiymət indeksinə nisbəti

Xərclər	Qiymət indeksləri				
	(baza dövrü - 2014-cü il)				
	2014	2015	2016	2017	2018
Buğda istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	102.8	114.9	130.3	133.1
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	105.6	105.9	110.2	116.8
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	97.3	108.5	118.2	113.9
Arpa istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	100.6	100.6	140.8	142.2
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	98.3	96.9	109.2	119.1
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	102.3	103.8	128.9	119.4
Qarğıdalı istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	98.3	128.9	133.5	157.2
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	110.1	122	120.7	153.3
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	89.4	105.7	110.6	102.5
Pomidor istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	67.4	96.2	114.0	112.6
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	92.3	97.5	109.2	111.1
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	73.0	98.7	105.0	101.4
Soğan istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	140.7	116.5	148.4	121.2
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	160.0	128.4	113.1	117.9
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	87.9	90.7	131.3	102.8
Kartof istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	114.3	146.8	126.3	121.2
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	123.1	122.8	113.5	127.2
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	92.9	119.5	111.3	95.3
Yonca istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	89.9	129.0	108.4	104.5
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	89.7	94.3	101.1	100.8
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	100.2	136.8	107.2	103.7
Pambıq istehsalı üzrə qiymət indeksinin dəyişməsi					
İstehsalçı satış qiyməti üzrə indeks	100	105.3	124.2	128.7	135.1
Xərc maddələri üzrə orta indeks	100	103.1	107.7	109.3	127.1
Qiymət pariteti (dispariteti)	100	102.1	115.3	117.8	106.3

Mənbə: FTMMS-in məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri üzrə indeksin həmin məhsulların istehsalına çəkilən xərclər üzrə indeksə nisbəti son illərdə müxtəlif qiymətlər almaqla əsasən 100-dən böyük olmuşdur. Bu da istehsalçı qiymətlərin artımının xərclərin qiymətlərinin artımından daha böyük olduğunu göstərir. Qiymətlərin artımının xərclərin artımından böyük olduğu hallarda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə sənaye məhsulları istehsalı sahəsində qiymət pariteti, əks halda isə qiymət dispariteti yaranır.

Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının xərclərinin stabil qalmasında dövlətin aqrar sahəyə dəstək mexanizmlərinin təsiri yüksək qiymətləndirilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə xərclərin azaldılmasında aqrar sahəyə ayrılan subsidiyaların təsirini xərc maddələri üzrə qiymət indeksinin hazır məhsulların satışı üzrə qiymət indeksinə nisbətindən dəyişməsi ilə müəyyən etmək mümkündür. Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, devalvasiyanın baş verdiyi 2015-ci ildə əksər kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında disparitet müşahidə edilib. Lakin sonrakı illərdə aqrar sahəyə dövlətin dəstək tədbirləri nəticəsində istehsalçılar baxımından daha əlverişli şərait formalaşmışdır.

Belə ki, kənd təsərrüfatı texnikasının dəyərinin 40%-nin büdcə hesabına ödənilməklə güzəştli satışı bir tərəfdən fermerlərin texnika ilə təminat bazasını gücləndirməklə yanaşı, digər tərəfdən bu texnikalar vasitəsilə göstərilən xidmətlər üzrə haqların da təqribən 25-30% aşağı olmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin kənd təsərrüfatı texnikasının dəyərinin subsidiya hesabına azaldılması amortizasiya xərclərini də azaldır ki, bunun hesabına aqroservis xidmətləri göstərən sahibkarlar daha aşağı xidmət tarifləri ilə xidmət göstərə bilirlər. Gübrə və pestisidlərin dəyərinin 70% güzəştli fermerlərə satılması da istehsalçıların xərclərinin artmasının qarşısını alıb. İstehsal vasitələrinin güzəştli satışı ilə bərabər, yanacaq və motor yağlarına görə, buğda və çəltik əkinlərinə görə, pambıq, tütün və şəkər çuğunduru istehsalına görə də dövlət birbaşa subsidiyalar formasında aqrar sektora dəstək tədbirləri həyata keçirir. Dövlətin bu dəstək tədbirləri nəticə etibarilə aqrar sektorun devalvasiyanın mənfi təsirlərinə məruz qalmasının qarşısını almaqla yanaşı, istehsalçılar baxımından əlverişli şəraitin yaranmasına və istehsalçıların biznes aktivliyinin son illər daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Göründüyü kimi, xüsusilə də devalvasiyadan sonrakı dövrdə əksər məhsulların qiymətləri istehsalçılar üçün əlverişli olmuşdur. Lakin son 2 ilin qiymət pariteti göstəricilərini müqayisə etdikdə görünür ki, 2017-ci il istehsalçılar baxımından daha əlverişli olmuşdur. 2018-ci ildə demək olar ki, bütün məhsullar üzrə qiymət pariteti göstəricisinin səviyyəsi 2017-ci ildən aşağı olmuşdur. Kartof sektorunda isə disparitet yaranıb. Xərc maddələri üzrə apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, bunun əsas səbəbi istehsal xərclərinin, xüsusilə iş və xidmətlərin dəyərinin 2018-ci ildə daha yüksək olması ilə izah edilir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, istehsalçı satış qiymətləri indeksi ilə istehsal vasitələrinin qiymət indeksi arasındakı nisbət əsasən fermerlərin xeyrinə olmuşdur ki, nəticə etibarilə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı mənfəətlə yekunlaşmışdır (Cədvəl 2.).

Cədvəl 2. Bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiyməti və maya dəyərinin nisbəti

Göstəricilər		2015	2016	2017	2018
Buğda	maya dəyəri, ton/AZN	98.9	98.5	113.5	113.3
	satış qiyməti, ton/AZN	221.0	252.7	277.7	283.7
	Qiymət/maya dəyəri, %	223.5	256.5	244.6	250.5
Arpa	maya dəyəri, ton/AZN	124.9	103.6	132.9	138.3
	satış qiyməti, ton/AZN	208.6	210.7	274.7	277.5
	Qiymət/maya dəyəri, %	167.0	203.3	206.7	200.6

Göstəricilər		2015	2016	2017	2018
Qarğıdalı	maya dəyəri, ton/AZN	66.1	70.1	76.5	128.5
	satış qiyməti, ton/AZN	255.9	310.6	308.7	363.5
	Qiymət/maya dəyəri, %	387.1	443.0	403.6	282.9
Tütün	maya dəyəri, ton/AZN	307.4	498.3	716.3	928.3
	satış qiyməti, ton/AZN	1,240.4	1,460.7	1,503.8	1,579.2
	Qiymət/maya dəyəri, %	403.5	293.2	209.9	170.1
Pomidor	maya dəyəri, ton/AZN	-	92.6	93.8	120.2
	satış qiyməti, ton/AZN	-	344.8	394.7	380.8
	Qiymət/maya dəyəri, %	-	372.3	420.7	316.8
Soğan	maya dəyəri, ton/AZN	-	48.5	72.4	64.7
	satış qiyməti, ton/AZN	-	159.3	221.9	181.2
	Qiymət/maya dəyəri, %	-	190.9	129.6	185.9
Kartof	maya dəyəri, ton/AZN	145.0	150.9	156.7	154.2
	satış qiyməti, ton/AZN	342.2	399.1	395.9	280.8
	Qiymət/maya dəyəri, %	236.0	264.6	252.7	182.2
Yonca	maya dəyəri, ton/AZN	-	36.2	45.2	42.4
	satış qiyməti, ton/AZN	-	106.6	147.0	130.7
	Qiymət/maya dəyəri, %	-	294.4	325.5	308.3
Pambıq	maya dəyəri, ton/AZN	189.8	293.1	295.8	332.1
	satış qiyməti, ton/AZN	421.3	491.1	537.0	562.5
	Qiymət/maya dəyəri, %	221.9	167.5	181.5	169.4

Mənbə: FTMMS-in məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Buğda, arpa, qarğıdalı, pambıq və tütünün gəlir-xərc göstəricilərinə nəzər salsaq, görürük ki, xərclərin artım dinamikası ilə bərabər qiymətlərin də artımı müşahidə edilib. Buna uyğun olaraq da həтта eyni məhsuldarlıq səviyyəsində belə qiymətlərin artımı ilə təsərrüfatlar qazanc əldə ediblər. Kartof, soğan, pomidor və yoncanın qiymətlərində isə müəyyən qədər dalğalanmalar müşahidə edilir. Pomidor, soğan və yoncanın 2015-2018-ci illər ərzində ən yüksək satış qiyməti 2017-ci ildə müşahidə edilib. Kartofun istehsalçı qiymətləri isə 2016-cı ildə daha yüksək olub. Lakin qiymətlərdə və xərclərdə kəskin şəkildə qalxıb-enmələr müşahidə edilmir. Buğda sektorunda satış qiymətlərinin artımının maya dəyərindəki artımı üstələməsi nəticəsində 2018-ci ildə buğdanın mənfəətliliyi daha çox olub. Soğanın istehsalçı qiymətləri 2018-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən aşağı olsa da, məhsuldarlığın artımı ilə maya dəyərində də azalma müşahidə edilib. Nəticədə 2018-ci ildə soğan sektorunda da mənfəətlilik səviyyəsi artmışdır.

Nəticə

Hazırkı şəraitdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri və xərclər indekslərinin dinamikası aqrar istehsalçılar üçün əlverişli formalaşmışdır. Son dövrlərdə aqrar sahədə istehsalçı qiymətlərinin artımı istehsal vasitələri və istehsal-texniki xidmətlərdən istifadə ilə bağlı xərclərin artımını ümumən qabaqlamışdır. Belə vəziyyət dövlətin aqrar sektora verdiyi birbaşa və dolay

subsidiyaların təsiri nəticəsində yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq növbəti illərdə də aqrar sektorda istehsalçıların mənafeyi və ümumilikdə kənd təsərrüfatı sektorunda biznes aktivliyinin artırılması baxımından dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsi məqsədəuyğundur.

İstehsalçı qiymətləri və istehsal vasitələri və xidmətlər üzrə xərclərin indeksləri arasında nisbət kimi müəyyən edilən paritetlik göstəricisinin dinamikasında taxılçılıq və pambıqçılıq üzrə davamlılıq və nisbətən yüksək dayanıqlılıq müşahidə olunmuşdur. Bu da həmin sahələrin məhsullarının maya dəyərində subsidiyaların daha çox paya malik olması ilə izah edilə bilər. Eyni zamanda, digər bitkiçilik məhsulları, o cümlədən tərəvəz və kartof üzrə paritetlik göstəricisinin davamlı hala gətirilməsində 2020-ci ildən tətbiqinə başlanılan yeni subsidiyalaşdırma qaydası müsbət rol oynayacaqdır. Qeyd edək ki, subsidiya qaydalarında dəyişikliklərə əsasən 2020-ci ildən etibarən sektorlar üzrə müxtəlif əmsallar müəyyən edilmişdir. Bu da subsidiyaların fərqləndirilməsi yolu ilə dövlət dəstəyinin sektorlara təsirinin daha səmərəli olmasına şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. F.F. Fikrətzadə, X.A. Məcidova. “Fermer təsərrüfatları məlumatlarının monitoring sisteminin kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə informasiya təminatında rolu: Avropa təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi”, “Statistika xəbərləri”, № 3/2016”.
2. Абдиев М.Ж. Регулирование ценового механизма в аграрном секторе экономики // Теоретическая и прикладная экономика. Москва-2018, №4, стр. 90-97.
3. Арыкбаев Р.К. Государственное регулирование цен в условиях рыночной трансформации экономики. Астрахань: ИПК “Волга”, 2001.
4. Борхунов Н.А., Авдеев М.В. Ценовой паритет в АПК России и государств-членов ЕАЭС. // АПК: Экономика, управление. Москва, 2018, стр. 60-68.
5. Самаруха В.И., Тяпкина М.Ф. Ценовые диспропорции, возникающие на сельскохозяйственную и промышленную продукцию. // Baikal Research Journal, Иркутск, 2019, стр. 10.
6. Hina Ali. Parity Pricing as an Approach to Price Support Programme in Agriculture Sector of Pakistan: Policy Analysis /European Online Journal of Natural and Social Sciences 2019, pg. 1.
7. R.Z. Huseyn, N.Ə. Shalbusov. Application of the Hungarian FADN Practis in Azerbaijan: Results and Prospects // The Journal of Academic Social Science Studies 2014, pg 45.

S.Hajiyeva, Agricultural Economics Research Center

The impact of price parity on producers' income in agrarian sector

Summary

In this article, an increase in producer prices and production cost of agricultural products has been analyzed and in the current situation, the level of prices in terms of producers has been evaluated. The data has been obtained from the database formulated by Agro Research Center in the framework of Farm Data Monitoring System (FDMS). The article has also discussed the impact of government support on price parity in inter-sectoral agricultural relations. The result of analysis shows that it is crucial to continue to provide farmers with financial support based on new mechanisms with the purpose of ensuring price stability in the main agricultural products, in the upcoming years.

Keywords: *agrarian market, government support, price disparity, producer price index, average average cost rate.*

С.Гаджиева, Центр Аграрных Исследований

Влияние ценового паритета в аграрной отрасли на доходы производителей

Резюме

В статье анализируются рост цен на продукцию сельского хозяйства и затраты на производство этой продукции на основе базы данных, созданной по результатам опросов среди фермеров в рамках Системы Мониторинга Данных Фермерских Хозяйств (СМДФХ) Центра Аграрных Исследований и оценивается доступность уровня цен в нынешних условиях с точки зрения производителей. Раскрываются последствия государственной поддержки создания ценового паритета в отраслях сельского хозяйства. В статье также с целью обеспечения устойчивости ценового паритета по основным видам продукции, производимой в сельском хозяйстве в последующие годы, показано, что меры финансовой поддержки фермеров имеют важное значение для согласования с регулированием расходов.

Ключевые слова: *аграрный рынок, государственная поддержка, диспаритет цен, индекс цен производителей, средний индекс роста расходов.*

UOT: 631.587. 631.6.02. 631.95. 338.054.23

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SU EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mehman Ağarza oğlu Rzayev, a.e.d.,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktorun müşaviri

Tel.: (050) 324-60-61; mehman.rzayev@atm.gov.az

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatlarının məhdudluğu və iqlim dəyişmələri fonunda azalması tendensiyasının güclənməsi onun kənd təsərrüfatında səmərəli istifadəsini zəruri edir. Suvarmalar zamanı istehlak olunan su ehtiyatlarına qənaət edilməsi üzrə tədbirlər mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə görə əsaslandırılmalıdır. Məqalə bu problemin müzakirəsi və kənd təsərrüfatında suvarma suyundan istifadənin iqtisadi və ekoloji səmərəliliyinin artırılması yollarına həsr edilmişdir. Sudan istifadənin səmərəliliyinə təsir göstərən əsas faktorlar təhlil edilmişdir. Əsas nəticə ondan ibarətdir ki, suvarmada sudan istifadənin əsas problemlərinin həlli kompleks yanaşma tələb etməklə idarəetmə, investisiya ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi, Sudan İstifadəedənlər Birliklərinin institusional potensialının möhkəmləndirilməsi tədbirləri, fermerlər arasında əkinçilik mədəniyyətinin yüksəldilməsi və bir sıra stimullaşdırma alətlərinin tətbiqini zəruri edir.

***Açar sözlər:** su ehtiyatları, suvarma əkinçiliyi, ekoloji dayanıqlılıq, suvarma və meliorasiya sistemləri, iqlim dəyişmələri, iqtisadi səmərəlilik, kompleks tədbirlər.*

Giriş

Azərbaycan Respublikasında suvarma əkinçiliyi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında həlledici rola malikdir. Son illərdə ölkədə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı və ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması istiqamətində bir sıra dövlət sənədləri qəbul edilmişdir [1, 2]. Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı strateji məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. Sektorun inkişafı istehsalın artırılması ilə yanaşı, kənd yerlərində yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin və kənd yerlərində yaşam keyfiyyətinin artırılmasının əsas mənbəyi kimi qəbul edilir.

Ölkənin təbii-təsərrüfat şəraitinin rəngarəng olması da nəzərə alınmaqla bitkiçilik məhsullarının istehsalı 90% suvarmalar hesabına əldə edilir. Digər istehsal sahələri kimi kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyi mövcud ehtiyatlardan düzgün və optimal istifadəyə əsaslanmalıdır. Azərbaycanda bu yanaşmanın metodoloji əsası onunla şərtlənir ki, hansı yerdə ki, su ehtiyatları qıtdır, orada istehsalın səmərəliliyi vahid məhsul istehsalına sərf edilən su həcmi ilə qiymətləndirilməlidir. Harada ki, torpaq ehtiyatları məhduddur bu halda suvarma əkinçiliyinin səmərəliliyi vahid becərilən torpaq sahəsindən əldə edilən məhsul həcmiminin miqdarına görə qəbul edilməlidir.

Son illərdə regionda iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin yumşaldılması və adaptasiya tədbirləri kənd təsərrüfatında yeni yanaşmaların tətbiq edilməsini zəruri etmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalında yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi su və digər ehtiyatlardan istifadənin optimallaşdırılmasını hərtərəfli

təşviq edir. Bu siyasət bir sıra ölkələrdə strategiya, siyasət sənədlərinin işlənməsi və icrasına dəstək proqramlarının həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur və hazırda bu proses daha da yüksələn xətlə inkişaf edir [3, 4]. Beləliklə, həm kənd təsərrüfatı istehsalı şəraitinin dəyişməsi, həm də ekoloji tələblərin sərtləşdirilməsi zərurəti əhali artımı və ehtiyatların məhdud olması fonunda suvarma əkinçiliyinin bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırılması və səmərəli şəkildə idarə edilməsini şərtləndirir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı bir-bir ilə əlaqəli, bir-birindən asılı olan zəncirvari proseslərin təşkilinin keyfiyyətindən asılıdır. İstehsal prosesinin bir həlqəsində baş verən dəyişikliklər sonrakı mərhələlərə ciddi təsir edir. Bu baxımdan, Azərbaycanda suvarmanın kənd təsərrüfatı istehsalındakı rolu həlledici olduğu üçün əkin sahələrinin etibarlı su təminatı və iqtisadi və ekoloji səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələsi aktual problem kimi qəbul edilməlidir.

Məqalədə suvarma əkinçiliyində su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi problemləri və onun artırılması yolları müzakirə edilir və təkliflər əsaslandırılır.

Metodologiya və məlumat bazası

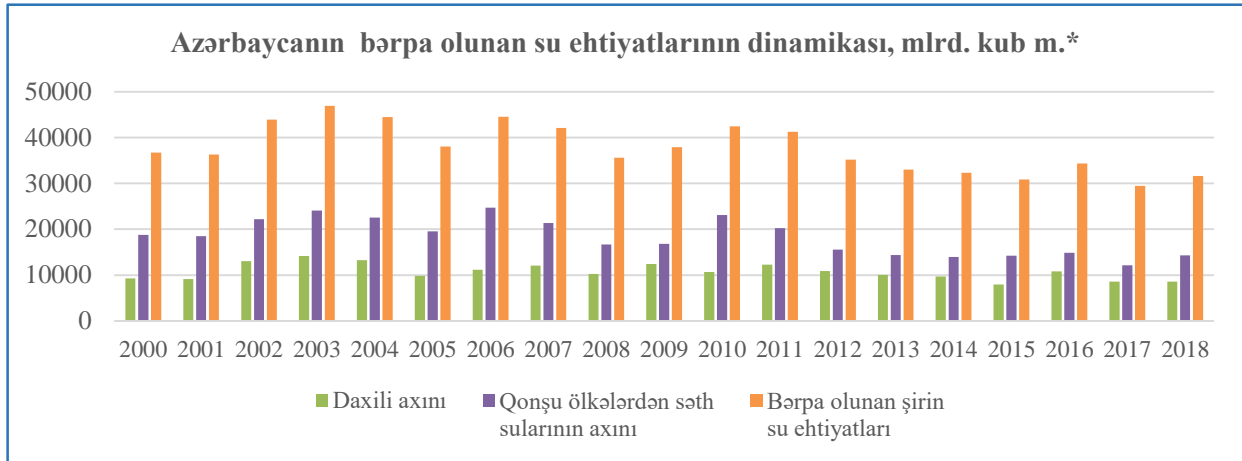
Ümumən hazırda qəbul edilmişdir ki, dayanıqlı əkinçilik agroekoloji ehtiyatları qorumaqla ərzaq təhlükəsizliyinə təminat verilməsinə yönəlmiş fəaliyyətdir [5]. Su ehtiyatlarına münasibətdə qəbul edilmiş ekoloji təsir çərçivəsində kənd təsərrüfatında dayanıqlı sudan istifadə konkret məkanda və zamanda keyfiyyətə və kəmiyyətə cavab verən, münasib qiymətdə suyun mövcud olması kimi başa düşülür [6]. Bu tədqiqat çərçivəsində suvarma əkinçiliyində su ehtiyatlarının dayanıqlı istifadə dedikdə fiziki mənada məhsul istehsalına yönəlmiş kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə onun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından pisləşməsinin qarşısını alan və xərcləri ödəyən əkinçilik sisteminə nail olunması başa düşülür.

Tədqiqat obyektini kimi ölkənin suvarılan əraziləri götürülmüşdür. Kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından istifadənin əsas göstəriciləri kimi suarmada istehlak olunan su həcmi, itkilər, əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı, torpaqların ekoloji-meliorativ vəziyyəti, suvarma və meliorasiya sistemlərinin iş fəaliyyəti, təsərrüfatdaxili səviyyədə əkinçiliyin aparılma praktikası təhlil edilmişdir. Beynəlxalq təcrübədə bir sıra suvarma əkinçiliyi regionlarında ekoloji təhlükəsizlik, ətraf mühitin qorunması, ehtiyatlardan səmərəli istifadə problemlərinə baxış yolları tədqiq olunmuş, təhlil və müzakirələr ölkələrin göstəricilərinin müqayisəli qiymətləndirilməsi əsasında aparılmışdır. Bu əsasda hazırda həyata keçirilən tədbirlərin qısa şərhli nəzərdən keçirilmiş, tədqiqatın nəticələrinə əsasən suvarma və meliorasiya sistemlərinin iş fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin iqtisadi və ekoloji aspektləri verilmişdir. Tədqiqat üzrə məlumatların representativliyinin təmin edilməsi üçün dövlət statistika orqanlarının rəsmi məlumatlarından, xidmət təşkilatlarının faktiki vəziyyəti əks etdirən hesabatlarından, bu sahədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların apardığı elmi tədqiqatlara istinad edilmiş, tədqiqat mövzusu ətrafında bir sıra etibarlı xarici mənbələrdən nümunələrin təhlili verilmiş və statistik məlumat bazalarından istifadə olunmuşdur. Statistik məlumatların işlənməsi “Excell” proqram təminatı ilə aparılmışdır.

Təhlil və müzakirələr: suarmada su ehtiyatlarından istifadə

Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatlarının regionun digər ölkələri ilə müqayisəsi göstərir ki, qonşu Gürcüstan və Ermənistanla nisbətən adambaşına düşən su həcmi müvafiq olaraq Gürcüstandan orta hesabla 8, Ermənistandan isə 1,7 dəfə azdır. Əsas xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın su ehtiyatları digər ölkələrdə formalaşan transsərhəd su axınlarından asılıdır (*Şəkil 1.*) [7].

Şəkil 1. Azərbaycanda bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının həcmnin illər üzrə dəyişməsi

Diqramdan göründüyü kimi, 2000-2018-ci illər ərzində bərpa olunan su ehtiyatlarının azalmasının ümumi meyli müşahidə edilir. Bu azalma xüsusilə 2010-cu ildən sonra daha da nəzərəcarpacaq şəkildə baş verir. Su ehtiyatlarının azalması iqlim dəyişmələrinin təsiri ilə çay mənbəyinin yerləşdiyi dağ zonalarında temperatur artımı və qar örtüyü xətlərinin yuxarı qalxması nəticəsində şirin su ehtiyatının toplanma sahələrinin azalması və digər ölkələrdə su istehlakının artımı ilə əlaqəlidir [8]. Bu isə ölkənin su ehtiyatlarına birbaşa təsir edən amildir. Digər tərəfdən, regionda müşahidə edilən iqlim dəyişməsi erkən yazda yağıntı, daşqın və selin artımına, suvarma suyuna ehtiyac yaranan vegetasiya ərzində isə su çatışmazlığına gətirib çıxararaq quraq zonalarda kənd təsərrüfatına ciddi problemlər yaradır.

2018-ci ilin sonuna olan məlumatlara əsasən, hazırda Azərbaycanda ümumi suvarılan ərazilər 1449,4 mln. ha, suvarmada istifadə olunan su ehtiyatları il ərzində 6.722 mlrd. kubmetr olmuşdur (Cədvəl 1.) [9].

Cədvəl 1. İllər üzrə şirin su ehtiyatlarından istifadənin əsas göstəriciləri

İllər	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Təbii mənbələrdən götürülən su -cəmi	11110	12050	11566	12285	12504	12781	12847
adambaşına düşən, m ³	1397	1438	1295	1289	1297	1313	1308
Su istehlakı - cəmi	6588	8607	7715	8567	8824	9154	9205
onlardan:							
məişət-içməli məqsədlər üçün	449	521	405	323	308	291	306
istehsal ehtiyacları üçün	2316	2360	1742	2117	2108	2224	2111
onlardan içməli su	82	61	54	46	43	31	44
suvarmaya və kənd təsərrüfatına	3819	5710	5497	6057	6342	6570	6722
Nəql zamanı itən su	3053	3443	3851	3718	3680	3628	3643
Çirkab suların atılması	4106	4878	6037	5575	5673	5453	5147
Suvarılan sahə, mln. ha	1426	1432.8	1424.6	1434.5	1438.8	1445.8	1449.4
1 ha-a su istehlakı	2678	3985	3859	4222	4408	4544	4638

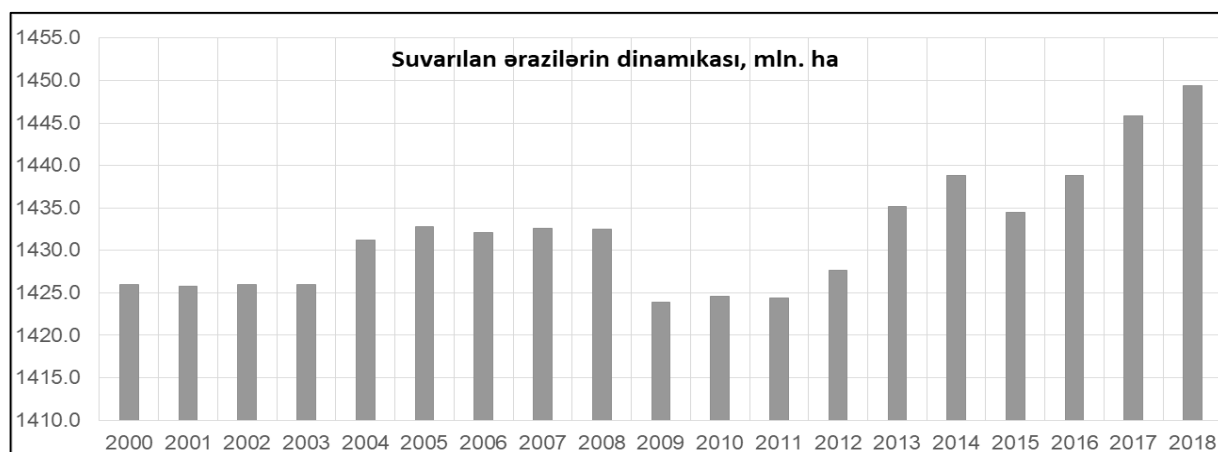
Cədvəl 1-in məlumatlarının təhlili göstərir ki, son iki onillik ərzində ölkə daxilində su ehtiyatlarından istifadə orta hesabla 15% artmışdır. Suvarma və kənd təsərrüfatı məqsədi ilə istehlak olunan su həcmi isə 2000-ci ildəki 3,819 mlrd. m³-dən 2018-ci ildə 6,722 mlrd. m³-dək və ya həmin müddət ərzində 76% artmışdır. Məişət-içməli və istehsal ehtiyacları üçün istifadə edilən suların

miqdarının xüsusi çəkisinin ümumi su istehlakında payının az olmasına baxmayaraq burada müvafiq olaraq 32% və 9% azalma müşahidə edilir. Bu, şəhər və regionlarda su təchizatı sistemlərinin yenidən qurulması, şəbəkədə baş verən itkilərin qarşısının alınması, məişət-içməli su istehlakının uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi və infrastrukturun tam yenilənməsi ilə bağlı yerinə yetirilmiş proqram və layihələrlə bağlıdır [10, 11].

Son 20 ildə suvarılan torpaq sahələrinin dinamikasında da artım müşahidə edilir (Şəkil 2.) [12].

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında suvarılan sahələrin dinamikası

2000-2018-ci illər ərzində suvarılan əkin sahələri 1,426 mln. ha-dan 1,4494 mln. ha-dək artmış və ya cəmi 23400 ha olmuşdur.

Su ehtiyatlarından istifadənin artımının suvarılan torpaq sahələrinin dinamikası ilə müqayisəsi onu göstərir ki, suvarmada istifadə edilən su ehtiyatlarının həcmi daha çox artmışdır. Əsas suvarılan bitkilər üzrə məhsuldarlıq artsa da, sudan istifadənin artımının optimallaşdırılması vacibdir (Cədvəl 2.) [13].

Cədvəl 2. Bəzi kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının dinamikası

Bitkilər	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Buğda	23.7	26.5	19.9	31.3	31.3	30.5	30.1
Pambıq	9.1	17.5	12.7	18.8	17.3	15.3	17.6
Tərəvəz	133	140	142	158	159	155	162
Kartof	84	149	145	136	140	150	149
Meyvə	61.9	73.9	70.6	71.4	65.7	68.4	68.0
Birillik ot	20.7	36.0	35.3	33.1	46.3	43.1	45.9

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin ölkənin təbii-təsərrüfat şəraitinə uyğun olaraq ixtisaslaşması, o cümlədən iri taxılçılıq təsərrüfatlarının və yeni aqroparkların yaradılması növbəti illərdə suvarılan torpaq sahələrinin artımına səbəb olacaqdır. Bu isə müasir təsərrüfatlarda yeni suvarma texnologiyalarının tətbiqinə baxmayaraq öz növbəsində suvarma suyuna tələbatı daha da artırır.

Suvarma və meliorasiya sistemlərinin istismarı

Suvarma sistemlərinin əsas funksional fəaliyyəti suvarılan sahələrin vaxtında və lazım olan həcmdə su ilə təmin etmək qabiliyyəti ilə qiymətləndirilir. Azərbaycanda əsas suvarılan ərazilərdə qurult suları yer səthinə yaxın olduğu üçün torpağın şorlaşmasının qarşısının alınması və münbitliyinin

saxlanması üçün intensiv əkin sahələrində suvarma sistemləri kollektor-drenaj şəbəkəsi ilə təmin olunmuşdur.

Azərbaycanda hazırkı suvarma və meliorasiya şəbəkələrinin tikintisi əsas etibarilə keçmiş SSRİ dövründə ölkədə planlı iqtisadiyyat şəraitində kənd təsərrüfatı dövrüyyəsinə daxil edilən yeni əkin sahələrinin sürətlə genişləndirilməsi fonunda baş vermişdir və hələ o dövrdə mühəndisi-texniki baxımdan təkmil olmamışdır [14].

Ölkədə torpaq islahatlarının aparılması və sonrakı dövrdə maliyyə vəsaitlərinin məhdud olması səbəbindən xüsusilə təsərrüfatdaxili şəbəkələrin istismarı zəif təşkil edilmişdir və hökumət tərəfindən bu sahədə də islahatlar aparılmışdır. Təsərrüfatdaxili şəbəkələrin Sudan İstifadəedənlər Birliklərinin idarəçiliyinə verilmə prosesi həyata keçirilmişdir. Hazırda suvarma və meliorasiya sistemlərin istismarı və texniki qulluğu “Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC-nin tabeli yerli idarələri tərəfindən aparılır. İl ərzində suvarma sistemlərinin istismarı və texniki qulluğu fasiləsiz olaraq əsasən dövlət vəsaitləri ilə təmin edilir.

Hazırkı suvarma əkinçiliyi praktikasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla suvarma sistemlərinin işinə aşağıdakı amillər təsir edir: 1) əkinlər xırda sahələrdə həyata keçirilir, əkin strukturu torpaq mülkiyyətçisinin istəyindən asılı olaraq ildən-ilə dəyişir; 2) suvarma sistemləri tam şəkildə təsərrüfatdaxili torpaqdan istifadə strukturuna uyğunlaşdırılmamışdır; 3) əvvəllər mövcud olmuş iri torpaq sahələrinin bölünməsi sahələrarası yolların və təsərrüfatdaxili kanalların uzunluğunu artırmış və pərakəndə yerləşmiş sahələrə su verilişində çətinliklər əmələ gətirmişdir; 4) indiyə qədər təmir-bərpa planına daxil edilməmiş suvarma şəbəkələri, xüsusilə təsərrüfatdaxili suvarma sistemləri və onların üzərində olan hidrotexniki qurğuların texniki-mühəndisi vəziyyəti suvarma suyunun normativlərə əsasən sahəyə çatdırılmasını tam şəkildə təmin edə bilmir, bu isə əlavə su itkilərinə səbəb olur; 5) bərpa edilmiş təsərrüfatdaxili şəbəkələrin istismarı və suvarma suyunun təsərrüfatdaxili suvarma şəbəkəsində paylanması bilavasitə SİB-lər tərəfindən həyata keçirilir, lakin onların bu sahədə maliyyə, texniki və istismar üzrə təcrübələri hələ ki, sistemin normal saxlanması üçün yetərli deyil, bəzi hallarda əvvəllər bərpa edilmiş qurğuların sıradan çıxmasına və şəbəkələrin ümumi istismar göstəricilərinin aşağı düşməsinə səbəb olur [15].

Sahədə mövcud olan qrunt sularının toplanması və sahədən kənarlaşdırılması üçün qurulmuş kollektor-drenaj şəbəkələri demək olar ki, torpaq məcrada tikilmiş sistemlərdən ibarətdir. Bu sistemlərin istismarında yaranan əsas çətinliklərə onların vaxtlı vaxtında dib və yamaclarının əlaq bitkilərindən təmizlənməsi və deformasiya olunmuş hissələrin bərpaıdır. Bəzi ərazilər üzrə relyef nəzərə alınmaqla toplanmış drenaj sularının meliorativ nasos stansiyaları ilə kollektorlara nəqli və ötürülməsi tələb edilir ki, bu da elektrik enerjisi sərf etməklə həyata keçirilir.

Nasos stansiyasının elektrik təchizatında yaranana fasilələr kanala vurulmuş suyun infiltrasiyasına, kanalın dibinin lillənməsinə, qrunt sularının qalxmasına, bəzi hallarda nasosun özünün sıradan çıxmasına səbəb olur. Həm suvarma suyunun daşıma sistemlərinin təkmil olmaması, həm də sahələrdə hamarlaşdırma işlərinin vaxtlı-vaxtında aparılmaması sahədə suvarma suyu itkilərinə səbəb olur ki, bu da həmin suların kollektor-drenaj şəbəkələrinə daxil olmasına şərait yaradır. Nəticədə su itkiləri ilə yanaşı, meliorativ nasos stansiyaları tətbiq edilən kollektorların və drenlərin elektrik enerjisinə tələbatı artır və beləliklə sistemin ümumi istismar xərclərini yüksəldir. Belə ki, Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, təkcə nəqliyə zamanı itən suvarma suyunun həcmi son iki onillik ərzində 20%-dək artımı müşahidə edilir, bu, həm də kollektor-drenaj şəbəkəsinə olan təzyiqləri daha da artırır. Kollektor-drenaj sularının minerallıq dərəcəsinə də ciddi şəkildə təsir edir. Aşağı Muğan Meliorativ Sistemləri İdarəsinin göstəricilərinə əsasən, drenaj sularının orta minerallığı orta hesabla iki dəfə aşağı düşərək 5,11 q/l-dək azalmışdır. Bu isə birbaşa kanallardan və suvarma sahələrindən kollektor-drenaj şəbəkələrinə daxil olan

su itkisinin artması ilə əlaqədar ola bilər [16].

Torpaqların ekoloji-meliorativ vəziyyəti ilə bağlı tədqiqatlar suvarılan torpaqlarda su-duz rejimlərinin düzgün tənzimlənməməsi səbəbindən şorlaşma probleminin aktual olduğunu göstərir.

Kür-Araz ovalığı (Aran İqtisadi Zonası) üzrə suvarılan torpaqların 601909 hektarında zəif, orta və şiddətli şorlaşma, 4485 hektarında çox şiddətli şorlaşma, 857 hektarında şoranlıq, şorakətləşmə müşahidə edilir [17].

Azərbaycan Respublikasında su təsərrüfatı obyektlərinin kadastr məlumatlarına əsasən, mövcud suvarma sistemlərinin əsas göstəriciləri Cədvəl 3-də ümumiləşdirilmişdir [18].

Cədvəl 3. Azərbaycanda suvarma kanallarının bəzi göstəriciləri

Magistral kanallar	Açıq kanallar				Qapalı şəbəkə	Cəmi, km
	Üzlük çəkilmiş	Novlar	Torpaq	Cəmi		
	1058,2	10,0	1040,7	2108,9	30	
Təsərrüfatlararası kanallar	Açıq kanallar				Qapalı şəbəkə	Cəmi, km
	Üzlük çəkilmiş	Novlar	Torpaq	Cəmi		
	1187,2	80,4	7132,3	8399,9	267,3	
Təsərrüfatdaxili kanallar	Açıq kanallar				Qapalı şəbəkə	Cəmi, km
	Üzlük çəkilmiş	Novlar	Torpaq	Cəmi		
	3020,7	1518,4	31525,1	36064,2	5921,0	
Cəmi ölkə üzrə kanalların ümumi uzunluğu, km						52791,4

Cədvəldən də göründüyü kimi, magistral kanalların yarısı, təsərrüfatlararası kanalların 82%-i, təsərrüfatdaxili suvarma kanallarının 75%-i açıq torpaq konstruksiyalı sistemlərdən ibarətdir və bir qayda olaraq bu sistemlərdə texnoloji itkilər böyük olur [14]. Azərbaycanda təsərrüfatlararası suvarma sistemlərinin faydalı iş əmsalı 0,70, təsərrüfatdaxili suvarma sistemlərinin faydalı iş əmsalı isə 0,54-dür.

Suvarmada su istifadəsi üzrə müqayisəli qiymətləndirmə

MDB-nin müxtəlif ölkələri üzrə nəqləmə zamanı yaranan su itkiləri haqda məlumatların müqayisəsi Azərbaycanda bu itkilərin miqdarının nisbətən çox olduğunu göstərir (Cədvəl 4.) [19].

Cədvəl 4. MDB ölkələri üzrə təbii mənbələrdən götürülən suların nəqləmə zamanı itkisi

2017-ci il	Nəql zamanı itən su, milyon m ³	İtkilərin təbii mənbələrdən götürülən suya nisbəti, %-lə
<i>Azərbaycan</i>	3628	28,4
Qırğızıstan	2128	27,8
Ermənistan	712	22,4

Qazaxıstan	2993	11,8
Rusiya	6,9	11,5
Ukrayna	1143	11,5
Moldova	63	7,5
Belarus	58	4,2

Azərbaycanda müasir suvarma texnologiyalarından qismən istifadə keçən əsrin 80-ci illərindən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Müxtəlif ərazilər (Abşeron, Gəncə-Qazax, Qarabağ və sair zonalarda) üzrə 40000 ha ərazidə yağışyağdırma suvarma aqreqləri vasitəsi ilə əkin sahələri suvarılmışdır. Qismən damcı və aerozol suvarma üsulları (1000 ha-dək) Şəki, Lənkəran zonalarında tətbiq olunmuşdur, lakin sonrakı dövrlərdə istismarı başa çatmışdır. 2018-ci ilin sonuna respublikanın 18 inzibati rayonu üzrə 699 pivot suvarma sahəsindən ibarət 38425 ha ərazi müəyyənləşdirilmişdir (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, 2018).

Müxtəlif ölkələr üzrə suvarmada su itkiləri və su uçotunun vəziyyəti müxtəlifdir. Bu, ilk növbədə həmin ölkələrdə suvarma sistemlərinin mühəndisi-texniki vəziyyəti və istismarının təşkili ilə əlaqədardır. Xüsusilə su qıtlığı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu məsələ problemlərlə yanaşı qalır və gələcək illərdə investisiya xərcləri tələb edəcək.

Kənd təsərrüfatında suvarma məqsədi ilə götürülən suyun ümumi itkisinin bir neçə ölkə üzrə müqayisəsi bu itkilərin səviyyəsinin müxtəlif olduğunu göstərir (Cədvəl 5.) [20-28].

Avropa Birliyinin Su Çərçivə Direktivi bütün sular üçün suyun qorunması ərazilərini genişləndirir və 2015-ci ilə qədər Avropa Birliyi ölkələrindəki bütün sular üçün "yaxşı vəziyyət" əldə etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Bu sənəd Avropa Birliyi ölkələrində su idarəçiliyini yaxşılaşdırmaq üzrə kompleks tələblər qoyur. Su Çərçivə Direktivi prinsiplərinin tətbiqi Avropa İttifaqının şərq sərhədindəki ölkələrdə də (Belarus, Moldova, Ukrayna, Ermənistan, **Azərbaycan** və Gürcüstan) su idarəçiliyinin yaxşılaşdırılması və çirklənmənin azaldılması baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir [29].

Cədvəl 5. Bəzi ölkələr üzrə suvarma sistemləri üzrə orta itkilər

Ölkələr	Suvarılan sahə, mln. ha	Suvarmada istifadə edilən su, mlrd. m ³	Suvarmada ümumi itkilər, %	Suvarma üsulları
İran	9,600	81,4 (ümumi götürülən sudan 90%)	65	Yerüstü öz-özünə axım, qismən damcı
Türkiyə	5,5	32,0 (ümumi götürülən sudan 72 %)	55	Yerüstü öz-özünə axım, qismən damcı, yağışyağdırma və s.
Gürcüstan	0,043	0,22	50	Yerüstü öz-özünə axım, qismən damcı, yağışyağdırma və s.
Özbəkistan	4,3	50,4	70	Yerüstü öz-özünə axım, qismən digər
İsrail	0,2	1,2046	8-10	Damcı/mikrosuvarma

Sudan istifadənin səmərəliliyi üzrə müqayisəli qiymətləndirmə məqsədi ilə bir neçə ölkənin təcrübəsinin araşdırılması göstərir ki, suvarmada suyun istehlakı *ölkənin yerləşdiyi regiondan* (quraqlıq dərəcəsi), *su ehtiyatlarının mövcud olmasından, torpaqların xüsusiyyətlərindən, tətbiq edilən əkin strukturundan və suvarma texnologiyalarından* asılıdır (Cədvəl 6.).

Cədvəl 6. Müxtəlif ölkələr üzrə suvarmada vahid sahəyə düşən su istehlakı*

Ölkə	Suvarılan ərazi, 10 ⁶ ha	İstifadə edilən suvarma suyu, 10 ⁹ m ³	1 ha sahəyə su istehlakı, m ³ /ha
Azərbaycan	1,449	6,72	6915
Türkiyə	5,215	29,6	5676
İran	9,6	86,0	8958
Gürcüstan	0,43	1,055	2453
Ermənistan	0,27	1,859	6885
Özbəkistan	4,22	50,4	11943
Türkmənistan	2,0	26,3	13150
Qazaxıstan	2,1	14,0	6667
İspaniya	3,8	14,4	3789
İtaliya	3,9	12,9	3308
Yunanıstan	1,6	6,9	4313
Fransa	2,6	3,6	1385

*Mənbə: FAO country profiles; www.fao.org/aquastat/en/overview/;
<http://world.bymap.org/IrrigatedLand.html>

Suvarmada su ehtiyatlarından istifadənin əsas göstəricilərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının formalaşması dövrünün əvvəllərindən başlayaraq həyata keçirilən institusional tədbirlər və qəbul edilən qanunvericilik bazası əsas etibarilə mövcud suvarma və meliorativ infrastrukturun dağılmadan qorunması və lazımı səviyyədə saxlanması baxımından axtarış xarakterli olmuşdur. Bu isə onunla əlaqədar olmuşdur ki, ölkədə uzun müddət mövcud olmuş mərkəzləşmiş idarəetmə fonunda xırda torpaq mülkiyyətçiliyinə əsaslanan kənd təsərrüfatının təşkili sahəsində təcrübə kifayət qədər olmamışdır. Həmçinin yeni torpaq mülkiyyətçilərinin öz torpaq sahələrindən düzgün istifadə etmək üzrə bilikləri çatışmamışdır. Digər ölkələrdə isə suvarma sistemlərinin vəziyyəti bu ölkələrin yerləşməsindən, kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatında rolundan, su və torpaq ehtiyatlarından, sistemin texniki-mühəndisi vəziyyətindən, investisiya qoyuluşlarından, institusional baxımdan idarəetmə sistemindən, xüsusilə təsərrüfatdaxili sistemlərdə fermerlərin bu prosesdə iştirakı və maraq dərəcəsi, özəl-dövlət tərəfdaşlığının tənzimlənməsi üzrə qanunvericiliyin inkişafından və digər müxtəlif faktorlardan asılıdır. Ona görə də suvarmada sudan istifadənin təkmilləşdirilməsi məsələsi kompleks yanaşmalara və tədbirlər sistemində əsaslanmalıdır.

Suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi problemləri

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında suvarma suyu əsas etibarilə iki mənbədən əldə edilir: 1. kanallar vasitəsilə təchiz edilən sular; 2. subartezian quyular vasitəsilə əldə edilən sular. Bunların əldə edilmə xərclərinin analizi göstərir ki, subartezian quyuları vasitəsilə əkin sahələrinə verilən suyun xərci 64,9 AZN/1000 m³, kanallar vasitəsilə təchiz olunan suvarma suyunun xərci 27,1 AZN/1000 m³ təşkil edir [30].

Azərbaycanda sudan pullu istifadəyə 1997-ci ildən keçilmişdir. Lakin dövlət tərəfindən müəyyən edilən hazırkı suvarma suyu tarifləri xərclərdən dəfələrlə aşağıdır. Belə ki, mövcud tariflərə əsasən, su istehlakının fermerlər və digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün müəyyən edilmiş qiyməti 0,5 AZN/1000 m³, otların suvarılması üçün 0,4 AZN/1000 m³ təşkil edir. Suyun fermerlərə orta satış qiyməti isə SİB-dən asılı olaraq 1.5-2 AZN /1000 m³ arasında dəyişir.

Suvarma suyuna tətbiq edilən güzəştlər dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırmanın yüksək olduğunu nümayiş etdirir və istehlakın idarəedilməsi yolu ilə ehtiyatlardan səmərəli istifadəni stimullaşdırmır.

Son on il ərzində suvarma və meliorasiya sistemlərinin, o cümlədən su təsərrüfatı kompleksinin saxlanması üzrə birbaşa planlaşdırılmış büdcə vəsaitləri ayırmaları 2,4 mlrd. manat təşkil edir (Cədvəl 7.).

Bununla belə, yuxarıdakı müzakirələrə əsasən qeyd etmək olar ki, suvarma və meliorasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında istifadəsinin səmərəliliyini qaldırmaq üçün əlavə tədbirlərin görülməsi zəruridir.

Bir qayda olaraq torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər konkret ərazinin yerləşməsi, ölçüsü, torpağın şorlaşma dərəcəsi və tipi, əkiləcək kənd təsərrüfatı bitkilərinin strukturu, su mənbəyinin yerləşməsi, kollektor-drenaj sisteminə olan ehtiyac (qrunt sularının yatım dərinliyi və minerallaşma dərəcəsi) və digər faktorlardan asılı olaraq kompleks texniki-iqtisadi əsaslandırılmalara, hərtərəfli layihələndirmələrə görə hesablanmış smeta xərclərinə əsasən dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilir.

Dünya Bankı Azərbaycanın suvarma sektorunda aparılan qiymətləndirmələrə əsasən öz layihələri üzrə təcrübəsinə əsaslanaraq şorlaşmış torpaqların meliorasiyası tədbirləri üzrə (drenaj və yuma) tələb edilən xərcləri hər hektar üçün təxminən 1500-2000 ABŞ dolları, əlavə olaraq suvarma infrastrukturunu da nəzərə alınmaqla 3000-4000 ABŞ dolları arasında təxmin etmişdir [31].

Cədvəl 7. Suvarma və meliorasiya kompleksi üçün dövlət büdcəsindən birbaşa ayırmalar*

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Cəmi
Büdcə ayırmaları, mln. AZN**	205,767691	219,185721	225,967542	233,075221	239,404475	260,951101	231,356553	201,315345	248,922714	313,095125	2379,041488

*Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının 2010-2019-cu illər ərzində dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanlarının xərc maddələri;

**2014-cü ildə manatın valyuta məzənnəsində olan dəyişikliklər nəzərə alınmamaqla.

Suvarma və meliorativ sistemin bərpa və infrastrukturun müasirləşdirilməsi üzrə texniki-iqtisadi əsaslandırılmalar üçün lazım gələn baza aşağıdakı məlumatları tələb edir:

1. Bərpa edilən ərazi üzrə kənd təsərrüfatının vəziyyətini əks etdirən əsas göstəricilər: (əkin strukturu, sahəsi, bitki məhsuldarlığı);
2. Suvarmada istifadə edilən su mənbələri və su istehlakının proqnozu;

3. Torpaq sahələrinin münbitlik göstəriciləri, o cümlədən sahələrin şorlaşması və şorakətləşmə dərəcəsi ilə bağlı son məlumatlar;

4. Hazırda torpaqların yuyulması və yaxşılaşdırılması tədbirləri üzrə hər hektar üçün təsdiq edilmiş cari və kapital xərclərinin məbləği;

5. Suvarma sistemləri haqqında məlumat bazası: magistral, təsərrüfatlararası və təsərrüfatdaxili suvarma kanallarının faktiki uzunluğu; kanalların örtüklü və ya örtüksüz, açıq və ya qapalı sistem olması; üzərində olan hidrotexniki qurğuların (suqaldırıcı, supaylayıcı şlüzlər, yol keçidləri, körpülər və digər qurğular) sayı və vəziyyəti;

6. Kollektor-drenaj sistemləri haqqında məlumat bazası: kollektor-drenaj sistemlərinin (sahə drenləri, suyığıcı təsərrüfat drenləri, kollektorlar) uzunluğu; açıq və ya qapalı olması (kanalların örtüklü və ya örtüksüz olması); üzərində olan hidrotexniki qurğuların (suqaldırıcı, supaylayıcı şlüzlər, yol keçidləri, körpülər, baxış quyuları və digər qurğular) sayı;

7. Hazırkı qiymətlərlə müxtəlif ölçülü beton örtüklü kanalların (qapalı sistemlərin) tikintisi üzrə 1 pm-ə düşən xərc -manat/pm;

8. Hazırkı qiymətlərə müxtəlif ölçülü qapalı drenin çəkilmə xərci -manat/pm;

9. Kanallar üzərində olan tip qurğuların tikinti xərcləri -manat/ədəd;

10. Kollektor-drenaj sistemləri üzərində olan tip qurğuların ayrı-ayrılıqda tikinti xərcləri -manat/ədəd.

Qeyd edilən məlumatlar ixtisaslaşmış aidiyyəti qurumlardan və statistika orqanlarından əldə edilir:

- Torpaqların meliorasiyası (yuyulması və mənimsənilməsi) xərcləri mövcud məlumat bazasına əsasən müəyyənləşdirilir və şoran torpaqların ümumi sahəsinə əsasən tələb edilən vəsait təxmin edilir;

- Suvarma sistemlərinin susuzmalarına qarşı kanalların, xüsusilə torpaq kanallarının beton və ya digər örtüklə örtülməsi xərcləri hesablanır;

- Kollektor-drenaj sistemlərinin qapalı konstruksiyada çəkilməsi üzrə xərclər hesablanır.

Suvarma və kollektor-drenaj sistemləri üzrə qurğunun texniki istismar vəziyyətindən asılı olaraq vəsaitlərə qənaət etmək məqsədilə reabilitasiya tədbirləri nəzərdə tutula bilər. Nəzərdə tutulmayan xərclər 5% qəbul edilir.

Bu hesablamalara əsasən, sistemin ümumi yenidənqurma xərcləri müəyyənləşdirilə bilər.

Sistemin bərpasından sonrakı istismarı üçün əsas tələb olunan xərclər onun səmərəli idarəedilməsi məsələləri ilə bağlıdır. Bunlara sistemin fəaliyyəti üçün dövrüyyə vəsaitləri; təsərrüfatdaxili səviyyədə Sudan İstifadəedənlər Birliklərinin möhkəmləndirilməsi; rayon suvarma və meliorasiya xidməti idarələrinin idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi; su tarifi siyasəti, kadr hazırlığının istiqamətləri, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, fermerlər üçün sayğaclaşdırma, elmi-tədqiqat, yaxşılaşdırma, ixtisasartırma və sair tədbirlər daxildir. Bu xərclər də hesablanaraq ümumi smetaya daxil edilməlidir.

İnvestisiyaların səmərəliliyinin hesablanması üzrə iqtisadi hesablamalara daxildir:

- Su itkilərinin azalması, su uçotunun dəqiqləşdirilməsi, suyun götürülməsində elektrik enerjisinə qənaət, bitki məhsuldarlığının artması hesabına 1 ha düşən xalis gəlirin

artması, kapital xərclərinin özünüödəmə müddətinin hesablanması (sair iqtisadi hesablamalar);

- Gəlirliyin artması hesabına kənd yerində rifahın yaxşılaşdırılması, torpaqların su- duz balansının düzgün tənzimlənməsi səbəbindən səmərəsiz su ikilərinin qarşısının alınması, torpaqlarda şorlaşmanın aradan qaldırılması və nəzarətə götürülməsi üçün kollektor-drenaj sistemləri üzrə drenaj axınlarının azalması;
- Ekoloji baxımdan su ehtiyatlarının qorunmasının iqtisadi səmərəsi.

Dünya Bankının 1 ha üçün təxmin etdiyi xərclərə (3000 USD/ha) əsasən [30] hazırkı 1,44 mln. ha suvarılan sahədə kompleks meliorativ tədbirlərin qiymətini 4-4.5 mlrd. ABŞ dolları və ya 7-8 mlrd. AZN məbləğində ehtimal etmək olar.

Xarici təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə suvarma və meliorasiya sistemlərinin tikintisi və yenidənqurulması layihələri torpaqların konsolidasiyası, eləcə də kənd yerlərinin inkişaf layihələrinin tərkib hissəsi kimi baxılmaqla mərhələli şəkildə reallaşdırılır [32].

Nəticə

Beləliklə, bu məqalədə aparılan təhlil və müzakirələrdən göründüyü kimi, Azərbaycanda iqlim dəyişmələri fonunda suvarma suyuna olan tələbatın artması ölkədə məhdud şirin su ehtiyatlarına təzyiqləri artırır. Azərbaycanda suvarmada sudan istifadənin səmərəliliyi aşağı səviyyədədir. Suvarma suyundan istifadə zamanı su itkilərinin baş verməsinin səbəbləri müxtəlifdir. Bunlara kanalların dib və yamaclarından gedən sızma itkiləri, buxarlanma itkiləri, müxtəlif hidrotexniki qurğularda baş verən itkilər, sahələrin hamar olmaması səbəbindən suvarmalar zamanı əmələ gələn itkilər daxildir. Ölkədə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı suvarılan torpaqların münbitliyinin qorunması və bitki məhsuldarlığının artırılması üçün sahələrin su ilə təminatının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə suvarma və meliorasiya sistemlərinin iş fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Su itkilərinin qarşısını almaq üçün yaxşılaşdırma tədbirləri suyun mənbədən götürülməsi, nəqli, sahələr üzrə paylanması və sahədə bitkilərin suvarılması, tullantı sularının toplanması və sahədən kənarlaşdırılması da daxil olmaqla bütün texnoloji mərhələləri əhatə etməlidir.

Su kanallarının qapalı sistemlərlə əvəz edilməsi və ya açıq kanallarda dib və yamacların sızmalara qarşı izolə olunması üçün örtüklə tikilməsi, bütün səviyyələrdə suvarma suyunun verilişində su uçotunun dəqiq aparılması üçün müvafiq suölçmə avadanlıqlarının, fermer təsərrüfatlarında ayrı-ayrı istifadəçilər üçün su sayğaclarının quraşdırılması, suvarma suyunun sahədə düzgün və operativ paylanmasına imkan verən suvarma texnologiyalarının tətbiqi məqsədəuyğundur.

Şirin su ehtiyatlarının azalması və qorunması üçün minerallaşmış kollektor-drenaj sularının və çirklənmədən təmizlənmiş suların suvarmada istifadəsi də tövsiyə edilir.

Ümumən suvarmada su istehlakının idarə edilməsi üçün diferensiaslaşmış tarif siyasətinə keçid, əkin strukturunun optimallaşdırılması, quraqlıqadavamlı bitki sortlarından istifadə və sair müxtəlif üsullar da tövsiyə oluna bilər.

Yuxarıda qeyd edilən yaxşılaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi dövlət proqramının qəbul edilməsi və mərhələlər və hədəflər göstərilməklə intensiv suvarılan əraziləri əhatə edən bölgələr üzrə sahəyə investisiya qoyuluşlarının aparılması məqsədəuyğundur.

Beləliklə, mövcud vəziyyət və çağırışlar nəzərə alınmaqla ölkənin kənd təsərrüfatında yeni ekoloji siyasətin tələblərinə uyğun olan dayanıqlı su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə yönəlmiş suvarma əkinçiliyinə nail olunması yolları üzrə konseptual təkliflər əsaslandırılmışdır.

İstifadə edilmiş mənbələr

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2016, № 12, maddə 2056;
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 iyul tarixli 3099 nömrəli Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 4, maddə 698;
3. Transitioning to a green economy in key sectors. Retrieved from: www.unpage.org/files/public/module_4_transitioning_to_a_green_economy_in_key_sectors.pdf
4. Green Economy Report. Retrieved from: https://www.greengrowthknowledge.org/sites/default/files/downloads/resource/Green_Economy_Report_UNEP.pdf
5. Landeros-Sánchez C., H.R.J.Mendoza-Hernández and D.Palma-López, 2009. Sustainability of agricultural production under irrigation. *Agricultural Land Improvement: Amelioration and Reclamation*, Volume I, p. 338-340 ;
6. Radulescu C.Z., M.Radulescu, A.T. Rahoveanu, M.T. Rahoveanu and S.Beciu, 2011. A multi-criteria approach for assessment of agricultural systems in context of sustainable agriculture. In *Proceedings of the 2nd international conference on applied informatics and computing theory*. World Scientific and Engineering Academy and Society (WSEAS), p. 167-171;
7. Azərbaycanda bərpa olunan şirin su ehtiyatları. AR Statistika Komitəsi.
8. Jincharadze Z., Simonett O. *Climate Change in the South Caucasus*, 2011. 63 p. Retrieved from: <http://www.envsec.org/publications/climatechangesouthcaucasus.pdf>
9. Su ehtiyatlarının mühafizəsini və onlardan istifadə edilməsini səciyyələndirən əsas göstəricilər. AR Statistika Komitəsi.
10. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. “Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi”. Bakı. Mütərcim, 2017. 352 s.
11. Azerbaijan - National Water Supply and Sanitation Project (English). Washington D.C., 218 p.: World Bank Group. Report No: ICR00004437 <http://documents.worldbank.org/curated/en/695271531169219228/Azerbaijan-National-Water-Supply-and-Sanitation-Project>.
12. Suvarılan torpaqlar. AR Statistika Komitəsi, 2019.
13. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı. AR Statistika Komitəsi, 2019;
14. Водное хозяйство Азербайджана и перспективы его развития. Для служебного пользования, 1988, 277 с.
15. Rzayev M.A. Participatory Irrigation Management Practices In Azerbaijan and Future Development Needs *Irrigation and drainage* 64.3 (2015): 326-339.
16. Rzayev, M.A. Future Rationalization of Irrigated Agriculture: Multilevel Analyses for Salyan Steppe, Azerbaijan Republic. (2018). *J. Agr. Sci. Tech.* (2017) Vol. 19: 1647-1660;
17. Həşimov A.C., Həsənov S.T., Verdiyev Ə.Ə. və b. “Şorlaşmış torpaqların genezisi, diaqnostikası, təsnifatı və meliorativ vəziyyətinin qiymətləndirilməsi”. *Azərbaycan Hidrotexnika və Meliorasiya EİB-nin elmi əsərlər toplusu*, XXXVIII cild, s. 11-91.
18. Əhmədzadə Ə.C., Həşimov A.C.. *Ensiklopediya. Meliorasiya və Su təsərrüfatı*. Bakı, Radius, 2016, 632 s.;

19. Azərbaycanca ətraf mühit. AR Statistika Komitəsi, 2019;
20. İran: Nazaria B., Liaghatb A., Akbaric Mohammad R., Keshavarzd M. Irrigation water management in Iran: Implications for water use efficiency improvement. *Agricultural Water Management* 208 (2018) 7–18; Retrieved from:
<http://www.ikiu.ac.ir/public-files/profiles/items/be09616eacf305887710bc62f78fda02.pdf>
<https://knoema.com/atlas/Iran/topics/Land-Use/Area/Total-area-equipped-for-irrigation>
21. Turkey: *Agricultural Water Use and Productivity in Turkey*. Retrieved from:
<http://www.comcec.org/en/wp-content/uploads/2016/05/Turkey-3.pdf>
22. *Natural Capital Accounting Valuing Water Resources in Turkey. A Methodological Overview and Case Study*, WB Report No: AUS10650, 2016. Retrieved from:
<http://documents.worldbank.org/curated/en/600681476343083047/pdf/AUS10650-REVISED-PUBLIC-Turkey-NCA-Water-Valuation-Report-FINAL-CLEAN.pdf>
23. *Irrigation Strategy for Georgia 2017-2025*. (p 36.). Retrieved from:
<http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/geo171443.pdf>
24. Project appraisal document on a proposed credit in the amount of us\$ 144.90 million equivalent to the republic of Uzbekistan for a Ferghana valley water resources management project – phase ii, Document of the World Bank no PAD 1054.2017
<http://documents.worldbank.org/curated/en/980471499047339716/pdf/Uzbekistan-Feghana-PAD-06122017.pdf>
25. Abdullaev, Iskandar & Fraiture, Charlotte & Giordano, Mark & Yakubov, Murat & Rasulov, Aziz.. *Agricultural Water Use and Trade in Uzbekistan: Situation and Potential Impacts of Market Liberalization*. *International Journal of Water Resources Development*. 25, 2009, p. 47-63. Retrieved from:
file:///C:/Users/Mehman%20Rzayev/Downloads/Agricultural_Water_Use_and_Trade_in_Uzbekistan_Sit.pdf
26. *Water sector in İsrail*. Retrieved from:
<http://www.water.gov.il/Hebrew/ProfessionalInfoAndData/2012/02Israel%20Water%20Sector%20-%20IWRM%20Model.pdf>
27. *Israel's Chronic Water Problem*. Retrieved from:
<https://mfa.gov.il/MFA/IsraelExperience/AboutIsrael/Spotlight/Pages/Israels%20Chronic%20Water%20Problem.aspx>
28. *The State of Israel: National Water Efficiency Report, 2011* . Retrieved from:
<http://www.water.gov.il/Hebrew/ProfessionalInfoAndData/2012/24-The-State-of-Israel-National-Water-Efficiency-Report.pdf>
29. *Managing Water under Uncertainty and Risk - The United nations World Water development Repor4 Volume 1, 2015*
<http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SC/pdf/WWDR4%20Volume%201-Managing%20Water%20under%20Uncertainty%20and%20Risk.pdf>
30. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında suvarma suyunun güzəştli satışı ilə bağlı texniki-iqtisadi əsaslandırma. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2017-ci il 24 oktyabr tarixli 07102-87-962 nömrəli məktubuna Qoşma, 17 s.;
31. *Review of World Bank engagement in the Irrigation and Drainage Sector in Azerbaijan*. World Bank document No75967, Washington,2013, p. 12.
32. *The Design of Land Consolidation Pilot Projects in Central and Eastern Europe*. FAO, Rome, 2003. Retrieved from: <http://www.fao.org/3/Y4954E/y4954e00.htm#Contents>

Dr., Rzayev M.A. Agricultural Economics Research Center

Current problems and efficiency of water resources usage in agriculture

Summary

The limited resources of water resources in the Republic of Azerbaijan and the growing tendency of its decrease due to the climate change, makes it necessary its efficient usage in the agriculture. Measures to conserve water resources consumed by the irrigation should be based on the results of an assessment of the current situation. The current article is devoted to the discussion of this problem and the ways to increase the economic and environmental efficiency of the irrigation water use in agriculture. The main factors affecting to the efficiency of water use is analyzed. The main conclusion is that the solution of the basic problems of irrigation water usage requires a comprehensive approach, including management, determination of the investment needs, institutional strengthening measures of the Water User's Unions, enhancement of farming culture among the farmers and the application of the number of the stimulus tools.

Keywords: *water resources, irrigated agriculture, environmental sustainability, irrigation and reclamation systems, climate change, economic efficiency, complex measures.*

Д.а.н., Рзаев М.А. Центр Аграрных Исследований

Актуальные проблемы и эффективность использования водных ресурсов в сельском хозяйстве

Резюме

Ограниченные водные ресурсы в Азербайджанской Республике и растущая тенденция к снижению ее запасов вследствие изменения климата делают необходимым его эффективное использование в сельском хозяйстве. Меры по сохранению водных ресурсов, используемых для орошения, должны основываться на оценке текущей ситуации. Данная статья посвящена обсуждению данной проблемы и путей повышения экономической и экологической эффективности использования оросительной воды в сельском хозяйстве. Анализируются основные факторы, влияющие на эффективность водопользования. Основным результатом заключается в том, что решение ключевых задач использования воды для орошения требует комплексного подхода, включая вопросы управления, определения потребностей в инвестициях, усилению мер по укреплению институционального потенциала Объединений Водопользователей, повышению уровня культуры ведения земледелия фермеров и использованию ряда инструментов по стимулированию.

Ключевые слова: *водные ресурсы, орошаемое земледелие, экологическая устойчивость, ирригационные и мелиоративные системы, изменение климата, экономическая эффективность, комплексные меры.*

UOT: 63. 504.062. 631.16

KƏND TƏSƏRRÜFATINA YARARLI TORPAQLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ MEXANİZMLƏRİ

Akif Həmzə oğlu Vəliyev, i.e.d.,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, bölmə rəhbəri, elmi katib
Tel.: (050) 624-24-33; e-mail: akif.valiyev@atm.gov.az

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatına yararlı əsas tip və yarım tip torpaqların kənd təsərrüfatı sahələri üzrə istifadə səviyyəsi müəyyən edilmiş, bu istiqamətdə konkret olaraq Cəlilabad və Masallı rayonlarının təmsalında aparılan tədqiqatların nəticələri, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyət qruplarından asılı olaraq potensial məhsuldarlıq imkanları araşdırılmışdır. Bunlarla yanaşı, məqalədə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminatməyə nail olmaq baxımından torpaq sahələrinin potensial məhsuldarlıq imkanlarının dəyərləndirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Eyni zamanda, təsərrüfatlar çərçivəsində torpaqdan istifadəyə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış yanaşmanın zəruriliyi açıqlanmışdır.

Açar sözlər: torpaq, kənd təsərrüfatı, məhsuldarlıq, özünütəminatmə, xərclər, kənd təsərrüfatı məhsulları, əsas bitkilər.

Giriş

Azərbaycanın müxtəlif və zəngin təbii şəraitə malik olması burada mürəkkəb və rəngarəng torpaq örtüyünün formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir. Fiziki-coğrafi baxımdan ərazisi relyef xüsusiyyətlərinə görə dağlıq və düzənlik olmaqla iki hissəyə ayrılır. Ümumi ərazisinin 60%-ə qədəri dağlıq yerlərdir, onun da 43%-dən çoxu 1000 metrədən hündür və daha yüksək dağlardan, 17%-i alçaq dağlıq və dağətəyi sahələrdən ibarətdir. Düzənlik sahələr ərazinin 40%-ni təşkil edir və onun da 18%-ə qədəri dəniz səviyyəsindən 28 metr aşağıda yerləşir.

Araşdırmalar göstərir ki, çox vaxt insanların ekoloji qanunları nəzərə almadan təbii komplekslərə kortəbii müdaxiləsi dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də geniş ərazilərdə ekoloji mühitin pozulmasına, o cümlədən torpaq örtüyünün deqradasiyasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn, yüksək və orta dağlıq ərazilərdə yay otlarlarından qeyri-düzgün istifadə, meşələrin systemsiz qırılması burada eroziya prosesinin, sel və sürüşmə hadisələrinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Düzən ərazilərdə suvarma və becərmə texnologiyasının düzgün tətbiq edilməməsi üzündən suvarılan qiymətli torpaqların xeyli hissəsi şorlaşma və şorakətləşməyə, həmçinin çirklənməyə məruz qalmışdır.

Kənd təsərrüfatına yararlılıq baxımından Azərbaycan dünyanın aztorpaqlı ölkələrindəndir. Keçmiş Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin 2019-cu ilə olan məlumatlarına əsasən, respublikanın ümumi torpaq fondunun cəmi 55,2%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır. Onun da 48,5%-i öyrüş-otlaq sahələri, 4,8%-i həyətyanı sahələr, 2,3%-i biçənəklər altında olan torpaqlardır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların yalnız 44,4%-i əkinçilikdə və çoxillik əkmələrin altında istifadə olunur. Bu rəqəmlər də vəziyyətin nə

yerdə olduğunu aydın göstərir və təbii ehtiyat kimi torpaq resurslarından maksimum dərəcədə səmərəli istifadə olunmasının vacibliyini şərtləndirir.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi onların istifadə istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsindən, bununla bağlı hər bir təsərrüfat daxilində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsindən çox asılıdır. Məqalədə bu yönümdə yanaşmaların reallaşdırılması məsələlərinin təhlili və müvafiq tövsiyələrin hazırlanması məqsədi qoyulmuşdur.

Tədqiqatın metodologiyası

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadə dərəcəsini müəyyən etmək ilk baxışdan sadə və asan görünə bilər, lakin bu, olduqca çətin və mürəkkəb prosesdir. Burada təkcə konkret torpaq sahəsinin hansı kənd təsərrüfatı bitkisi altında və hansı ölçüdə istifadə olunduğunu, yəni torpaq fondunun strukturunu bilmək kifayət deyildir. Təbii ki, torpaq fondunun strukturunu bilmək vacib şərtlərdən biridir. Lakin yaddan çıxarmamalıyıq ki, hər hansı bir bitki istənilən torpaqda inkişaf edib yüksək məhsul verə bilmir. Hər bitkinin inkişafını təmin edə bilən keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən konkret torpaqlar mövcuddur və həmin torpaqların istifadəsi zamanı bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır. Çünki torpaqların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, torpaqların normativ qiymətlərinin (pulla dəyərinin) hesablanması və torpaqla bağlı digər münasibətlərin tənzimlənməsi bilavasitə torpağın keyfiyyət xüsusiyyətləri və məhsuldarlıq imkanları (qabiliyyəti) əsasında müəyyən edilir.

Torpaqların hansı dərəcədə istifadə olunduğunu müəyyən etmək üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafı baxımından yararlı sayılan əsas torpaq tip və yarım tipləri ayrılmalı, onların yayıldığı ümumi sahəni və hansı kənd təsərrüfatı bitkisi altında faktiki istifadə olunduğu sahəni hesablamaq lazımdır. Bu məlumatları bildikdən sonra əsas bitkiçilik məhsulları ilə özünü təmin etmək üçün ayrı-ayrı bitkilər üzrə nə qədər torpaq sahəsinin olmasını müvafiq üsullarla hesablamaq olar. Hətta hər bir təsərrüfat rəhbəri istədiyi məbləğdə gəlir götürmək üçün ona nə qədər torpaq sahəsinin lazım olduğunu hesablamaq olar.

Torpaq tip və yarım tiplərinin kənd təsərrüfatında istifadə səviyyəsi

Respublikada aparılan tədqiqatlar nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalında ən çox istifadə olunan və kifayət qədər ərəziyə malik dağ-qara, dağ-qəhvəyi, dağ boz-qəhvəyi (şabalıdı), çəmən-qəhvəyi, qleyli sarı, çəmən-boz, boz, boz-qonur, allüvial-çəmən torpaq tipləri və onların müxtəlif yarım tipləri ayrılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, respublikada dağ-qara torpaqların ümumi sahəsi təxminən 75,8 min hektara, dağ-qəhvəyi torpaqların sahəsi 262,0 min hektara, dağ boz-qəhvəyi (şabalıdı) torpaqların sahəsi 371,4 min hektara, çəmən-qəhvəyi torpaqların sahəsi 332,2 min hektara, qleyli sarı torpaqların sahəsi 85,6 min hektara, çəmən-boz torpaqların sahəsi 1311,2 min hektara, boz torpaqların sahəsi 915,5 min hektara, boz-qonur torpaqların sahəsi 166,5 min hektara, allüvial-çəmən torpaqların sahəsi 647,3 min hektara bərabərdir (2, 4). Bu torpaqların nə qədərindən ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunduğunu müəyyən etmək indiki şəraitdə çox çətinidir. Lakin Q.Ş.Məmmədovun tədqiqat nəticələrindən, mövcud fond materiallarından və məlumatlarından istifadə etməklə göstərilən torpaqların ümumilikdə kənd təsərrüfatında, eyni zamanda, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində istifadə dərəcəsini tərəfimizdən hesablamaq mümkün olmuşdur. Bununla yanaşı, konkret olaraq Cəlilabad və Masallı rayonlarının təmsalında apardığımız tədqiqatların nəticəsi əsasında həmin rayonlarda torpaqların mövcud istifadə vəziyyəti müəyyən edilmişdir (4, 5).

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan hansı dərəcədə istifadə olunduğunu müəyyən etmək üçün mövcud mülahizələrə əsaslanaraq aşağıdakı düsturla torpaqlardan istifadə əmsalını (T_a) hesablamaq təklif olunur:

$$T_a = S_i : S_{\text{ü}}$$

burada:

T_a - torpaqdan istifadə əmsalı;

S_i - faktiki istifadə olunan torpaq sahəsi;

$S_{\text{ü}}$ - həmin torpağın ümumi sahəsi.

Bu qaydada hesablamalara görə, bütün yararlı torpaqlardan ümumilikdə kənd təsərrüfatında istifadə əmsalı 0,52-0,98 arasında tərəddüd edir. Kənd təsərrüfatında ən çox istifadə olunan torpaqlara boz (istifadə əmsalı - 0,98), dağ boz-qəhvəyi (şabalıdı) (istifadə əmsalı - 0,97), qleyli-sarı (istifadə əmsalı - 0,94) və boz-çəmən (istifadə əmsalı - 0,90) torpaq tip və yarım tiplərini aid etmək olar. Bu göstəricilər reallığı əsasən əks etdirir, çünki həmin torpaqlar qrupu əsasən respublikanın düzən suvarılan ərazilərində, alçaq dağlıq və dağətəyi yerlərdə yayılıb, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında geniş istifadə olunur.

Qleyli-sarı torpaqlar qrupu isə Lənkəran iqtisadi rayonunun dağətəyi düzənlik ərazilərində çox da geniş olmayan sahədə yayılıb. Burada yararlılıq baxımından ərazinin aztorpaqlı olması və əhalinin sıxlığı bu torpaqlardan müxtəlif məqsədlər (təəssüf ki, hətta qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri) üçün intensiv istifadəyə səbəb olur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, geniş sahəyə malik olmadıqlarına və yararlılıq xüsusiyyətlərinə görə bu torpaqlardan yalnız çayçılığın və subtropik (sitrus) bitkiçiliyin inkişafında istifadə etmək daha məqsədəuyğundur, çünki həmin bitkilər başqa torpaqlarda deyil, yalnız bu torpaqlarda bitə bilirlər.

Kənd təsərrüfatında nisbətən az istifadə olunan çəmən-qəhvəyi (istifadə əmsalı - 0,61) və dağ qaratorpaqlar (istifadə əmsalı - 0,68) münbitlik göstəricilərinə görə yüksək keyfiyyətli torpaqlar qrupuna aid olunurlar. Onlar zəngin bitki örtüyünə malik olduqları üçün eroziya prosesi də burada nisbətən zəif gedir. Ona görə də bu torpaqlardan aşağı səviyyədə istifadə olunması təəssüf doğurur.

Çəmən və çəmən-bataqlı torpaqların müxtəlif yarım tiplərinin kənd təsərrüfatında istifadə imkanları geniş olsa da, onlardan da çox aşağı səviyyədə istifadə olunur. Bu torpaqlardan ümumi kənd təsərrüfatında istifadə əmsalı 0,68-ə, bitkiçilikdə 0,13-0,15-ə, heyvandarlıqda isə 0,53-0,55-ə bərabərdir (5). Bu torpaqlarda çəltikçiliyin, yemçiliyin, tərəvəzçiliyin və bostançılığın geniş inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait mövcuddur.

Beləliklə, bu qaydada istənilən ərazidə təsərrüfat və ya rayon miqyasında torpaqlardan istifadə dərəcəsini müəyyən etmək mümkündür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sahəyə kiçik ərazilər üzrə hesablamanın dürüstlük (dəqiqlik) dərəcəsi daha yüksək olur. Bunu konkret olaraq Cəlilabad və Masallı rayonlarında apardığımız tədqiqatların nəticələrinə dair hesablamalarımız da sübut edir.

Cəlilabad rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar ümumi rayon ərazisinin 67,8%-nə bərabərdir. Burada kənd təsərrüfatında istifadə olunan əsas torpaq tipləri qəhvəyi və çəmən torpaqları, həmçinin onların yarım tipləri və növmüxtəliflikləridir. Bu torpaqlar rayonun kənd təsərrüfatında intensiv istifadə olunur və onların istifadə əmsalı 0,90-0,99 arasında dəyişir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların əksəriyyəti əkinçilikdə, qismən isə heyvandarlığın inkişafında istifadə olunur. Onların əkinçilikdə istifadə əmsalı 0,21-0,95 arasında, heyvandarlıqda istifadə əmsalı isə 0,15-0,69 arasında tərəddüd edir. Əkinçilikdə istifadədə dağ-qəhvəyi, dağ boz-qəhvəyi (şabalıdı) və çəmən-boz torpaqlar, heyvandarlıqda isə əsasən çəmən-boz və çəmən-qəhvəyi torpaqlardan istifadə üstünlük təşkil edir.

Masallı rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə vəziyyəti nisbətən fərqlidir. Kənd təsərrüfatına yararlılıq baxımından bu rayon aztorpaqlı rayonlar sırasındadır. Ümumi ərazinin

yalnız 45,0%-ə qədər kənd təsərrüfatında, onun da əksəriyyəti əkinçilikdə, bir qismi isə heyvandarlığın inkişafında istifadə olunur. Bu torpaqlardan əkinçilikdə istifadə əmsalı 0,80-0,99-a, heyvandarlıqda istifadə əmsalı isə 0,25-0,36-ya bərabərdir.

Hesablamalara görə, Cəlilabad rayonunda 762,2 hektar torpaq sahəsinin bir qismi (təxminən 30%-i) kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə edilmir, demək olar, istifadəsiz qalır, qalanı isə əhali tərəfindən qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün çox halda qanunsuz istifadəyə cəlb olunur. Masallı rayonunda 598,7 hektar bu timsallı torpaqların xeyli hissəsi qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün (xüsusilə tikinti altında) istifadə olunur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu torpaqların 107,1 hektarı yalnız region üçün xas olan çayçılığın və digər subtropik bitkiçiliyin inkişafı üçün yararlı torpaqlardır. Bu problemin ciddiliyinə xüsusi diqqət çəkən tədqiqatlarda da ərazilərin qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunması nəticəsində torpaqların çirklənməsinin və kənd təsərrüfatı dövrüyyəsindən çıxarılmasının kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə əngəl olduğu qeyd edilir (3).

Beləliklə hesablanmışdır ki, respublika üzrə yuxarıda adları qeyd olunan ümumi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təxminən 830 min hektardan çoxu kənd təsərrüfatı istehsalında deyil, qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün geniş istifadə olunur və onların əksəriyyəti (təxminən 60%-dən çoxu) keyfiyyətli torpaqlardır. Həmin torpaqları yerquruluşu qaydasında naturada müəyyən edib xəritələşdirmək və kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanları

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların potensial məhsuldarlıq qabiliyyəti kifayət qədər yüksəkdir, lakin faktiki olaraq bu potensialdan xeyli aşağı səviyyədə məhsul istehsal olunur. Hesablamalara görə, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarından istifadə həddi 29-65% arasında tərəddüd edir, hətta yaşıl çay yarpağı istehsalı üzrə bu hədd 10%-i ötmür (5). Məsələn, I qrupa aid yüksəkkeyfiyyətli torpaqların taxıl altında potensial məhsuldarlıq imkanları 65-70 s/ha olduğu halda, 2018-ci ildə faktiki olaraq 30 s/ha istehsal olunmuşdur. Müvafiq olaraq bu göstərici pambıq altında 25-30 və 17 s/ha-ya, kartof altında 245-300 və 147 s/ha-ya, tərəvəz-bostan altında 325-400 və 176 s/ha-ya, meyvə bitkiləri altında 125-150 və 68 s/ha-ya, üzüm altında 165-200 və 93 s/ha-ya bərabərdir (1). Digər keyfiyyət qruplarına aid olan torpaqlar üzrə də oxşar vəziyyət müşahidə olunur.

Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların potensial məhsuldarlıq qabiliyyəti imkan verir ki, istənilən bitkilər üzrə məhsuldarlığı xeyli artırmaq mümkün olsun. Bu, həm əkinçilikdə ekstensiv üsuldən intensiv üsula keçməyə zəmin yaradır, həm də yerli istehsal hesabına özünütəminatmə səviyyəsini yüksəltməyə və bunun üçün nə qədər torpaq sahəsinin lazım olduğunu hesablamağa, hətta ixrac potensialını artırmağa imkan verir.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi

Respublikada kənd təsərrüfatına yararlı, xüsusilə əkinçilikdə istifadə olunan torpaqların məhdudluğunu nəzərə alsaq, əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsini yüksəltmək üçün məhsul artımına torpaq sahəsinin genişləndirilməsi hesabına deyil, məhsuldarlığı artırmaqla nail olmaq daha səmərəli hesab olunur. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etməkdən ötrü tələb olunan torpaq sahəsinə müəyyən etmək üçün hər bir bitki altındakı faktiki əkin sahəsi, əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ilə faktiki (mövcud) özünütəminatmə səviyyəsi və son 5 ilin orta məhsuldarlıq

göstəricilərindən istifadə oluna bilər. Bu göstəricilər əsasında bir neçə əməliyyat aparmaqla məhsuldarlığın artımına uyğun olaraq əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etmək üçün tələb olunan torpaq sahəsini hesablamaq mümkündür (Cədvəl 1.).

Cədvəldən aydın olur ki, əsas kənd təsərrüfatı məhsullarından arpa, tərəvəz və meyvə ilə özümüzü tam təmin edə bilərik, bostan məhsulları ilə də özünü təmin etmə səviyyəsi 100%-ə yaxındır. Digər məhsullarla, xüsusilə düyü və çay məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi xeyli aşağıdır: düyü ilə özünü təmin etmə cəmi 19,4%-ə, çayla 44,6%-ə bərabərdir. Strateji məhsul sayılan buğda ilə təminatımız 64,8%-dir, paxlalılarla 72,0%, dən üçün qarğıdalı ilə 70,7%, tütünlə 74,6%, kartofla 90,8%, üzümlə 92,5% təşkil edir. Son 5 ilin orta məhsuldarlığı həddində özümüzü buğda ilə tam (100%) təmin etmək üçün 1048,0 min hektar torpaq sahəsində əkin aparılmalıdır. Lakin buğdanın məhsuldarlığını 30,2 s/ha-dan 35,0 s/ha-ya qədər artırarsaq, əkin üçün 903,4 min hektar, yəni 144,6 hektar az, 40,0 s/ha-ya qədər artırarsaq 793,0 min hektar, yəni 255,0 hektar az, 50,0 s/ha-ya qədər artırarsaq 635,1 min hektar, yəni 412,9 hektar az torpaq sahəsi ilə özümüzü tam təmin etmiş olarıq. Digər məhsullar üzrə də məhsuldarlığı artırarsaq, xeyli əkilməyən torpaq sahəsi əldə edə bilərik və həmin torpaqları daha gəlirli kənd təsərrüfatı istehsalı üçün istifadə etsək, kifayət qədər əlavə gəlir götürmək mümkün olar.

Cədvəl 1. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etmək üçün məhsuldarlığın artımına görə tələb olunan torpaq sahəsi (2018-ci ilin məlumatları)

Göstəricilər	Buğda	Arpa	Paxlalılar	Dən üçün qarğıdalı	Tütün	Düyü	Çay
Özünü təmin etmə səviyyəsi, %	64,8	103,1	72,0	70,7	74,6	19,4	44,6
Faktiki əkin sahəsi, min ha	679,1	337,2	26,0	31,7	3,4	4,1	0,7
Son 5 ilin orta məhsuldarlığı, s/ha	30,2	27,0	20,3	58,4	20,4	26,4	11,8
Orta məhsuldarlığa görə özünü təmin etmək üçün tələb olunan torpaq sahəsi, min ha	1048,0	327,0	36,1	44,8	4,6	21,1	1,6
Bitkilərin potensial məhsuldarlığı, s/ha	65-70	55-60	60-65	90-100	30-35	50-55	40-50
Faktiki məhsuldarlıq 25 s/ha olduqda tələb olunan torpaq sahəsi, min ha	--	--	29,3	--	3,8	--	0,75
30 s/ha olduqda	--	279,5	24,5	--	3,1	18,5	0,62
35 s/ha olduqda	903,4	240,4	23,7	--	2,7	15,9	0,54
40 s/ha olduqda	793,8	209,6	18,3	--	--	13,9	0,47
45 s/ha olduqda	703,4	186,9	16,3	--	--	12,4	0,42
50 s/ha olduqda	635,1	167,7	14,6	--	--	11,2	0,38
55 s/ha olduqda	575,8	152,1	13,3	--	--	10,1	--

60 s/ha olduqda	529,3	139,7	12,2	43,5	--	9,3	--
65 s/ha olduqda	487,4	--	11,3	40,3	--	--	--
70 s/ha olduqda	451,7	--	--	37,3	--	--	--
80 s/ha olduqda	--	--	--	32,7	--	--	--
90 s/ha olduqda	--	--	--	29,1	--	--	--
100 s/ha olduqda	--	--	--	26,1	--	--	--

Cədvəlin ardı:

Göstəricilər	Kartof	Bütün növ tərəvəz	Pomidor	Bostan məhsulları	Meyvə	Üzüm
Özünütəminatmə səviyyəsi, %	90,8	115,0	138,0	99,7	123,2	92,5
Faktiki əkin sahəsi, min ha	59,3	69,5	17,3	20,9	147,5	14,4
Son 5 ilin orta məhsuldarlığı, s/ha	142	157	180	177	69,1	84,1
Orta məhsuldarlığa görə özünü təmin etmək üçün tələb olunan torpaq sahəsi, min ha	65,3	60,4	12,5	21,1	119,7	15,5
Bitkilərin potensial məhsuldarlığı, s/ha	250-300	300-350	350-400	350-400	100-150	150-200
Faktiki məhsuldarlıq 80 s/ha olduqda tələb olunan torpaq sahəsi, min ha	--	--	--	--	104,1	--
90 s/ha olduqda	--	--	--	--	92,0	14,5
100 s/ha olduqda	--	--	--	--	77,7	13,0
150 s/ha olduqda	62,2	--	--	--	55,2	8,7
200 s/ha olduqda	46,3	47,5	11,3	18,6	41,4	6,5
250 s/ha olduqda	37,1	37,9	9,0	14,9	33,2	5,2
300 s/ha olduqda	30,9	31,6	7,5	12,5	27,5	4,3
350 s/ha olduqda	26,5	27,0	6,4	10,7	23,6	3,7
400 s/ha olduqda	23,2	23,8	5,6	9,3	20,6	3,2

Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək vacibdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, düyü ilə özünütəminatmə səviyyəsi xeyli aşağıdır. Məhsuldarlığı artırmaqla əldə edilən əkilməmiş torpaq sahələrinin bir qismini çəltik əkini üçün istifadə etmək olar. Hesab edirik ki, respublikada çəltik bitkisinin əkin sahəsini genişləndirmək üçün Lənkəran iqtisadi rayonunun dənizsahili düzənlik yerlərində, Muğan və Şirvan düzlərində böyük imkanlar mövcuddur.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı mürəkkəb sahədir, bəzən tələb olunan bütün şərtlər təmin edildiyi halda belə, istənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmur. Təbii ki, bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri var, lakin başlıca səbəblərdən biri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əksəriyyətinin müasir iqtisadi münasibətlər səviyyəsində səmərəli təsərrüfat fəaliyyətini təmin edə bilən təcrübələrinin, bilik və bacarıqlarının olmamasıdır. Fikrimizcə, istehsalla məşğul olan təsərrüfatların səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün təbii, iqtisadi, texnoloji və təşkilati problemlər kompleks şəkildə həll olunmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olmaq istəyən təsərrüfat başçısı (hər bir şəxs) təsərrüfat fəaliyyətinə başlamazdan öncə yaşadığı regionun təbii-iqlim şəraitini və ixtisaslaşma istiqamətini, ərazidə xidmət təşkilatlarının mövcudluğunu, mülkiyyətində və ya istifadəsində (icarəsində) olan torpaqların hansı bitkilər üçün daha yararlı olduğunu, hansı məhsulların istehsalının iqtisadi cəhətdən səmərə verəcəyini müəyyənləşdirməlidir. Sonra təsərrüfat başçısı elə məhsulların istehsalına üstünlük verməlidir ki, optimal müddətdə düzgün həyata keçirilən aqrotexniki tədbirlər nəticəsində hektardan daha çox məhsul götürmək mümkün olsun. Bununla bərabər, bilməlidir ki, məhsul istehsalına sərf olunacaq vəsait həmin məhsulun satışından əldə olunacaq vəsaitdən az olmalıdır. Əks təqdirdə nəinki bazar üçün əmtəlik məhsul istehsal etmək, hətta ailənin istehlak tələbatının təmin olunması üçün istehsalla məşğul olmağa dəyməz.

Təsərrüfat başçısının qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də ayrı-ayrı məhsullar üzrə istehsal həcmi müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə əsas məhsullar üzrə texnoloji xəritələr tərtib edib hər hektar sahədən potensial məhsuldarlıq həddində məhsul istehsalına tələb olunan xərcləri hesablamalıdır. Hektardan faktiki əldə olunan yüksək məhsuldarlığı, 1 hektar sahədə həmin məhsulun istehsalına tələb olunan xərcləri və məhsul vahidinin satış qiymətini müəyyən etməklə təsərrüfat başçısı bu məsələləri həll edə bilər:

- bir hektara sərf olunan xərclərin ödənilməsinə təmin edən məhsuldarlıq səviyyəsinin (həddinin) müəyyənləşdirilməsini;
- Hansı bitkidən neçə hektar becərməyin lazım olduğunu;
- Bir hektardan nə qədər gəlir (qazanc) əldə etməyin mümkünlüyünü.

Bir hektar sahəyə tələb olunan xərcin ödənilməsinə təmin edən məhsuldarlıq həddini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə oluna bilər:

$$M_h = V : M_q$$

burada:

M_h - bir hektar sahəyə sərf olunan xərclərin ödənilməsinə təmin edən məhsuldarlıq həddi, s/ha;

V - bir hektar sahəyə sərf olunan xərc, manat;

M_q - məhsul vahidinin satış qiyməti, manat.

Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunun hesablamalarına əsasən, suvarma şəraitində 1 hektar sahədə payızlıq buğdanın becərilməsinə və yığılıb daşınmasına tələb olunan xərc 693 manata bərabərdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 1 sentner təmiz buğdanın satış qiyməti 26,68 (yuvarlaq 27) manatdır (1). Belə olduqda, 1 hektar sahəyə sərf olunan 693 manat xərci ödəmək üçün ($693:27 =$) 25,7 sentner təmiz buğda istehsal etmək kifayət edir. Deməli, 25,7 sentnerdən az istehsal olunan məhsulun

hər bir sentneri təsərrüfata məhsul vahidinin satış qiyməti məbləğində zərər, artıq istehsal olunan hər bir sentner isə gəlir gətirəcəkdir.

Bu hesablamanı apardıqdan sonra bir hektardan nə qədər gəlir (qazanc) əldə etməyin mümkün olduğunu müəyyən etmək olar və bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilə bilər:

$$G = (M_a \times M_q) - V$$

burada:

G - gözlənilən gəlir, manat;

M_a - bir hektar sahəyə sərf olunan xərclərin ödənilməsinə təmin edən məhsuldarlıq həddindən artıq əldə olunan məhsuldarlıq, s/ha.

Əgər təsərrüfatda hektardan 30 sentner məhsul götürülübse, deməli 1 hektar sahəyə sərf olunan xərci ödəmək üçün tələb olunan məhsuldarlıqdan (25,7) 4,3 sentner artıq məhsul istehsal olunub. Bu halda təsərrüfat hektardan (30,0 x 27 - 693 =) 117 manat, 40 sentner məhsul götürərsə 387 manat, 50 sentner məhsul götürərsə 657 manat xalis gəlir əldə etmiş olacaq (Cədvəl 2.). Hesab edirik ki, burada müəyyən qədər (5-10% həcmində) gözlənilməz və digər xərclər üçün də vəsait nəzərdə tutula bilər. Bu yolla istənilən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə hesablama aparmaq olar və bu məlumatlardan istifadə etməklə təsərrüfat başçısı arzu etdiyi məbləğdə mənfəət əldə etmək üçün hansı bitkidən neçə hektar əkiləcək bəzən lazımlı olduğunu asanlıqla müəyyən edə bilər.

Cədvəl 2. Əsas bitkilər üzrə məhsul istehsalına çəkilən xərcin ödənilməsinin məhsuldarlıq həddi və bu səviyyədən yüksək məhsuldarlığa görə hər hektardan gözlənilən gəlir

Göstəricilər	Suvarılan buğda	Kartof	Tərəvəz (pomidor timsalında)	Bostan	Xam pambıq	Meyvə (nar timsalında)	Üzüm
1 ha sahənin becərilməsinə və məhsulun yığılıb-daşınmasına çəkilən xərc, manat	693	4517	2300	1603	1100	3600	3000
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı, s/ha	30,0	149	175	191	17,6	75,0	92,8
1 sentner məhsulun satış qiyməti, manat	27,0	49,9	17,4	19,7	62,8	83,3	36,1
Məhsul istehsalına çəkilən xərcin ödənilməsinin məhsuldarlıq həddi, s/ha	25,7	90,5	132	81,4	17,5	43,2	83,1
Məhsuldarlıq 30 s/ha olduqda gözlənilən gəlir, manat	117	--	--	--	784	--	--
Məhsuldarlıq 40 s/ha olduqda...	387	--	--	--	1412	--	--

Məhsuldarlıq 50 s/ha olduqda...	657	--	--	-	--	-	--
Məhsuldarlıq 60 s/ha olduqda...	927	--	--	--	--	--	--
Məhsuldarlıq 70 s/ha olduqda...	1197	--	--	--	--	--	--
Məhsuldarlıq 80 s/ha olduqda...	--	--	--	--	--	3064	--
Məhsuldarlıq 90 s/ha olduqda...	--	--	--	--	--	3897	--
Məhsuldarlıq 100 s/ha olduqda...	--	--	--	--	--	4730	610
Məhsuldarlıq 150 s/ha olduqda...	--	2968	310	--	--	8895	2415
Məhsuldarlıq 200 s/ha olduqda...	--	5463	1180	2337	--	13060	4220
Məhsuldarlıq 250 s/ha olduqda...	--	7958	2050	3322	--	17225	6025
Məhsuldarlıq 300 s/ha olduqda...	--	10453	2920	4307	--	--	--
Məhsuldarlıq 350 s/ha olduqda...	--	--	3790	5292	--	--	--
Məhsuldarlıq 400 s/ha olduqda...	-	-	4660	6277	--	--	--

Məsələn, Bərdə rayonunda pambıq istehsalı ilə məşğul olan “İkram” fərdi sahibkarlıq təsərrüfatı əldə etdiyi mənfəətin məbləğini 35 min manata çatdırmaq istəyir. Təsərrüfat son üç ildə pambıq əkinin sahəsinin hər hektarından orta hesabla 30 sentner məhsul götürmüşdür. Onda sahibkar neçə hektar sahədə pambıq əkiləcək bəcərməlidir ki, 30 sentner məhsuldarlıq səviyyəsində 35 min manat xalis gəlir əldə edə bilsin?

Cədvəl-2-nin məlumatlarından görünür ki, hər hektardan 30 sentner xam pambıq məhsulu götürüldükdə təsərrüfat 784 manat xalis gəlir əldə etmiş olur. Bu halda təsərrüfat başçısı 35 min manat xalis gəlir əldə etmək üçün ona neçə hektar torpaq sahəsinin lazım olduğunu bilməlidir və bunu aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$S_L = G_a : G_x$$

burada:

S_L - istənilən gəliri əldə etmək üçün lazım olan əkin sahəsi, ha;

G_a - təsərrüfat başçısının əldə etmək istədiyi xalis gəlirin məbləği, manat;

G_x - 1 hektar sahədən əldə olunan xalis gəlir.

Beləliklə, sahibkarın istədiyi 35 min manat xalis gəliri əldə etmək üçün ($35000 : 784 = 44,6$) ona 44,6 hektar sahədə pambıq əkiləcək bəcərmək lazımdır. Eyni zamanda, sahibkar bu yolla müəyyən edə bilər ki, hektardan məhsuldarlığı 40 sentnerə qədər yüksəldə bilsə, ona istədiyi gəliri əldə etmək üçün 44,6 hektar deyil, cəmi 24,8 hektar torpaq sahəsi lazım olacaq.

Bu yolla təsərrüfat başçısı digər bitkilər üzrə də asanlıqla hesablama apara bilər, lakin o, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün yollar aramalı, qabaqcıl təcrübələrə müraciət etməli, problemə aid elmi əsaslandırılmış müddəaları dərinlən öyrənib tətbiq etməlidir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar əsasında müəyyən edilmişdir ki, respublikada kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan tam istifadə olunmur və bu torpaqlardan hətta qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün geniş istifadə hallarına da rast gəlinir. İstifadə olunmayan torpaqları, torpaq kadastrı və yerquruluşu işləri aparmaqla yerdə (naturada) müəyyən edib xəritələşdirmək və kənd təsərrüfatı istehsalı dövryyəsinə cəlb etmək vacibdir.

Müəyyən edilmişdir ki, respublikada kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanları yüksək olsa da, faktiki olaraq bu potensialdan xeyli aşağı səviyyədə məhsul istehsal olunur.

Əkinçilikdə istifadə olunan torpaqların məhdudluğunu nəzərə alaraq əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsini yüksəltmək üçün tələb olunan torpaq sahəsi, təsərrüfatda hər hektar sahəyə sərf olunan xərcin ödənilməsinə təmin edən məhsuldarlıq həddi müəyyən edilmişdir.

Səmərəli təsərrüfat subyekti formalaşdırmaq üçün 1 hektar sahədən nə qədər gəlir götürməyin mümkün olduğunu və hansı bitkidən heçə hektar əkməyin lazım olduğunu müəyyən edilmək üçün müvafiq qaydalar verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. DSK, “Statistik məcmuə”, Bakı: 2019, 642 s.
2. Babayev M.P., Cəfərova Ç.M., Həsənov V.H. “Azərbaycan torpaqlarının müasir təsnifatı”. Bakı. “Elm”, 2006, 360 s.
3. Xəlilov H.A. “Azərbaycanda dayanıqlı kənd təsərrüfatının inkişafı”. AETKTİ və Tİ-nin elmi əsərləri, Bakı. 2015, № 1, s. 5-19.
4. Məmmədov Q.Ş. “Azərbaycan Respublikasının dövlət torpaq kadastrı: hüquqi, elmi və praktiki məsələləri”. Bakı. “Elm”, 2003, 448 s.
5. Vəliyev A.H. “Torpaqların səmərəli istifadəsinin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri”. Bakı. “AVROPA”, 2019, 386 s.

Dr., Akif Hamza oğlu Valiyev. Agricultural Economics Research Center

Efficient mechanisms for useful agricultural soils

Summary

The article defines the use of agricultural soil and semi-arable soil for agricultural use, and in this regard, the results of studies conducted in the Jalilabad and Masalli regions, and the potential dependence of fertility on qualitative groups of agricultural soil are presented. In addition, the article considers the assessment of the soil potential in terms of achieving self-sufficiency in main agro products. At the same time, the need for an economically sound approach to the land use in farms was identified.

Keywords: *soil, agriculture, productivity, self-sufficiency, expenses, agro products, main plants.*

Д.э.н., Велиев Акиф Гамза оглы. Центр Аграрных Исследований

Механизмы эффективного использования сельскохозяйственно пригодных земель

Резюме

В статье был определён уровень пригодных основных типов и подтипов земель в сельском хозяйстве и в этом направлении были исследованы результаты, проведенные на примере Джалилабадского и Масаллинского районов. В зависимости от групп качества пригодных для сельского хозяйства земель изучены потенциальные возможности урожайности. Наряду с этим, в статье, с точки зрения достижения самообеспеченности основными сельскохозяйственными продуктами рассмотрены вопросы оценки потенциала земельных участков. В то же время, в рамках хозяйств была объявлена необходимость экономически обоснованного подхода к использованию земель.

Ключевые слова: земля, сельское хозяйство, урожайность, самообеспеченность, расходы, сельскохозяйственная продукция, основные растения.

UOT: 63. 33. 65.01

AZƏRBAYCANIN TAXIL VƏ TAXIL MƏHSULLARI BAZARININ MARKETİNQ TƏDQIQI

İsmayıl Mahmud oğlu Xeyirxəbərov, i.ü.f.d., dosent,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Tel.: (050) 491-91-77; e-mail: xeyirxeberov@list.ru

Xülasə

Məqalədə taxıl və taxıl məhsulları bazarının marketinq tədqiqi aparılmışdır. Taxıl və taxıl məhsulları üzrə xarici bazarlardan asılılıq və ölkədə ərzaqlıq buğdanın keyfiyyətinin aşağı olması marketinq problemi kimi müəyyən edilmişdir. Taxıl və taxıl məhsulları bazarında müşahidə edilən bu problemlərin həlli məqsədilə elmi əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: taxıl və taxıl məhsulları bazarı, bazarın marketinq tədqiqi, özünütəminat, idxaldan asılılıq, ərzaq təhlükəsizliyi.

Giriş

Uzun illərdir ki, Azərbaycanın taxıl və taxıl məhsulları bazarında problemlər yaşanır. Ölkənin beynəlxalq taxıl və taxıl məhsulları bazarından asılılıq və netto-idxalçı kimi çıxış etməsi bu bazarda problemin olmasının göstəricisidir. Azərbaycanda istehsal edilən taxılın məhsuldarlığının aşağı olması və keyfiyyət göstəricilərinin bir sıra hallarda standartlara cavab verməməsi ərzaq bazarının bu məhsul segmenti üzrə beynəlxalq bazarlardan asılılığını şərtləndirmişdir. Bu sahədə müəyyən məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilsə də, hələ asılılıq yüksək olaraq qalır, ona görə də həmin tədbirlərin davam etdirilməsi və ölkənin taxıl və taxıl məhsulları bazarının konyunkturundan asılı olaraq həyata keçirilən tədbirlər üzrə təshihlərin aparılması çox vacibdir. Bu istiqamətdə təsirli tədbirlərin işlənilib hazırlanması taxıl və taxıl məhsulları bazarının marketinq tədqiqini tələb edir.

Azərbaycanda taxıl və taxıl məhsulları bazarının tənzimlənməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər bir sıra hallarda sistemli olmamış, ona görə də həmin tədbirlərin həyata keçirilməsindən əldə edilən effekt gözləntilərdən az olmuşdur. Bu tədbirlərin effektinin artırılması üçün ilk növbədə taxıl və taxıl məhsulları bazarının marketinq tədqiqi aparılmalı və bu bazarda özünü göstərən problemlərin həllinə kompleks və sistemli yanaşma olmalıdır. Bu tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan informasiyalar əsasında sözügedən bazarın arzu edilən inkişafını təmin etmək və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair elmi əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaq mümkündür.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat zamanı sistem və kompleks yanaşmadan, marketinq müşahidələrindən, indeks metodundan, həmçinin səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlilindən istifadə edilmişdir. Bazarın tədqiqi təkrar

marketing informasiyalarından (marketing tədqiqatlarının məqsədlərindən fərqli məqsədlər üzrə əvvəllər toplanılmış və nəşr edilmiş informasiyalardan) istifadə edilməklə aparılmışdır.

Taxıl və taxıl məhsulları bazarının formalaşdırılmasına marketing yanaşmanın əhəmiyyəti

Azərbaycan əhalisinin ərzaq məhsullarının qərarlaşmış istehlakında çörək və çörək məhsullarının payı çoxdur və əhali təbəqələrinin çoxunun ərzaq məhsullarının gündəlik istehlakından mənimsədiyi enerjinin daha çox hissəsi çörək və çörək məhsullarının payına düşür. Bu, yaxın gələcəkdə də belə olacaqdır, çünki uzun illər ərzində qərarlaşmış istehlak mədəniyyətinin dəyişilməsi ehtimalı, adətən, çox aşağı olur. Ona görə də əhalinin yüksək keyfiyyətli çörək və çörək məmulatlarına tələbatının dolğun ödənilməsi, eyni zamanda balanslı qidalanma baxımından bazara kifayət qədər heyvandarlıq məhsullarının təklifi taxılçılığın və taxıl məhsulları bazarının inkişafından asılıdır. Bu baxımdan taxılçılıq aqrar-ərzaq məhsulları bazarı üçün sisteməmələgətirici rola malikdir və bu sahənin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq aqrar-ərzaq məhsulları bazarının əlaqəli seqmentlərinin (məsələn, heyvandarlıq məhsulları seqmentlərinin) inkişafı təmin edilir.

Taxıl bazarının formalaşdırılmasına marketing yanaşma olmadan bütün bazar iştirakçılarının mənafeələrinin əlaqələndirilməsinə nail olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan bu bazarın formalaşdırılmasına marketing yanaşma bir çox iqtisadçı alimlərin əsərlərində baxılır. Bu istiqamətdə tədqiqatların birində vurğulanır: “Biz taxıl bazarına və onun taxıl məhsulu yarımkompleksinin səmərəliliyinə onların əhalinin tələbatının ödənilməsi baxımından müəyyənədiçi təsirini nəzərə almaqla marketing mövqeyindən baxırıq” [4, s.67].

İstənilən bazarın arzu edilən inkişafının təmin edilməsi həm də bu bazarın inkişaf qanunauyğunluqları haqqında bilgilər tələb edir. Bu, taxıl və taxıl məhsulları bazarına da aiddir və həmin bilgilərin əldə edilməsi marketing tədqiqatları əsasında ola bilər. Taxıl bazarında yaranmış problemlərin həllinə dair əsaslandırılmış qərar qəbulu bu bazarın marketing tədqiqi nəticəsində əldə edilən informasiyalar nəticəsində mümkündür: “Bu məsələlərin həlli daxili və xarici taxıl bazarlarının inkişaf qanunauyğunluqları haqqında bilgilər və onların tələblərinə uyğunlaşmaq bacarığı, həmçinin imkan daxilində onlarda qərarlaşmış situasiyaya təsir etməyə imkan verən instrumentarilər dəstinə sahib olma tələb edir. Buna tam həcmdə nail olma taxıl bazarının idarə edilməsinə marketing yanaşma əsasında mümkündür. Bu zaman marketing fəaliyyətinin prinsipləri və onların reallaşdırılması üsulları həm dövlət, həm də müəssisələr üçün universaldır” [5, s.33].

Taxıl bazarının formalaşdırılmasına marketing yanaşmanın əhəmiyyətini göstərməklə tanınmış rus iqtisadçı alimləri Klyukaç V.A., Altuxov A.İ., Vasyutin A.S. bazarın tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına marketing tədqiqatları əsasında yanaşmanın vacibliyini qeyd edirlər [5].

Taxıl və taxıl məhsulları üzrə idxaldan asılılığın və özünü təminatın tədqiqi

Mütəxəssislərin qənaətinə görə, aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının 40%-i taxılçılığın inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır. Onların fikrincə, taxılçılığın inkişafından alınan multiplikativ effekt bütövlükdə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatın tərkibində inkişafından alınan effektdən 1,5–2 dəfə çoxdur. Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, taxıl həm ərzaq təhlükəsizliyinin, həm də məhsul istehsalçılarının gəlirliliyinin təmin edilməsində daha böyük paya malik strateji əhəmiyyətli məhsul hesab edilir. Bir sıra hallarda taxıl həm də dəyər ölçüsü funksiyasını yerinə yetirən məhsul kimi istifadə edilir. Bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə dövlət taxıl və taxıl məhsulları bazarında cərəyan edən prosesləri arzu edilən məcraya yönəltmək üçün həmin bazara daha

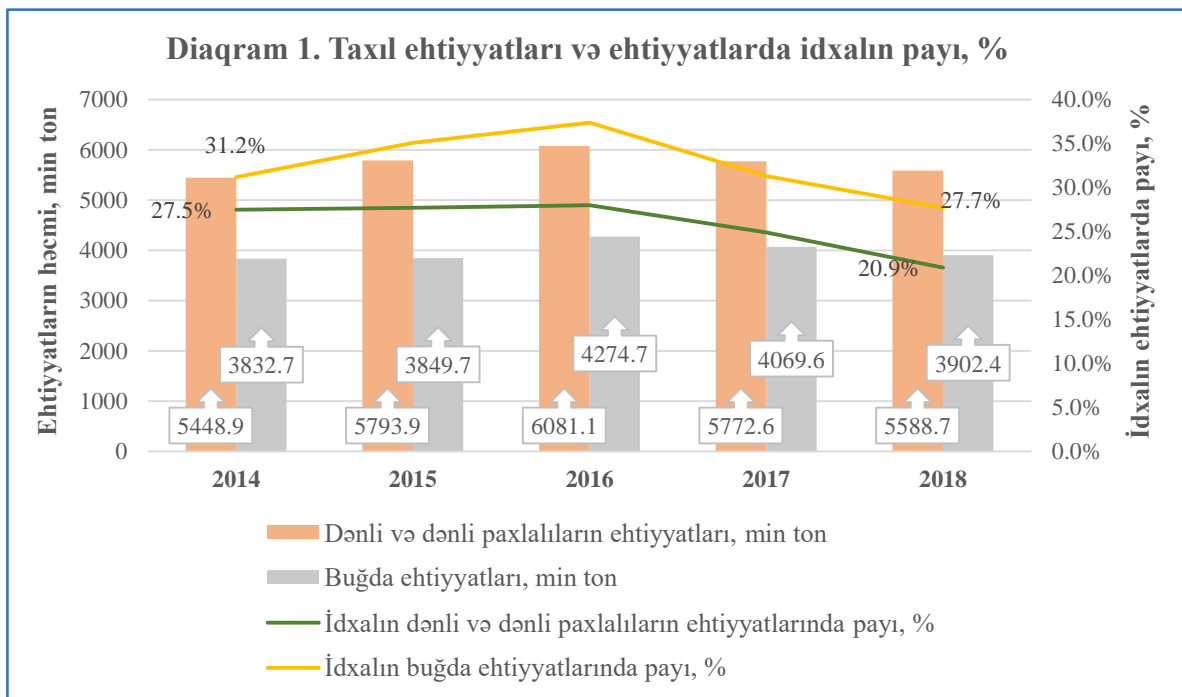

çox müdaxilə edir: “Kənd təsərrüfatı məhsulları, xammalı və ərzaq bazarları arasında taxıl bazarı həm də özünün spesifik xüsusiyyətlərilə xarakterizə edilir. Müasir şəraitdə dünyanın bütün taxıl istehsal edən ölkələrində onlardan ən başlıcası dövlətin tələb və təklifin formalaşdırılmasında daim güclənən rolu ilə bağlıdır. Bu onunla şərtlənir ki, taxıl bütün ərzaq sisteminin əsasını təşkil edir, onunla təminat dövlətin iqtisadi müstəqilliyinin mühüm göstəricisidir” [5, s.34].

Son iki onillikdə Azərbaycanda taxılçılığın inkişafında müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, 1995-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə taxılın əkin sahəsi 1,6 dəfə, məhsuldarlığı 2 dəfə, taxıl istehsalı isə 3,2 dəfə artmışdır. 2008-2017-ci illər ərzində isə taxılın əkin sahəsi 897,0 min hektardan 977,2 min hektara qədər, bu illər ərzində taxıl istehsalı 2502,63 min tondan 2912,06 min tona qədər, hər hektardan məhsuldarlıq isə 2,79 tondan 2,98 tona qədər artmışdır. İndeks metodu əsasında aparılan təhlil göstərir ki, qeyd edilər illər ərzində 409,43 min ton taxıl istehsalının artımının 54,65%-i (223,76 min ton) əkin sahəsinin, 45,35%-i (185,67 min ton) isə məhsuldarlığın artımı hesabına təmin edilmişdir.

Azərbaycanda istehsal edilən taxılın əhəmiyyətli hissəsi fərdi sahibkarların, ailə və ev təsərrüfatlarının payına düşür. 2013-2017-ci illər ərzində taxıl əkin sahəsinin 90,9–92,1%-i, ölkədə istehsal edilən taxılın isə 91,0–91,9%-i bu təsərrüfatların payına düşmüşdür. Taxılın qalan hissəsi isə kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istehsal edilmişdir. Baxılan illər ərzində adambaşına taxıl istehsalı 244,8–307,4 kq arasında, buğda istehsalı isə 148,5–196,8 kq arasında dəyişmişdir.

Ölkəmizdə taxılçılığın inkişafı üzrə müəyyən nailiyyətlərə baxmayaraq, hələ də taxıl və taxıl məhsulları ehtiyatlarının tərkibində idxalın payı çoxdur və bu, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından narahatlıq doğurmaya bilməz (*Diaqram 1.*).

2014-2018-ci illər ərzində dənli və dənli-paxlalıların (çəltik daxil edilmədən) ehtiyatlarının tərkibində həmin məhsulların idxalının həcmi 20,9-27,5% arasında dəyişmişdir. Sözügedən göstəricinin səviyyəsi buğda üzrə 27,7–31,2%, düyü üzrə isə 62,9-71,3% arasında olmuşdur. Bu illər ərzində idxal olunan buğdanın həcmi 1080,9–1195,7 min ton, bu məhsulun idxalının dəyəri isə 206,0–293,9 mln. ABŞ dolları arasında tərəddüd etmişdir.

Taxıl və taxıl məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsinin dinamikası aşağıdakı cədvəllərin məlumatları ilə xarakterizə edilir (*Cədvəl 1.*).

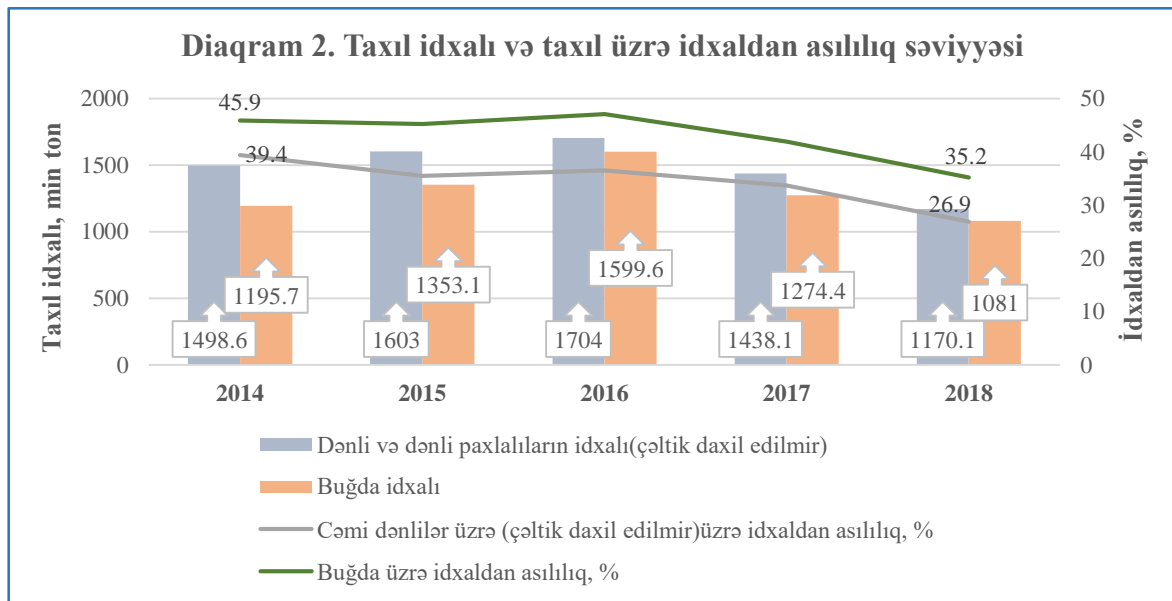
Cədvəl 1. Taxıl və taxıl məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi*, %

	2014	2015	2016	2017	2018
Dənlilərin cəmi (çəltik daxil edilmir)	39,4	35,5	36,5	33,7	26,9
buğda	45,9	45,2	47,1	41,9	35,2
arpa	15,4	4,9	0,1	5,6	1,7
qarğıdalı	43,3	45,9	28,9	29,3	17,3
vələmir	37,8	6,9	14,3	9,9	11,0
sair növ dənlilər	98,9	93,7	71,8	79,6	17,7
Un (bütün növdən)	5,5	5,1	4,0	4,2	4,4
Yarmalar (bütün növdən)	81,9	82,1	83,2	71,0	73,8
Makaron məmulatları	53,4	52,1	52,8	55,6	76,0
Təmizlənmiş düyü	91,7	90,5	90,0	76,2	80,6

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

*- $idxal / (istehsal + idxal - ixrac) * 100\%$.

Cədvəlin məlumatlarından və aşağıdakı diaqramdan görüldüyü kimi, son illər taxıl üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi müəyyən qədər azalmışdır (Diaqram 2.).

Hazırda taxıl bazarının idxaldan ən çox asılı seqmentləri buğda, düyü və bütün növ yarmalar seqmentidir. Birinci iki seqment üzrə məqsədyönlü tədbirlər müntəzəm olaraq davam etdirilir və bu seqmentlərdə özünü göstərən problemlərin həllindən ərzaq bazarının başqa seqmentlərində müşahidə edilən problemin həlli birbaşa asılıdır.

Ölkəmizdə taxılın satışı ilə problemlər hələ də qalmaqda davam edir. Belə ki, məsələn, hazırda taxıl istehsalçıların məhsullarının satış kanallarından biri kimi Dövlət Taxıl Fonduna tədarük çıxış edir, lakin bir sıra hallarda bu kanal üzrə məhsulların satışı mümkün olmur. Bu kanal üzrə məhsulun tədarük qiyməti (hazırda bu qiymət yüksək keyfiyyətli buğdanın hər tonu üçün 230-250 manat arasında dəyişir) istehsalçıları qane etsə də, ölkədə istehsal edilən taxılın keyfiyyət xüsusiyyətləri aşağı olduğundan həmin kanal üzrə taxılın əhəmiyyətli hissəsinin satışı çətin olur. Bu səbəbdən taxılın tədarükü ilə məşğul olan müəssisələr özlərinə lazım olan taxılın əhəmiyyətli hissəsini beynəlxalq bazarlardan alırlar. Məsələn, “Gəncə Dəyirman” son altı ildə tədarük etdiyi taxılın yalnız 15–20%-ni

yerli istehsalçılardan almışdır. Belə vəziyyətdə, yəni istehsal edilən taxılın keyfiyyət xüsusiyyətləri tələblərə cavab vermədiyi hallarda istehsal edilən məhsulun satışı mümkün olmur və istehsalçıların geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından gözlədikləri zəruri gəlirlilik səviyyəsi təmin edilmir. Bunun köklü səbəbi qeyd etdiyimiz kimi, istehsal edilən taxılın keyfiyyəti ilə bağlıdır və bu, təsərrüfatların marketinq fəaliyyətində problemin olmasının əlamətidir.

Tədqiqat göstərir ki, 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə özünü təminat səviyyəsi bütövlükdə dənkilər üzrə 13,5 faiz bəndi, o cümlədən buğda üzrə 10,7 faiz bəndi, qarğıdalı üzrə 26,0 faiz bəndi, vələmir üzrə isə 18,5 faiz bəndi artmışdır. Bu illər ərzində bütün növ un, yarmalar və düyü üzə özünü təminat səviyyəsinin artımı müvafiq olaraq 1,1, 8,0 və 11,1 faiz bəndi təşkil etmişdir. Baxılan illər ərzində makaron məmulatları üzrə özünü təminat səviyyəsində azalma müşahidə edilmişdir və bu, 29,3 faiz bəndinə bərabər olmuşdur (*Cədvəl 2.*).

Hazırda ölkəmizin əhalisinin düyüyə olan tələbatı 40 min tondan çoxdur. Bu məhsulun mövcud əkin sahəsi və istehsal olunan məhsulun həcmi ölkə əhalisinin tələbatını ödəmək üçün çox azdır. Belə ki, 2016-cı ildə cəmi 2,5 min hektarda çəltik əkilmiş və 5,6 min ton məhsul yığılmışdır. 2017-ci ildə isə çəltiyin əkin sahəsi əvvəlki illə müqayisədə iki dəfədən çox artaraq 5,1 min hektara çatdırılmış, ölkə üzrə 15,6 min ton məhsul istehsal edilmiş və orta məhsuldarlıq 31 s/ha olmuşdur.

Cədvəl 2. Taxıl və taxıl məhsulları ilə özünü təminat səviyyəsi*, %

	2014	2015	2016	2017	2018
Dənkilərin cəmi	60,6	64,5	63,8	66,3	74,1
buğda	54,1	54,8	52,9	58,1	64,8
arpa	84,6	95,1	101,7	94,4	103,1
qarğıdalı	56,7	54,1	71,1	70,7	82,7
vələmir	62,2	93,1	85,7	90,1	89,2
sair növ dənkilər	1,1	6,3	32,0	20,4	82,3
Un (bütün növləri)	94,8	95,1	96,1	96,0	95,9
Yarmalar (bütün növləri)	18,2	17,9	17,6	29,0	26,2
Makaron məmulatları	58,0	53,2	51,1	48,0	28,7
Təmizlənmiş düyü	8,3	9,6	10,1	23,8	19,4

Mənbə: *Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

* $istehsal / (istehsal + idxal - ixrac) * 100\%$.

Ölkə üzrə təmizlənmiş düyü ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsinin idxal hesabına formalaşdırılması nəzərə alınmaqla ölkə Prezidentinin 2018-ci il 9 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında çəltikçiliyin inkişafına dair 2018–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Dövlət Proqramında ölkə əhalisinin düyüyə olan tələbatının dolğun ödənilməsi, idxalın əvəzlənməsi, çəltik emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi, kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çəltikçilik sahəsinin inkişafının stimullaşdırılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu məqsədə nail olmaq üçün çəltik əkin sahələrinin genişləndirilməsi və çəltiyin məhsuldarlığının artırılması, çəltikçiliyin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, çəltik istehsalı və emalı sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi, çəltik emalı müəssisələrinin yaradılmasının təşviqi, düyünün rəqabət qabiliyyətinin artırılması, bu məhsulun ixracının təşviqi və s. kimi vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və fəaliyyət istiqamətləri dəqiqləşdirilmişdir. Proqramda 2025-ci ilə

qədar çəltiyin əkin sahəsinin 10 min hektara, məhsuldarlığın 40 s/ha-a, istehsalının həcmnin isə 40 min tona çatdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən bəzi təsərrüfatlarda taxıl istehsalının səmərəliliyi kifayət qədər yüksəkdir. Belə ki, son beş il ərzində fərdi sahibkarlar təsərrüfatlarında dənli və dənli paxlalıların rentabellik səviyyəsinin ümumi meyli artma istiqamətində olmuş və bu göstəricinin səviyyəsi 24,7-83,4% arasında tərəddüd etmişdir. Rentabelliğin bu səviyyəsi təsərrüfatlarda geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi üçün yetərincə əlverişli səviyyə hesab edilir və buna taxıl istehsalçılarının dövlət müdafiəsi sayəsində nail olunmuşdur.

Taxıl istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlarda taxılın səmərəliliyinin yüksək səviyyədə təmin olunması onların məhsul istehsalına marağının daha da güclənməsinə və sahibkarların sərəncamlarında olan torpaq sahələrinin bu məhsulun istehsalına ayrılmasını təmin edə bilər. Bunun üçün həm də taxıl istehsalçılarının istehsal-satış fəaliyyətlərində qarşılaşdıqları problemlər həll edilməlidir.

Ölkəmizin taxıl bazarına məhsul təklifinin artımına təsir göstərən texnoloji və təşkilati-iqtisadi amillər üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, məsələn, 2012-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə taxıl əkin sahəsinin hər 1000 hektarına düşən taxılığın kombaynların sayı 1,7 ədəddən 3,5 ədədə qədər artmışdır. Hazırda taxıl yığımında istifadə edilən kombaynlar özlərinin yüksək məhsuldarlığı ilə seçilir və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində istehsal edilən texnikalardır. Lakin taxılçılıqla məşğul olan təsərrüfatların çoxu özlərinin iqtisadi və fiziki ölçüləri baxımından kiçik olduqlarına görə həmin texnikalara sahibolma və onlardan istifadə zamanı problemlər hələ də qalır. Bütün bunlar bir sıra hallarda ölkədə istehsal edilən taxılın optimal müddətdə yığılmasına imkan vermir. Bu sahədə problemlərdən biri də taxılçılıqda istifadə edilən mövcud texnika parkında istifadə baxımından saz vəziyyətdə olmayan texnika növlərinin hələ də qalmasıdır. Uzun illərdir müşahidə edilən bu problem aradan qaldırılmalı və taxılçılığın texniki təminat səviyyəsi tələb olunan normalar səviyyəsinə qaldırılmalıdır.

Taxıl əkin sahələrinin gübrələnməsi baxımından da vəziyyət arzu edilən səviyyədə deyil. Azərbaycanda gübrə istehsalı üzrə infrastruktur özünün formalaşma dövründə olduğuna görə taxıl əkin sahələrinə verilən gübrələrin xeyli hissəsi xarici dövlətlərdən idxal edilir. 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə taxıl əkin sahəsinə 100% qidalı maddə hesabı ilə verilən gübrələrin miqdarı 23 kq-dan 86-kq-a qədər və yaxud 3,7 dəfə artmışdır. Lakin bu artıma baxmayaraq mütəxəssislərin qənaətinə görə, idxal edilən gübrələrin keyfiyyətinin yüksək olmaması səbəbindən onların taxılın məhsuldarlığının artımına təsiri çox aşağı səviyyədə olmuşdur. Ona görə də gübrə istehsalı üçün ölkəmizdə müvafiq infrastrukturun formalaşdırılması çox vacibdir və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin sürətləndirilməsi taxılçılığın daha da inkişafına və taxıl əkin sahələrindən məhsuldarlığın artımına gətirib çıxara bilər.

Taxıl bazarına məhsul təklifinin artımına təsir göstərən təşkilati-iqtisadi xarakterli amillərin təhlili göstərir ki, bu aspektdə həyata keçirilən tədbirlərin də müəyyən qədər təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Xüsusilə taxılın təminatlı satış kanalının formalaşdırılması bu məhsulun istehsalçılarının geniş təkrar istehsalı həyata keçirə bilmələri üçün kifayət qədər gəlirin əldə edilməsinə və deməli, bazarın inkişafına təkan verə bilər.

Nəticə

Yerli istehsal hesabına ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ölkəmizdə taxıl istehsalının artırılmasına və onun bazar təklifinə təsir edən amillərin rolu düzgün nəzərə alınmalıdır. Bu amilləri təbii, aqrotexniki, texnoloji və təşkilati-iqtisadi amillər kimi qruplaşdırmaq olar.

Təbii amillərə yağıntının miqdarı, temperatur rejimi, taxıl bitkilərinin xəstəlikləri və zərərvericiləri, torpaq və s. aiddir.

Aqrotexniki amillərə əkin dövriyyəsi, əkin sahəsində ayrı-ayrı taxıl bitkilərinin payı, taxıl əkmə materiallarının miqdarı, rayonlaşdırılmış taxıl növlərinin əkin sahəsində payı və s. aid edilə bilər.

Texnoloji amillər kimi taxıl məhsulları istehsalçıların texnika, maşın və avadanlıqlarla təminatı, onların texniki səviyyəsi və aşınma dərəcəsi, istehsalçıların gübrələrlə və bitki mühafizə vasitələrilə təminatı və s. göstərilə bilər.

Təşkilati-iqtisadi amillərə isə taxıl məhsulları istehsalçıların bazarda gedən proseslər haqqında informasiyalandırılmasını –taxıla olan tələbat və onun gələcəkdə mümkün qiymətlərinə dair proqnoz xarakterli informasiyaların məhsul istehsalçılarına çatdırılmasını, məhsul istehsalçıları üçün taxılın səmərəli marketinq kanalının formalaşdırılmasını, taxıl istehsalçıların müdafiəsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin təkmilləşdirilməsini və s. aid etmək olar.

Yuxarıda deyilənlər nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə keyfiyyət xüsusiyyətləri tələblərə cavab verən taxıl istehsalı haqqında ciddi düşünülməli, bu sahədə məhsul istehsalçıları maarifləndirilməli, onların daha yüksəkkeyfiyyətli taxıl istehsal etmələrinə əməli köməkliklər göstərilməlidir. Keyfiyyət xüsusiyyətləri tələblərə cavab verən və yetərli miqdarda taxıl istehsalı şəraitində bu məhsul üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasından danışmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. “Azərbaycan Respublikasında çəltikçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 9 fevral tarixli Sərəncamı.
3. “Taxıl haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2000.
4. Агропродовольственный рынок региона: теория и практика /П.Ф.Паромонов, Е.А.Егоров, Е.И.Артемова и др. – Краснодар: КубГАУ, 2016. – 429 с.
5. Клюкач В.А., Алтухов А.И., Васютин А.С. Рекомендации по государственному регулированию зернового рынка Российской Федерации. – М.: 2000. – 85 с.

Phd., docent, Ismayil Mahmud oğlu Kheyirkhabarov

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Marketing research of the market of grain and grain products of Azerbaijan

Summary

The article has conducted marketing research of the grain and grain products market. Dependence on foreign markets for grain and cereals and poor quality of wheat in the country has been identified as a marketing problem. Scientifically sound proposals have been given to solve these problems in the grain and grain products market.

Keywords: *grain and grain products market, market research, self-sufficiency, import dependence, food security.*

Д.ф.э.н., доцент, Хейирхабаров Исмаил Махмуд оглы

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Маркетинговое исследование рынка зерна и зерновых продуктов Азербайджана

Резюме

Статья посвящена маркетингу рынка зерна и продуктов его переработки. Зависимость от внешних рынков для зерна и зерновых и низкого качества пшеницы в стране была определена как маркетинговая проблема. Для решения этих проблем на рынке зерна и продуктов его переработки были даны научно обоснованные рекомендации.

Ключевые слова: *зерно и зернопродукты, исследование рынка, самообеспеченность, зависимость от импорта, продовольственная безопасность.*

UOT: 631.2. 663.2

AZƏRBAYCANDA ÜZÜM VƏ ŞƏRAB İXRACININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ARTIRILMASI İMKANLARI

Səbinə İzzət qızı Vəliyeva, i.ü.f.d., dosent,

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Tel.: (050) 205-22-29; e-mail: sabina_valiyeva@mail.ru

Xülasə

Azərbaycandan üzüm məhsullarının və xüsusən də şərabın ixracının artırılması üçün böyük potensial mövcud olsa da, müstəqilliyin ilk illərində bunun reallaşdırılmasında müəyyən problemlər yaşanmışdır. Son dövrlərdə üzümçülüğün və şərabçılığın inkişafı üzrə qəbul olunmuş Dövlət proqramlarının icrası həmin problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Hazırda ölkədə üzümçülüğün və şərabçılığın yeni inkişaf mərhələsinə keçirilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən biridir. Məqalədə müəllif respublikamızda üzüm və şərab istehsalının və ixracının mövcud vəziyyətini ətraflı şəkildə araşdırır, ixracın artırılması və şaxələndirilməsi ilə bağlı təkliflər verir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, üzüm, şərab, ixrac, idxal, rəqabət qabiliyyəti.*

Giriş

Tarixən Azərbaycanda aqrar sektorun inkişafına üzüm məhsulları və xüsusən də şərab istehsalı mühüm töhfə vermiş və aparıcı sahələrdən biri olmuşdur. Ölkəmizin əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, mövcud işçi qüvvəsi, emal sənayesi müəssisələrinin xammala tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi imkanları, ixrac bazarlarının mövcudluğu bu sahənin böyük ixrac potensialının olmasını göstərir.

Ötən əsrin 80-ci illərində respublikada 210 şərab zavodu və şərabçılıq məntəqələri sistemində 151 mindən artıq fəhlə və mütəxəssis işləyir, 56 adda şərab, 10 adda konyak, 4 adda şampan şərabı və digər məhsullar istehsal edilirdi (11). Lakin 80-ci illərin ortalarından başlayaraq keçmiş Sovet İttifaqının rəhbərliyi tərəfindən aparılan antialkoqol kampaniyası çərçivəsində Azərbaycanda böyük zəhmət hesabına yaradılmış üzüm bağları məhv edilərək iqtisadiyyata ciddi ziyan vurulmuş, insanlar gəlir mənbələrindən məhrum edilmişlər (12).

Müstəqilliyin ilk illərində də ölkədə yaşanan iqtisadi problemlərdən dolayı bu sahədə geriləmə davam etmiş və Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq əvvəlki şöhrətini bərpa edə bilməmişdir. Hazırda ölkədə üzümçülüğün və şərabçılığın yeni inkişaf mərhələsinə keçirilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən biridir. Dövlət Proqramına (11) əsasən, 2025-ci ilədək şərabçılıq müəssisələrinin istehsal potensialından maksimum səviyyədə istifadə etməklə ölkədə şərab ixracının 5 dəfə artırılması hədəflənir.

Məqalədə üzüm və şərab istehsalının və ixracının mövcud vəziyyəti təhlil edilir və bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin təsiri qiymətləndirilir. Həmçinin üzüm şərabının ixracının artırılması və bazarlarının şaxələndirilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər verilir.

Azərbaycanda üzümçülük və şarabçılığın inkişafının mövcud vəziyyəti

Azərbaycanda üzümçülük ənənəvi istehsal sahələrindən biridir. Amma bu sahənin sürətli inkişafı ötən əsrin 70-ci illərində ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi sayəsində baş vermişdir. Belə ki, 1970-ci ildə üzüm sahələri 121,6 min hektar, üzüm istehsalı 351,7 min ton, məhsuldarlıq 46,8 sentner təşkil etdiyi halda, sahəyə göstərilən diqqət və qayğının nəticəsi olaraq artıq 1984-cü ildə üzüm sahələri 2,3, üzüm yığımını 6, məhsuldarlıq isə 2 dəfədən çox artaraq ən yüksək həddə çatmaqla 99,2 sentner təşkil etmişdir (12).

Lakin 80-ci illərin ortalarından başlayaraq keçmiş Sovet İttifaqının rəhbərliyi tərəfindən aparılan antialkoqol kampaniyası çərçivəsində Azərbaycanda üzüm bağları məhv edilərək iqtisadiyyata ciddi ziyan vurulmuşdur. Daha sonra Ermənistanın torpaqlarımıza 1988-ci ildən başlayan təcavüzü nəticəsində 43 min hektar üzüm bağı işğal altında qalmışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində də bu sahədə geriləmə davam etmiş və 2003-cü ildə Azərbaycanda üzümün əkin sahəsi 7,7 min hektar qədər azalmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq üzümçülükdə müşahidə olunan tənəzzülün qarşısı alınmış, tədricən yeni üzüm bağlarının salınmasına, üzümçülüğün inkişafında intensiv becərmə üsullarının tətbiqinə başlanılmışdır.

Cədvəl 1. Üzüm: əkin sahəsi, ümumi yığım və məhsuldarlıq
(*bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə*)

İllər	Əkmələrin sahəsi	ondan bar verən yaşda	Ümumi yığım	Məhsuldarlıq, 1 hektardan
	1000 ha		1000 ton	sentner
1950	22,5	18,9	81,1	42,9
1960	56,1	26,1	91,4	34,7
1970	121,6	70,4	351,7	46,8
1980	263,0	150,9	1481,3	95,3
1990	181,4	156,1	1196,4	76,5
2000	14,2	13,9	76,9	35,8
2010	15,4	11,2	129,5	74,7
2015	16,1	13,5	157,1	86,6
2016	16,0	13,9	136,5	74,4
2017	16,1	14,1	152,8	84,1
2018	16,1	14,4	167,6	92,8

Mənbə: 13; 5 səh. 90

Cədvəldən də göründüyü kimi, 2016-cı ildə 136,5 min ton, 2017-ci ildə 152,8 min ton üzüm tədarük edilmişdir. 2018-ci ildə isə Azərbaycanda üzümün əkin sahəsi 16,1 min hektar, istehsalın həcmi 167,6 min ton olmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə üzüm istehsalı 10 faiz artmışdır.

Qarşıdakı illərdə isə üzüm istehsalının iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün tədbirlər intensivləşdirilməlidir. Bu zaman torpaq-iqlim şəraitinə uyğun məhsuldar üzüm sortlarının seçilməsi vacibdir. Hazırkı mövcud üzüm bağlarında demək olar ki, bu məsələlər nəzərə alınmır. Məsələn, Tovuz

rayonunda üzüm sortları sahələrdə qarışıq yerləşmişdir. İqlim dəyişkənliyinin, texniki və süfrə üzüm sortları seçilərək əhalinin və emal müəssisələrinin tələbatının nəzərə alınması məqsədəuyğun olar (7).

Ölkəmizdə istehsal olunan üzümün bir hissəsi ərzaq məhsullarının istehsalı üçün emal sənayesinə yönəlir. Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, son 10 ildə ərzaq məhsullarının istehsalına yönələn üzümün həcmi 28 faiz artmışdır.

Cədvəl 2. Üzüm ehtiyatları və istifadələri, ton

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
EHTİYATLAR										
İlin əvvəlinə qalıq	1016	1110	1628	1481	1556	1522	1458	1644	1525	1610
İstehsal	129159	129536	137 038	150987	148535	147701	157076	136 499	152843	167591
İdxal	13478	14764	15534	9492	9385	3643	13642	20 623	13259	16900
Ehtiyatların cəmi	143653	145410	154 200	161960	159 476	152 866	172176	158 766	167627	186101
İSTİFADƏLƏR										
Ərzaq məhsullarının istehsalı üçün	60000	60734	63449	65000	63890	62900	70846	65 328	68974	76575
Ərzaq məhsulu kimi istifadə edilmişdir (emal edilmədən)	80177	76871	85972	91709	89543	84864	94079	84 465	91028	100547
İxrac	220	984	82	319	1216	476	2038	4 138	2520	3311
İtkilər	2146	5193	3216	3376	3305	3168	3569	3310	3495	3880
İlin sonuna qalıq	1110	1628	1481	1556	1 522	1 458	1 644	1 525	1610	1788
İstifadələrin cəmi	143653	145410	154200	161960	159 476	152866	172176	158766	167627	186101

Mənbə: (13)

Cədvəldəki məlumatların təhlilindən görüldüyü kimi, 2009-cu illə müqayisədə 2018-ci ildə ölkədə ərzaq məhsulu kimi istifadə edilən üzümün həcmi isə 25 faiz artmışdır. Həmçinin təhlildən aydın olur ki, 2018-ci ildə 16,9 min ton üzüm idxal edildiyi halda cəmi 3,3 min ton üzüm ixracı həyata keçirilmişdir. Yəni üzüm idxalımız ixracdan 5 dəfə çox olmuşdur və əsasən qurudulmuş üzüm idxal edilmişdir. Ölkə əhalisinin və emal sənayesinin yerli üzümlə təminatını yaxşılaşdırmaq üçün isə bu sahənin stimullaşdırılması vacibdir. Bu baxımdan Aqrar Subsidiya Şurasının 2020-ci ildən etibarən üzüm bağı salındığı ildən ilk 4 il ərzində 1 hektara 600 manat, 4 ildən sonrakı illər üzrə isə 240 manat subsidiya verilməsini qərarlaşdırması müsbət addımdır. Həmçinin üzüm tingi istehsalçılarına da dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına dəstək verilir.

Qeyd edək ki, üzüm və şərab istehsalının artırılmasına dövlət rəhbərliyi səviyyəsində də böyük diqqət var. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev göstərmişdir: “Üzümçülük üçün bizim gözəl təbii şəraitimiz var. Biz indi üzümçülüğü bərpa etməliyik və bərpa edirik. Yeni üzüm bağları salınmalıdır və bizim şərab zavodlarımız da tam gücü ilə işləməlidir”. (8).

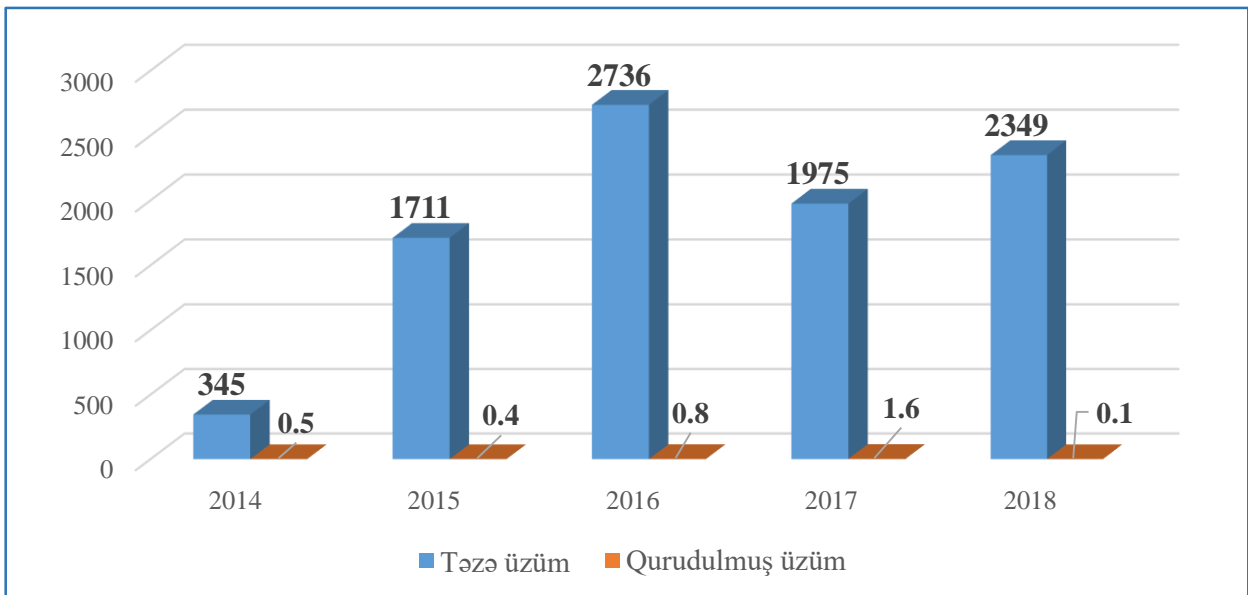
Onu da bildirək ki, ötən əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısından başlayaraq aqrar sektorda aparılan islahatlar nəticəsində bütün şərab və ilkin şərab emalı, şampan və konyak zavodları özəlləşdirməyə açıq elan edilərək onların bazasında 53 səhmdar cəmiyyəti yaradılmış, qalan 82 emal müəssisəsi isə kiçik müəssisə kimi özəlləşdirilmişdir (12).

2017-ci ildə üzüm şərabı istehsalı 1 020,1 min dekalitr təşkil etmiş və 2016-cı illə müqayisədə 2,4 faiz artmışdır. 2018-ci ildə üzüm şərabı istehsalı 49 faiz artaraq 1 500,3 min dekalitr olmuşdur (13). Ancaq 2025-ci ilə kimi şərab istehsalını 3 dəfə artırmaq zərurəti yaranacaqdır. Çünki dövlət Proqramına (11) əsasən, şərab ixracının 2017-ci ildəki 375 min dekalitrdən 2025-ci ildə 1875 min dekalitrə çatdırılması hədəflənir. Digər tərəfdən ölkədə turizmin sürətli inkişafı da yerli şəraba tələbatı artırma bilər və bu da öz növbəsində yerli istehsalın artırılmasını şərtləndirir.

Üzüm və şərab ixracının mövcud vəziyyətinin təhlili

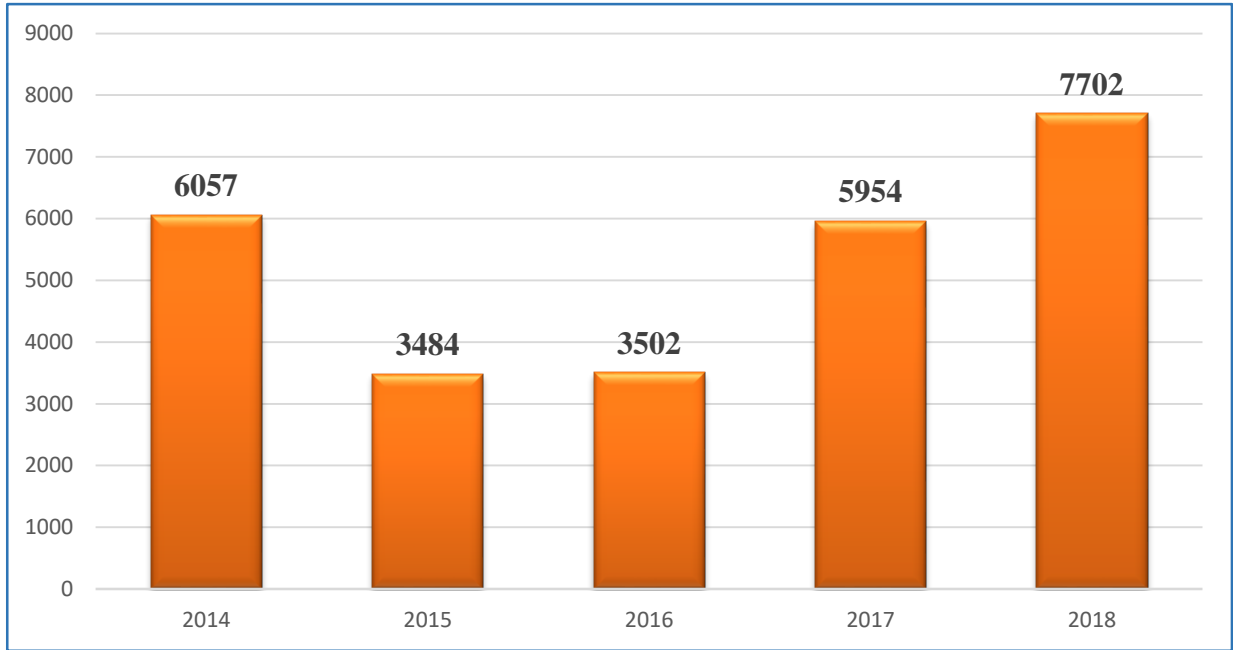
Azərbaycanın təbii-iqlim şəraiti üzümçülüğün daha da inkişaf etdirilərək istehsalının artırılmasına, əhalinin müxtəlif çeşidli, yüksək keyfiyyətli süfrə üzümünə, şərabçılıq və digər emal müəssisələrinin isə xammala olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsinə imkan verir (12). Dövlət tərəfindən də ixracın artması üçün müvafiq dəstək verilir. Ölkəmizdən üzüm məhsulları (təbii və ya emal olunmuş halda istehlak edilən süfrə üzümü, kişmiş, doşab, şirə və digər qida məhsulları) ixrac olunur. 2018-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən, Azərbaycandan təzə üzüm ixracı 2,3 milyon ABŞ dolları məbləğində olmuşdur.

Şəkil 1. Azərbaycandan üzüm ixracı, min ABŞ dolları ilə (13; 14)

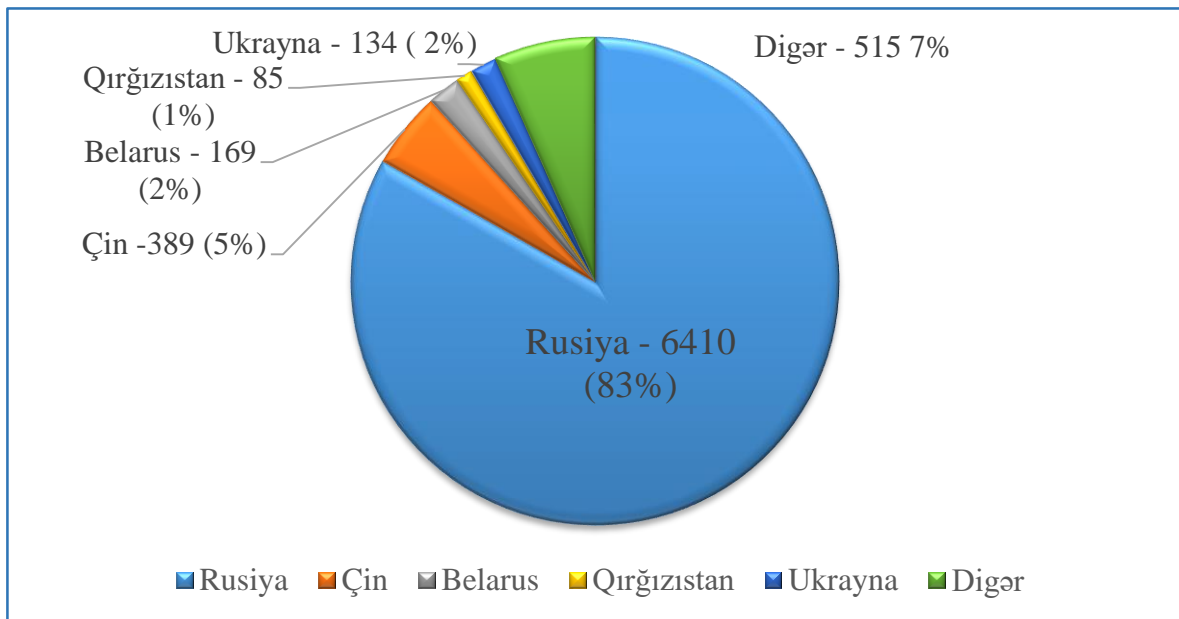
Təzə üzüm əsasən Rusiyaya, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə və Qazaxıstana ixrac edilmişdir. Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, ölkəmizdən quru üzüm ixracı çox azdır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycandan üzümlə yanaşı üzüm şirəsi də ixrac olunur. Amma onun da ixrac dəyəri 2018-ci ildə cəmi 179 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. İxracda əsas dəyərə isə təbii üzüm şərabları malikdir (HS kodu 2204).

Şəkil 2. Azərbaycanndan təbii üzüm şərablarının ixracı, min ABŞ dolları (13; 14)

Şəkil 2-dən də göründüyü kimi, son 5 ildə təbii üzüm şərablarının ixracı 27 faiz artmışdır. Azərbaycanın əsas ixrac ölkəsi isə Rusiya Federasiyasıdır. 2018-ci ildə Azərbaycanın təbii üzüm şərablarının ixracının 83 faizi Rusiyanın payına düşmüşdür. Bununla yanaşı, Çinə, Belarusa, Qırğızıstana, Ukraynaya, Gürcüstana və digər ölkələrə də ixrac həyata keçirilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycanndan təbii üzüm şərablarının əsas ixrac ölkələri, min ABŞ dolları (13; 17)

Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan şərabçılıq müəssisələrinin istehsal potensialından maksimum səviyyədə istifadə etməklə ölkədə şərab ixracını 2025-ci ilədək 5 dəfə artırmağı hədəfləyir. Amma ixracı artırmaq üçün kəskin rəqabətə də hazır olmaq vacibdir. Hazırda dünya üzrə şərab və şərabçılıq məhsullarının ixracı təqribən 1 milyard dekalitr təşkil edir. Ən çox məhsul ixrac edən ölkələr isə İspaniya, İtaliya, Fransa, Çili, Avstraliya, CAR, ABŞ, Almaniya, Portuqaliya, Argentina, Yeni

Zelandiya və Moldova hesab edilir. Azərbaycan rəqabətqabiliyyətli şərab istehsal etməklə ixracda bu ölkələrlə mübarizə apara bilər.

Üzümçülük və şərabçılıq məhsullarının istehsalının və ixracının artırılmasında dövlət dəstəyinin rolu

Son illər ölkəmizdə üzümçülüğün inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş, üzüm istehsalı və emalı sahəsinin inkişafına dövlət tərəfindən 40 milyon manatdan çox güzəştli kredit verilmiş, məhsulların çeşidlərində və keyfiyyətində böyük irəliləyiş əldə olunmuşdur.

Eyni zamanda, “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi tədbirlərindən şərab istehsalçıları da bəhrələnmə bilmişlər. Şərab və şərabçılıq məhsulları istehsalçıları və ixracatçıları arasında fəaliyyətin əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Şərab İstehsalçıları və İxracatçıları Assosiasiyası yaradılmışdır.

Şərab istehsalçıları dövlət dəstəyi ilə dünyanın şərabçılıq sahəsində ən mötəbər sərğilərində iştirak etmişdirlər. Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu ixracatçısına gömrük dəyərinin 6 faizi qədər ixrac təşviqi ödənilir. 2018-ci ildə üzüm şərabları və digər spirtli içkilər ixrac edən sahibkarlara 826 min manat məbləğində ixrac təşviqi ödənilmişdir (15; 18). Digər tərəfdən ölkədə şərabçılıq sahəsində əlverişli bazar mühitinin yaradılması və bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə şərab və şərabçılıq məhsullarının istehsalına, idxalına və satışına xüsusi icazə (lisenziya) alınması tələbi ləğv edilmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, istehsalın həcmi ölkədə fəaliyyət göstərən şərabçılıq müəssisələrinin faktiki potensialından dəfələrlə azdır. Mövcud vəziyyətə ilk növbədə şərabın əsas xammalını təşkil edən üzümün maya dəyərinin yüksək olması təsir edir. Son illərdə Azərbaycanın şərab məhsullarının keyfiyyəti ilə bağlı yaşanan problemlər də onun ixracının məhdudlaşdırılmasında rol oynayır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətlərindən biri istehsal olunaraq istehlak bazarına çıxarılan və ya ixrac olunan rəqabətqabiliyyətli üzüm və şərabçılıq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni texnika və müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, istehsal və ixracın artırılması, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunmasıdır. Dövlət tərəfindən şərab məhsullarının ixracının təşviq edilməsi siyasətinin davam etdiriləcəyi gözlənilir. Xüsusən də istehsal olunmuş üzüm məhsullarının tədarükü, qəbulu, saxlanması, emalı, satışı və ixracı üzrə müvafiq stimullaşdırıcı tədbirlərin üzərində fokuslanıla bilər.

Həmçinin Azərbaycan şərablarının təbliği baxımından xaricdə və ölkə daxilində müvafiq tədbirlərin də keçirilməsi davam edəcəkdir. 2019-cu ilin avqust ayında Şamaxı rayonunun Meysəri kəndində keçirilən Azərbaycan Üzüm və Şərab Festivalı buna misaldır (16).

Bununla yanaşı, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu tərəfindən “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi, həmçinin Azərbaycanın şərab və digər spirtli içki məhsullarının dünya bazarında daha çox tanınması və satışının təşkili üçün artıq 3 yerdə “Azərbaycan Şərab Evi”nin yaradılmasına nail olunmuşdur (18). Məhz bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycandan təbii üzüm şərablarının ixracının dəyərini 2025-ci ilə kimi 30 milyon ABŞ dollarına çatdırmaq mümkündür.

Sonda onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda istehsal olunan malların vahid məlumat bazası olan “Azexport.az” internet portalının məlumatlarını da təhlil edəndə aydın olur ki, ən çox sifariş daxil olan məhsullardan biri Azərbaycan şərablarıdır (19). Bu faktın özü bir daha göstərir ki, ölkəmizdən üzümçülük və şərabçılıq məhsullarının ixracını artırmaq üçün müvafiq tədbirlər görülsə, bu istiqamətdə ciddi artıma nail olmaq mümkündür.

Nəticə

Apardığımız araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, qarşıdakı illərdə üzüm və şərabın ixracını artırmaq potensialı mövcuddur. Ölkədə turizmin sürətli inkişafı da yerli şərabə tələbatı artırmağa bilər və bu da öz növbəsində yerli istehsalın artırılmasını şərtləndirir. Burada qarşıda duran əsas problemlərdən biri isə üzüm və şərab məhsullarımızın Rusiya bazarlarından asılılığıdır. Onun üçün də ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində işlər sürətləndirilməli, Çin bazarında daha aktiv rol alınması üçün tədbirlər görülməlidir.

Digər tərəfdən üzüm və şərab istehsalındakı problemlərin həlli, Şərab İstehsalçıları və İxracatçıları Assosiasiyasının potensialının gücləndirilməsinə dəstək verilməsi, rəqabətqabiliyyətli şərabçılıq məhsullarının istehsalının təşkili zəruridir. Məhz qeyd edilənlər reallaşdığı təqdirdə təbii üzüm şərablarının ixracının dəyərini 2025-ci ilə kimi 30 milyon ABŞ dollarına çatdırmaq mümkün ola bilər. Bu, qeyri-neft sektoru üzrə ixracın artırılması hədəfinin reallaşmasına töhfə verir.

Gələcəkdə üzümçülüğün və şərabçılığın inkişafına dair vahid Dövlət Proqramı hazırlanaraq qəbul olunması məqsədəuyğundur. Vahid Dövlət Proqramının qəbul edilməsi sahənin inkişafına yönələn tədbirlərin daha çevik və daha məqsədyönlü həyata keçirilməsinə, qarşıya qoyulan hədəflərə vaxtında nail olunmasına səbəb olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir/. <http://www.president.az/articles/22110>
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı, 27 fevral 2014-cü il/. <http://www.e-qanun.az/framework/27284>
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı: 29 yanvar 2019-cu il. /<http://www.e-qanun.az/framework/41320>
4. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq Üzüm və Şərab Təşkilatının təsis edilməsi haqqında” Sazişə qoşulması barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 14 fevral 2014-cü il. /<http://www.e-qanun.az/framework/27477>
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə /2019/ Bakı, 2019, 644 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı (2014-2018). Statistik məcmuə. Bakı, yanvar, 2019, 676 s.
7. Bayramov V.M. “Üzümçülük və şərabçılıq məhsulları bazarının xarici rəqabətdən qorunmasının prioritetləri”. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı 2018, 22 s.
8. İlham Əliyevin sədrliyi ilə Yevlaxda qeyri-neft ixracatçılarının respublika müşavirəsi keçirilib. Yevlax, 17 aprel 2017. /<https://president.az/articles/23369>
9. “Üzümçülük və şərabçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 19 oktyabr 2001-ci il. /<http://e-qanun.az/framework/1021>
10. Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda İlham Əliyevin yekun nitqi. Bakı, 29 yanvar 2018. / <https://president.az/articles/26866>
11. “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında şərabçılığın inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Bakı, 3 may 2018-ci il. <http://www.e-qanun.az/framework/38684>

12. “2012–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Bakı, 15 dekabr 2011-ci il. /- <http://e-qanun.az/framework/22694>
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/- <https://www.stat.gov.az>
14. Dövlət Gömrük Komitəsi/- customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi
15. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. <http://economy.gov.az>
16. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. <http://www.agro.gov.az/az/>
17. www.trademap.org
18. <http://www.azpromo.az/uploads/files/pages/c187f911441794930c9e582b14f9c9b3.pdf>
19. www.azexport.az
20. <http://agrodata.az>

PhD., docent, Valiyeva Sabina Izzat, Azerbaijan Cooperation University

Current situation and development opportunities of the grape and wine export in Azerbaijan

Summary

In spite of the fact that there was a great potential of enlargement the export of grape products especially the wine, there were some problems in implementation during the first years of independence. Recently implementing the Government programs on development the grape and winemaking industry plays an important role in solving those problems. Currently one of the main goals is stepping to a new phase of grape industry and winemaking in the country. In this article the current situation of export and production of grape and wine is thoroughly researched, some advice is given on the development of the export.

Keywords: *agriculture, grape, export, import, competitiveness.*

Д.ф.э.н., доцент, Велиева Сабина Иззат кызы, Азербайджанский университет кооперации

Современное состояние и возможности повышения экспорта вина и винограда в Азербайджане

Резюме

Несмотря на большой потенциал повышения экспорта виноградных изделий, в частности первые годы независимости страна столкнулась с серьезными проблемами в их реализации. в последнее время важную роль в развитие виноградарства и виноделия сыграли принятые в стране Государственные программы.

В настоящее время одним из основных вопросов является переход на новый этап развития виноградарства и виноделия. в статье рассматриваются современное состояние виноградарства и виноделия, в заключение даются рекомендации по повышению экспорта и диверсификации производства.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, экспорт, импорт, конкурентоспособность.*

UOT: 63. 51. 33.

AQRAR SAHƏDƏ RƏQƏMSAL MÜHİTİN FORMALAŞMASININ ƏSAS AMİLLƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ASPEKTLƏRİ

Rəsul Ənvər oğlu Balayev, i.e.d., professor,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Tel.: (050) 378-90-48; e-mail: r.balayev@gmail.com

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal mühitin formalaşmasını şərtləndirən əsas amillər xarakterizə edilmiş, mühityaradan amillərə xüsusi diqqət verilmişdir. Rəqəmsal mühitə aid texnoloji nailiyyətlərin tətbiqinin qabaqcıl təcrübəsi nəzərdən keçirilmiş, rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatın üstünlüklərinin təcrübi reallaşdırılması imkanlarına münasibət bildirilmişdir. Aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın problemləri göstərilmiş, onların həllinə yanaşmaların şərhə verilmişdir. Rəqəmsal aqrar platformaların formalaşmasının bəzi prosesləri səciyyələndirilmiş və sahədə rəqəmsallaşmanın təcrübi aspektləri açıqlanmışdır.

***Açar sözlər:** aqrar sahə, rəqəmsal mühit, rəqəmsal platforma, amillər, texnologiya, bazar iştirakçıları, biznes modellər, dayanıqlı inkişaf.*

Giriş

İctimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən rəqəmsallaşmanın aqrar sahədə baş verməsi mühitin özünəməxsusluğu müvafiq proseslərin tempi və miqyası ilə yanaşı, nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarına təsirsiz qalmır. Eyni zamanda, məhz aqrar sahədə rəqəmsallaşmadan gözləntilərin özünü doğruldacağı barədə nikbinliyə daha az əsas vardır. Odur ki, aqrar sahədə rəqəmsallaşmadan gözləntilərin nə dərəcədə real olması məsələsinin araşdırılması gündəlikdədir. Bu istiqamətdə aqrar sahədə rəqəmsal mühitin yaratdığı üstünlüklərdən yararlanmağın təcrübi aspektləri xüsusi diqqətə layiqdir.

Aqrar sahədə rəqəmsallaşma mühiti və onu şərtləndirən əsas amillər

İnsanın həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən informasiya texnologiyalarının formalaşdırdığı rəqəmsal mühit iqtisadi münasibətlərdə yeni keyfiyyət səciyyəsinə keçidi izləmək imkanlarını genişləndirir. Texnoloji inkişafın sosial və hətta iqtisadi məqsəduyğunluğunu hərtərəfli qiymətləndirmək baxımından vaxt çətinliyi yaradan sürətli tempi, aqrar sahənin özünəməxsusluğu amili, xüsusilə mühafizəkarlıq amili ilə şərtlənən ciddi məhdudiyətlərlə qarşılaşır. Başqa sözlə, rəqəmsal mühitin inkişaf sürəti və aqrar istehsal fəaliyyətinin tempi arasında ciddi fərq müşahidə edilir. Bununla belə, məhz kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlənməsi o həddə çatmışdır ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) metodiki sənədlərində onu rəqəmsal inqilab adlandırırlar (7).

Əlbəttə, aqrar iqtisadiyyatda rəqəmsal mühitin formalaşması və inkişaf templəri müxtəlif ölkələrdə və regionlarda kəskin fərqlənəcəkdir. Həmin fərqlər iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə yanaşı, kənd yerlərində məşğulluğun səviyyəsi və strukturu, əhalinin kompüter savadının səviyyəsi, ekoloji-iqtisadi məqsədəuyğunluq, texnoloji imkanların reallaşması şəraiti, aqrobiznesin rəqəmsallaşma imkanları, innovasiyaya açıqlıq dərəcəsi, rəqəmsallaşma proseslərinə münasibətdə dövlət siyasətinin prioritetləri və s. kimi törəmə amillərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məhz həmin amillər rəqəmsal transformasiyaların baş verməsi mühitinin xarakteristikalarını formalaşdırır.

İndi isə kənd təsərrüfatında və aqrar-sənaye inteqrasiyası sistemində rəqəmsal mühitin formalaşması zərurətini şərtləndirən əsas amilləri nəzərdən keçirək. Bu məqsədlə aşağıdakı suala cavab axtarmaq lazım gəlir. Doğrudanmı yaxşı aqronom, zootexnik, veterinar, bitki mühafizəsi mühəndisi və bu kimi bir sıra mütəxəssislər, yaxın perspektivdə ənənəvi təsərrüfatçılıq sistemi çərçivəsində arzu edilən nəticəni əldə edə bilməzlər? Sualı belə də qoymaq olar: doğrudanmı mühafizəkarlıq hətta yüksək peşəkarlar tərəfindən göstərildikdə belə inkişafın sürəti və onun nəticəsinin keyfiyyəti üçün ciddi maneədir?

İlk növbədə, aqrar iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması mühitinə və onun formalaşmasına münasibətdə ensiklopedik yanaşmadan çıxış etməyi məqbul hesab edirik. “Rəqəmsal iqtisadiyyat fiziki infrastrukturunu və proqram təminatını yaradan hərəkətləri əhatə etməklə informasiyanın elektron qaydada işlənməsi, saxlanması və ötürülməsi əsasında iqtisadi fəaliyyəti nəzərdə tutur” (8).

Aqrar sahəyə və aqrar-sənaye istehsalına münasibətdə rəqəmsallaşma mühiti onun formalaşma xronologiyasından heç də az asılı deyildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “aqrar-sənaye kompleksinin rəqəmsallaşmanın müasir dövründən əvvəl həmin kompleksin bir-birini əvəzləyən avtomatlaşdırılması, elektronlaşdırılması və informatlaşdırılması mərhələləri olmuşdur” (5, s.16). Bununla belə, postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsindən görüldüyü kimi, sadalanan mərhələlərdə əldə edilən nəticələr bir çox hallarda arzuolunan səviyyədə olmamışdır.

Inkişaf etmiş ölkələrdə əldə edilmiş müsbət təcrübə rəqəmsal mühitin texnoloji nailiyyətlərinin ortaya qoyulması, onların üstünlüklərinin reallaşdırılması baxımından digər ölkələr üçün cəlbədicə olsa da, onların ümidlərini heç də həmişə doğrultmamışdır. Belə vəziyyəti şərtləndirən səbəbləri aşkar etmək üçün ilk növbədə görülmüş və mühüm müsbət nəticələr əldə edilmiş bir neçə istiqamətə nəzər salaq. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, məhz kənd təsərrüfatı fəaliyyət məkanının müəyyən edilməsi üçün GPS verilənlərin istifadə edildiyi ilk sahələrdən biri olmuşdur. Həmin verilənlər üzrə proqramlı idarəetmə əsasında kənd təsərrüfatında texniki vasitələrin hərəkətinin (yürüşlərinin) optimallaşdırılması sayəsində yanacağa, habelə digər resurslara qənaət baxımından ciddi nəticələr əldə edilmişdir. Verilənlərin saxlanması üzrə bulud texnologiyası fəaliyyət məkanının pərakəndə olduğu bitkiçilikdə bitkinin, o cümlədən yem bitkilərinin qidalı maddələrlə təminatında ciddi keyfiyyət irəliləyişlərini şərtləndirmişdir. Heyvandarlıqda da rəqəmsal mühitin texnoloji üstünlüklərinin reallaşdırılması üçün əhəmiyyətli imkanlar gerçəkləşdirilmişdir.

Məsələn, “yempaylayan (qidalandırıcı) robotlar, südün tərkibini müəyyən etmək üçün ölçmə qurğuları və ya iqlimə nəzarət sistemləri heyvanların yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmağa, ətraf mühiti qorumağa və kənd təsərrüfatında çalışanların işini asanlaşdırmağa ciddi töhfələr verir. Sensor texnikası sahəsində yeni ixtiralar kənd təsərrüfatı heyvanlarının davranışını izləməyə və qiymətləndirməyə imkan verir” (6).

Bir qədər əvvəl qoyulmuş sualı bir qədər fərqli rakursda təqdim edək: aqrar-sənaye istehsalında rəqəmsal platformaların formalaşması və inkişafı artıq qeyd edilmiş mərhələlərdən fərqli olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, texniki-texnoloji imkanları reallaşdırma biləcəkmiz? Bu məqsədlə hansı addımlar atılmalıdır? Unutmaq olmaz ki, kompüter sistemlərinin gücünün görünməmiş templə artması,

əlaqələrin və şəbəkə imkanlarının on dəfələrlə genişlənməsi fonunda aqrar sahədə (bir sıra digər sahələrdə də) iqtisadi proseslərin idarə edilməsi keyfiyyətində gözlənilən yaxşılaşma baş verməmişdir.

Zənnimizcə, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın texniki-texnoloji imkanlarını reallaşdırmaq üçün ilk növbədə motivləşdirmə, iqtisadi davranış və idarəetmə amillərinə önəm verilməlidir. Məsələn ondadır ki, kənd təsərrüfatında özəl bölmə təmsilçisi rəqəmsal texnologiyaları tətbiq etməkdə maraqlı olmalı və bu marağın gerçəkləşdirilməsi üçün təqdim edilən güzəşt və imtiyazlar, bir tərəfdən haqqında danışılan təmsilçini maddi məsuliyyətdən azad etməməli, digər tərəfdən isə güzəşt və imtiyazlar motivləşdirməni real olaraq təmin etməlidir. Bu məsələnin həlli zənnimizcə, mümkün hədlər və nisbətlərin optimallığı məsələsinə gətirilməli, başqa sözlə, hər bir konkret halda rəqəmsallaşmanın texniki-texnoloji imkanlarının reallaşdırılması proseslərinin bütün mərhələlərinin kəmiyyət xarakteristikaları, o cümlədən güzəşt və imtiyazlardan istifadə səmərəliliyi, onların məcmu xərclərdəki xüsusi çəkisi (faktiki və rəqəmsallaşmanı təşviq edə bilən real xüsusi çəkilər, onların nisbəti və s.) müəyyən edilməlidir.

Aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın texnoloji nailiyyətlərindən istifadəni ləngidən digər səbəb kimi yeni informasiya texnologiyalarına uyğun idarəetmə modellərinin yaradılması deyil, mövcud, bəzən reallığın tələblərinə cavab verməyən qeyri-mükəmməl idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması olduğunu qeyd edən tədqiqatçılarla razılaşmaq lazımdır.

“Rəqəmsallaşma isə ilk növbədə bazar iştirakçılarının iqtisadi davranışının yeni modellərinin yaradılmasına yönəlmişdir. Rəqəmsallaşma AİS-dən (Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemləri) GİS-ə (geoinformasiya sistemlərinə) qədər əvvəlki sistemlərin əksəriyyəti kimi nəzarətədiçi dövlət qurumlarının maraqlarına deyil, bazar iştirakçılarının mənafeələrinə xidmət edir. Məhz belə vəziyyət rəqəmsal iqtisadiyyatın nəticələrinin uğurlu olacağına ümid verir” (5).

Kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşmanın motivi, başqa sözlə, daxili hərəkətverici qüvvəsi nədir? İlk növbədə bunları qeyd edə bilərik: internetə çıxış, mobil telefonların qiyməti, kompüter savadlılığı, kənd yerlərində innovasiyalı düşüncəyə və cəsarətli təcrübələr qoymaq qabiliyyətinə malik insanların sayı, onları motivə edən maraqlı qrupların mövcudluğu və s. Eyni zamanda, müasir kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşmanın hərəkətverici qüvvəsi kimi sistemli yanaşma amilinin rolu artmaqda davam edir. Bu baxımdan, aşağıdakı mövqeni məqsədəuyğun hesab edirik. “Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşma potensialının tam miqyasda gerçəkləşdirilməsi, aqrar-ərzaq sektorunun istehsal-satış zəncirinin bütün iştirakçılarının əməkdaşlığı olmadan mümkün deyildir. Özəl bölməni və dövləti təmsil edən rəqəmsal məhsullar sənayesi və aqrar-ərzaq sektorunun oyunçuları tərəfindən rəqəmsal kənd təsərrüfatının imkanlarından istifadə vəziyyətinin icmalının hazırlanmasına zərurət vardır” (1).

Aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın problemləri əlbəttə ki, qeyd edilənlərlə bitmir. Həmin problemlərə habelə aşağıdakıları aid etmək olar:

- *amillər və ölkə əraziləri üzrə müvafiq rəsmi informasiyanın mövcud olmaması, şəbəkənin keyfiyyəti və informasiya təhlükəsizliyi səviyyəsi, habelə elektron dövlət xidmətlərinin əlyətərliyi barədə ərazilər üzrə verilənlərin olmaması;*
- *ölkələrin inkişaf səviyyəsindən, şirkətlərin ölçülərindən birbaşa asılılıq. Təsərrüfatların kiçik ölçüləri rəqəmsal texnologiyalara əlyətərliyi bəzi hallarda ciddi surətdə məhdudlaşdırır;*
- *digər bir problem potensial istifadəçilərin rəqəmsal texnologiyaların aqrar sahədə yaratdığı yeni imkanlar barədə məlumatlılığıdır. Bu problemə kiçik sahibkarlığın İT məhsul və xidmətlərin əldə edilməsi üçün postsovet məkanında qarşılaşdığı vəsait çatışmazlığı problemi ilə birgə baxılması barədə aşağıdakı mövqe ilə razılaşmaq zənnimizcə, məqsədəuyğundur:*

“Kənd təsərrüfatı sahələrində rəqəmsal texnologiyaların inkişafı problemlərindən biri istifadəçilərin rəqəmsal texnologiyalar barədə məlumatsızlığı, IT məhsul və xidmətlərini əldə etmək üçün vəsaitlərin çatışmaması, habelə kiçik sahibkarlığa dəstək verən dövlət layihələrinin olmamasıdır” (3).

Sadalanan və digər problemlərin aradan qaldırılması təcrid olunmuş qaydada mümkün deyil, başqa sözlə, onlara kompleks yanaşma lazımdır. Bu baxımdan ümumiləşdirilmiş tam hazır yanaşma tətbiq etmək mümkün deyildir. Başqa sözlə, texnoloji həllərin universallığı onların tətbiqinin iqtisadi tələblərinin fərdiliyini azaltmır. Eyni zamanda, milli aqrar sahənin inkişaf mühiti və səviyyəsindən asılı olmayaraq rəqəmsallaşmanın təmin edilməsi üçün görülməli ümumi işlər vardır. Onlardan ilk növbədə informasiya və metodiki xarakterli aşağıdakı məsələləri qeyd etmək olar:

- *rəqəmsal texnologiyalar barədə zəruri detallaşdırmada (ərazi, əhali qrupları) verilənlərin tamamlanması;*
- *xırda təsərrüfatçıların rəqəmsal mühitə cəlb edilməsinə imkan verən dayanıqlı biznes-modellərin yaradılması və s.*

Aqrar sahədə rəqəmsallaşma mühitinin xarakteristikaları habelə miqyas effektinin reallaşma imkanlarından da asılıdır. Bu asılılıq təsərrüfatın ölçüsü və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanları arasında az qala funksional xarakter alır. “Müəssisə nə qədər böyükdürsə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bir o qədər asandır. İri təsərrüfatlar xırda təsərrüfatlarla müqayisədə bu baxımdan üstünlüyə malikdir. Yeniliklərə yol açan rəqəmsal innovasiyalar və texnologiyalar bir çox hallarda kiçik fermer təsərrüfatı üçün xarakterik olan miqyasda özünü göstərə bilmir” (7).

Kənd təsərrüfatında istehsal subyektlərinin ölçülərinin optimallaşdırılması başqa bir tədqiqatın predmeti olsa da, qeyd edək ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanları və təsərrüfatın ölçüsü arasındakı asılılıq kiçikölçülü fermer təsərrüfatlarının xeyrinə olmayan global miqyaslı meyilləri şərtləndirir. Unutmaq olmaz ki, dünyada kiçik fermer təsərrüfatlarının sayı 570 milyon ətrafındadır (6).

Rəqəmsallaşma: sahənin təcrübi xüsusiyyətləri və tətbiqin problemləri

Klassik yanaşmalara bütün hallarda olduğu kimi, tədqiqat predmetimiz baxımından da mühafizəkarlığa meylədən daha ciddi irad bildirmək çətinidir. Sivil bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı sistemlərinə münasibətdə mühafizəkarlıq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, miqyas effektinin reallaşmasına, dəqiq (proqramlaşdırılmış) əkinçiliyin həyata keçirilməsinə, ekoloji kənd təsərrüfatının nəticələrinin kommersionlaşdırılmasına, bir sözlə, məhsuldarlığın yüksəldilməsinə bu və ya digər dərəcədə mane olur. Məhsuldarlıq və keyfiyyət məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalını qiymətləndirmək baxımından mühüm ümumiləşdirici göstəricilərdir. Tədqiqatçılar məhsuldarlıq səviyyəsində postsovet məkanını ölkələrinin inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalmasının (deyək ki, postsovet məkanını ölkələrində dənli bitkilərin məhsuldarlığı Almaniyadan və ABŞ-dan 3-4 dəfə aşağıdır) səbəbi kimi rəqəmsallaşma xarakteristikalarına böyük önəm verirlər. Müqayisə edilən müvafiq verilənlər belə deməyə əsas verir ki, “yerli aqrar istehsalçılar rəqəmsallaşma prinsiplərini tətbiq etməklə göstəricilərini inkişaf etmiş ölkələrin istehsal göstəricilərinə yaxınlaşdırıla bilərlər. Rəqəmsallaşmanı hər yerdə tətbiq etmək üçün aqrar sahəni gənclər üçün daha cəlbədicilik etmək lazımdır” (1).

Aqrar iqtisadiyyatda müxtəlif xarakterli innovasiyalara həssaslığın aşağı səviyyəsi isə öz növbəsində elmtutumlu istehsalın stimullaşdırılmasının sistem əmələ gətirməsi, istehsal və xidmət fəaliyyətlərinin şaxələndirilməsi prosesinin optimallaşdırılması, klaster təşəbbüslərinin hərtərəfli əsaslandırılması, resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi, dövlət-özəl

bölmə tərəfdaşlığının inkişafı, kənd yerlərində özünüməşğulluğun leqallaşdırılması proseslərini məhdudlaşdırır.

Digər və heç də az aktual olmayan bir məsələ. Rəqəmsallaşmanın tempi, proporsiyaları, rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri istehsalçı və istehlakçı maraqları və ətraf mühitin qorunması meyarları üzrə vahid rakursda qiymətləndirilməlidir. “Müasir Almaniyada “rəqəmsal kənd təsərrüfatı” üzrə çərçivə şərtlərinin formalaşmasında fəal iştirak edən Kənd təsərrüfatı Federal Nazirliyi ilk növbədə aşağıdakı prinsipə əsaslanır: kənd təsərrüfatı üçün rəqəmsal transformasiyalar nə kimi nəticələrə gətirib çıxaracaqdır və yeni imkanlar hansı halda aqrar istehsalçılar, ətraf mühit və istehlakçılar üçün eyni dərəcədə faydalı ola bilər?” (6). Başqa sözlə, rəqəmsal kənd təsərrüfatına dayanıqlı inkişaf meyarları üzrə yanaşmaya önəm verilir.

Aqrar-ərzaq sektorunun strateji əhəmiyyəti postsovet məkanı ölkələrində digər innovasiyalarla yanaşı, rəqəmsallaşmaya da dövlət səviyyəsində diqqəti artırmışdır. Həmin diqqətin real nəticələri ilk növbədə əlbəttə dövlətin maliyyə dəstəyinin həcmi və strukturundan, ondan istifadə səmərəliliyindən asılıdır. Aqrar innovasiyaları təşviq etməklə rəqabət qabiliyyətini yüksəltmiş inkişaf etmiş dövlətlərin ən yeni kənd təsərrüfatı tarixi təqribi hesablamalar əsasında aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının dönmədən azaldığını söyləməyə əsas verir.

Aqrar iqtisadiyyatda rəqəmsal texnologiyaların və alətlərin birbaşa tətbiqi üçün tövsiyə olunan yanaşmalar diqqətəlayiqdir. Bu baxımdan Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikasının təmsalında aşağıdakı qısa şərhə nəzər yetirək. İlk növbədə onu qeyd edək ki, postsovet məkanının bu iki ölkəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına proqram-məqsədli yanaşma həyata keçirilir. Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında strateji inkişaf və milli layihələr üzrə Şuranın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə 24 dekabr 2018-ci ildə təsdiq edilmiş “Rusiya Federasiyasının rəqəmsal iqtisadiyyatı” adlı Milli Proqram qəbul edilmişdir. Qazaxıstan Respublikasında da hökumətin 12 dekabr 2017-ci tarixli (№827) qərarı ilə “Rəqəmsal Qazaxıstan” adlı Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir.

Haqqında danışılan proqramların icrasının elmi təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə yerinə yetirilmiş və təcrübi xarakterin üstünlük təşkil etdiyi elmi işlərin bəzilərinə müxtəsər də olsa, nəzər salmaq. İlk növbədə Qazax Milli Aqrar Universitetinin müvafiq təqdimatını nəzərdən keçirək (2). Bu mənbədə rəqəmsal texnologiyaların aqrar sahədə yaratdığı imkanlar qismində aşağıdakılar önə çəkilir:

- məhsuldarlığın (*bitkiçilikdə və heyvandarlıqda*) yüksəldilməsi;
- dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi;
- risklərin azaldılması;
- iqlim dəyişikliklərinin izlənməsi;
- məsrəflərin düzgün hesablamalar sayəsində azaldılması;
- ixtisaslı işçi qüvvəsi qıtlığının aradan qaldırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının böhran vəziyyətləri barədə (ən geniş mənada) vaxtında məlumatlandırılması.

Rəqəmsallaşmanın əsas elementləri kimi aqrar sahədə:

- rəqəmsal baza - qərar qəbulunun dəstəklənməsi sistemi üçün verilənlər. Bu baza coğrafi, botanik, meteoroloji, epidemioloji və s. verilənləri birləşdirir;
- analitik platformalar - aqrar-sənaye klasterində bütün istiqamətlər (iqlim risklərinin, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması və s.) üzrə analitik platformalar və Big Data;

- *istehsalın rəqəmsallaşması - “ağıllı” texnika, robotlar, peyklər, dronlar, suvarma sistemləri, istixanalar;*
- *satışın rəqəmsallaşması – blokçeyn əsasında məhsulun tarladan mətbəxə hərəkətinin izlənməsi, habelə, elektron birjalar əlahiddə qeyd olunur.*

Sürətlə formalaşan rəqəmsal mühitin determinizmi, o cümlədən rəqəmsal xaosdan rəqəmsal qərarın əsaslandırılması və qəbulunu nəzərdə tutan transformasiyaların alqoritmi, aşağıdakı əsas mərhələlərin ardıcılığı kimi təqdim olunmuşdur:

1. Rəqəmsal baza (xəritələndirmə, rəqəmsallaşdırma, peyk məlumatları).
2. Alət dəstinin işlənilib hazırlanması (geoportal, mobil əlavələr və s.).
3. Qərarların dəstəklənməsi sistemləri (təhlil və Big Data).
4. İstehsalın avtomatlaşdırılması (robotlaşdırma və süni intellekt elementlərinin tətbiqi).
5. “Rəqəmsal aqrar mütəxəssislər”in hazırlanması.
6. Rəqəmsal qərarların hazırlanması, qəbulu və icrası.

İndi isə aqrar-sənaye istehsalı üçün qərar qəbulunun rəqəmsal platformasından təcrübi baxımdan gözlənilən nəticələri nəzərdən keçirək. Həmin nəticələr kimi müvafiq mənbələrdə bunlar təqdim olunur: *“idarəetmədə qərar qəbulunun sistemləşdirilməsi və optimallaşdırılması; sahəyə dövlət investisiyalarının optimallaşdırılması; kiçik və orta biznesin inkişafı üçün platformaların yaradılması; xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün şəraitin yaxşılaşdırılması”* (2).

Aqrar-sənaye istehsalının rəqəmsal platforması - istehsal, emal və digər müəssisələrin texnoloji və innovasiyalı biznes-modellərinin qarşılıqlı əlaqələrinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədlərinə xidmət etməlidir. Bu baxımdan Rusiya Federasiyasında “Aqrar-sənaye kompleksində rəqəmsal platforma konsepsiyası”na həsr olunmuş geniş məqalədə “aqrar-ərzaq bazarlarına uyğun subplatformaların daxil olduğu rəqəmsal platformaların və müxtəlif təcrübi məsələlərin həlli üçün modul-əlavələrin vəzifələri və strukturu müəyyən edilir. Əsas subplatformalar detallı şəkildə şərh edilir. Rəqəmsal platformaların işlənilib hazırlanmasının ardıcılığı təklif edilir” (5).

Rəqəmsal platformaların aqrar sahədə və aqrar-ərzaq sektorunda rəqəmsallaşma strategiyasının həyata keçirilməsində rəqəmsal transformasiyaların imkanlarını müəyyən edən və cari dövrdə sistem əmələ gətirən texnologiyalar qrupu kimi nəzərdən keçirilməsi zənnimizcə, məhsuldar yanaşmadır. Belə olan təqdirdə yuxarıda iqtibas edilən mənbənin subplatformalar üzrə yanaşmaları mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olsa da, nəinki digər ölkələr, hətta Rusiya üçün belə birmənalı qəbul edilməsi xeyli problemlə görünür. Məsələn, ondadır ki, rəqəmsallaşma artıq qeyd olunduğu kimi, tələbləri əsasən əvvəlcədən məlum olan nəzarətedici orqanların deyil, iqtisadi fəallığın lokomotivi olan bazar iştirakçılarının mənafeyinə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulur.

Nəticə

Aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın təcrübədə real səmərə verməsi üçün bu proses bazar iştirakçılarının iqtisadi davranışının yeni modellərinin yaradılmasına yönəlməlidir. Bu məqsədlə ilk növbədə rəqəmsal texnologiyalar barədə zəruri detallaşdırmada (ərazi, əhali qrupları) verilənlər bazası tamamlanmalı, xırda təsərrüfatçıların rəqəmsal mühitə cəlb edilməsinə imkan verən dayanıqlı biznes-modellər yaradılmalı, rəqəmsal qərarın əsaslandırılması və qəbulunu nəzərdə tutan transformasiyaların alqoritminin reallığın tələblərinə uyğun çevik təshih edilməsi imkanı olmalıdır.

İdarəetmənin mövcud modellərində rəqəmsallaşma gözlənilən səmərəni verməyə bilər. Sahədə rəqəmsallaşma potensialının tam miqyasda gerçəkləşdirilməsi aqrar-ərzaq sektorunun istehsal-satış

zəncirinin bütün iştirakçılarının əməkdaşlığı halında mümkündür. Odur ki, onların hamısı rəqəmsal platformaların formalaşması və inkişafında maraqlı olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən hərtərəfli iqtisadi, sosial, institusional islahatların hazırkı mərhələsində rəqəmsallaşmanın bu funksional xüsusiyyəti aktualıq kəsb edir. Ölkə başçısının birmənalı olaraq innovasiyalı dayanıqlı inkişaf meyarlarına üstünlük verməsi və mütərəqqi texnologiyaların dəstəklənməsi üçün əlverişli iqtisadi-institusional mühit yaratma istiqamətində davamlı və sistemli tədbirlər həyata keçirməsi rəqəmsallaşmadan real fayda əldə ediləcəyi barədə nikbinliyə tam əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Афонина В.Е. Влияние цифровизации на развитие аграрного сектора экономики // Международный сельскохозяйственный журнал. № 3 (363). 2018, с.15-17
2. Есполов Т.И. *Цифровизация – ключевой фактор развития АПК*// www.eurasiancommission.org › act › dep_agroprom
3. Ковалева И.В. Цифровизация сельского хозяйства как стратегический элемент управления отраслью// Экономика и бизнес: теория и практика, 2019, №1, с.131- 133
4. Lowder et al., 2016 <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii>
5. Огневцев С.Б. Концепция цифровой платформы агропромышленного комплекса // Международный сельскохозяйственный журнал. №2(362), 2018, с. 16-22
6. Цифровизация аграрного сектора в Германии – общие тенденции и направления политической работы // <https://agrardialog.ru>
7. Цифровые технологии на службе сельского хозяйства и сельских районов. Справочный документ. Авторы: Никола М.Трендов, Самуэль Варас и Мэн Цзэн. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций, Рим, 2019 год, 20 с.
8. The Internet Encyclopediya, 2003, 2 Volume Set, 854 pp.

Prof. Dr., Rasul Anvar oglu Balayev
Azerbaijan State University of Economics

The main factors and practical aspects of the digital environment in agrarian sector

Summary

The article describes the key factors that lead to the formation of a digital environment, with particular emphasis on environmental factors. The best practices of using technological advances in the digital environment were examined, as well as approaches to the practical realization of the advantages of the digital agricultural economy. The problems of digitization in the agrarian sector were described and approaches to their solution were explained. Some processes of forming digital agricultural platforms are described, and practical aspects of digitization in the field are disclosed.

Keywords: *agrarian sector, digital environment, digital platform, factors, technology, market participants, business models, sustainable development.*

Д.э.н., профессор, Балаев Расул Анвар оглы

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Основные факторы и практические аспекты формирования цифровой среды в аграрной сфере

Резюме

В статье описаны основные факторы, обусловившие формирование цифровой среды. Было уделено особое внимание средосоздающим факторам. Был рассмотрен передовой опыт применения технологических достижений в цифровой среде, отмечалось отношение к возможностям практической реализации преимуществ цифровой аграрной экономики. Были обозначены проблемы оцифровки в аграрной сфере, даны разъяснения подходов к их решению. Были охарактеризованы некоторые процессы формирования цифровых аграрных платформ и раскрыты практические аспекты оцифровки в отрасли.

Ключевые слова: *аграрная отрасль, цифровая среда, цифровая платформа, факторы, технологии, участники рынка, бизнес-модели, устойчивое развитие.*

UOT: 332.05

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Qalib Qabil oğlu Şərifov, i.ü.f.d.,

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, “Aqrar tədarük və təchizat” ASC, şöbə müdiri

Tel.: (070) 592-42- 43; e-mail: galib.sharifov@att.gov.az

Firdovsi Fikrət oğlu Fikrətzadə, i.ü.f.d.,

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktor

Tel.: (055) 207-70-13; e-mail: firdovsi.fikretzade@atm.gov.az

Xülasə

Kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması onun metodoloji əsaslarının daha dəqiq öyrənilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar məqalədə kənd təsərrüfatında mövcud olan risklərin təsnifatı nəzərdən keçirilir, istehsal risklərinə olan tələblər aydınlaşdırılır, risklərin qiymətləndirilməsində istifadə üçün ölkənin kənd təsərrüfatının xüsusiyyətlərini nəzərə alan istehsal risklərinin təsnifatı, risk matrisası, ehtimal və şiddət cədvəlləri təklif olunur, Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında istehsal risklərinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesində istifadə edilmiş bəzi sənəd nümunələri təqdim olunur.

***Açar sözlər:** risklərin idarəedilməsi, kənd təsərrüfatı, risklərin təsnifləşdirilməsi, əməliyyat riskləri, risklərin eyniləşdirilməsi, risklərin təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi.*

Giriş

“Risk” anlayışı tarixən bu və ya digər fəaliyyətlə əlaqədar ola biləcək arzuolunmaz hadisələrin insan tərəfindən dərk olunması əsasında formalaşmışdır. Müxtəlif sahələrə aid mənbələrdə risk adətən təhlükə, uğursuzluq kimi izah edilir. İdarəetmə fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən risk bir təşkilatın (qurumun) perspektivdə strateji və əməliyyat məqsədlərinə nail olmasına təsir göstərə biləcək ehtimal olunan hadisə kimi təsvir edilir.

Mənfi təsirin azaldılması məqsədilə risklər idarə edilməli və bu fəaliyyətlərə sistemli yanaşma tətbiq olunmalıdır. Risklərin idarə edilməsinə sistemli yanaşma deyərək təşkilatın daxili və xarici mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsinin optimallaşdırılmasına yönəlik prinsip, metod və resursların məcmusu, təşkilatın kompleks məqsədyönlü fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsini özündə ehtiva edən idarəetmə başa düşülür.

Kənd təsərrüfatının bazar mühitində dayanıqlı fəaliyyətini və inkişafını təmin etməkdən ötrü təbii, texnoloji, sosial-iqtisadi, makroiqtisadi və s. risklərin təsirlərinin öncədən proqnozlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili məzmununa görə risklərin idarəedilməsi fəaliyyəti kənd təsərrüfatının başqa aspektlərinin idarəedilməsi fəaliyyətlərindən tam fərqli xarakter daşıyır. Bu ilk növbədə hər hansı idarəetmə qərarının

birbaşa və dolayısı ilə risklə bağlılığından irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövzu ilə əlaqədar ölkədaxili ədəbiyyatlarda maliyyə sektorunun və sənaye istehsalının riskli (qeyri-müəyyənlik) şəraitdə idarəedilməsi məsələlərinə yetərincə diqqət ayrılması fonunda kənd təsərrüfatına aid risklərin qiymətləndirilməsi prosesinin konseptual-metodoloji problemləri müəyyən dərəcədə arxa planda yer almışdır.

Kənd təsərrüfatı bir çox risklərə məruz qalan sahədir. Bu sahənin üzləşdiyi risklər ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi vəziyyətinə və insanların yaşayış səviyyəsinə ciddi təsir göstərdiyi üçün elmi tədqiqat obyektini kimi böyük maraq doğurur.

Tədqiqatın metodları

Məqalə hazırlanarkən tədqiqat metodlarından müqayisə və təhlilə üstünlük verilmişdir. Müxtəlif ölkələrin kənd təsərrüfatı sahəsində risklərin idarəedilməsi sistemlərinin yaradılması üzrə yerinə yetirilmiş beynəlxalq layihələrin nəticələri analiz edilmiş, müqayisələr aparılaraq oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmış və ölkəmizə uyğun olan xüsusiyyətlərə diqqət yetirilmişdir.

Problemin təhlili

Risklərin təsnifləşdirilməsi

Beynəlxalq təcrübədə kənd təsərrüfatı risklərinin təsnifatı* ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmaların müşahidə olunmasına baxmayaraq son onilliklərdə Dünya Bankının, OECD-nin və FAO-nun nəzarəti altında müxtəlif ölkələrdə yerinə yetirilən layihələrdə [1, 2, 5, 6, 7, 8] kənd təsərrüfatına xas olan risklər əsasən beş əsas qrupa bölünmüşdür:

1) İstehsal (əməliyyat) riskləri son məhsulun ərəşəyə gəlməsi fəaliyyətləri və hadisələri ilə bilavasitə bağlıdır.

2) Bazar riskləri istehsal prosesinin giriş və çıxış qiymətləri ilə bağlı qeyri-müəyyənliklə əlaqədardır. Bura bazarlarda müşahidə edilən sair qeyri-müəyyənlikləri də aid etmək olar.

3) Maliyyə riskləri müxtəlif maliyyə aktivləri və kreditlərlə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı mülkiyyəti və fiziki kapitalı ilə bağlı risklər də maliyyə risklərinə aid edilə bilər.

4) İnstitusional risklər son vaxtlar kənd təsərrüfatı üçün önəmli xarakter daşımaqdadır. Bu qrupa kənd təsərrüfatının gəlirliliyinə təsir edə bilən dövlət qərar və təsirlərini aid etmək olar. Misal üçün ekoloji tələbləri sərtləşdirən qanun və siyasətlərin qəbulunu göstərmək olar.

5) Sair risklərə isə yuxarıdakı qruplara aid edilməyən risklər daxil edilir.

Bir çox layihələrdə uğurla sınaqdan çıxdığına görə göstərilən təsnifat ölkəmizin kənd təsərrüfatında mövcud risklərin təsnifləşdirilməsi üçün məqsədəuyğun hesab edilmir. Risklərin qiymətləndirilməsi fəaliyyətlərində ilk növbədə diqqət istehsal risklərinə yönəldiyi üçün həmin qrupa aid risklərin, onların məzmununun dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yaranır.

İstehsal (əməliyyat) riskləri – istehsal fəaliyyəti və onun təminatı ilə bağlı biznes-proseslərin, sistem və insan amilinin qeyri-adekvatlığı və ya səhvlərinin nəticəsində birbaşa və ya dolaylı yollarla zərər vuran risklərdir. Bunlara aşağıdakılar aid edilir:

---

* Müxtəlif risk mənbələri arasında olan risk sərhədləri şərti xarakter daşıyır.

1) İstehsalın texnoloji prosesi üzrə - (torpaq və becərmə işləri, heyvanların bəslənməsi, xammalın emalı, hazır məhsulun istehsalı və s.) təbii-iqlim durumu, istehsal avadanlıqlarının fəaliyyəti, istehsalat təhlükəsizliyi, təbii fəlakətlər, istehsal boşdayanmaları və s.

2) Maddi-texniki təminat prosesi üzrə - (istehsal prosesinin zəruri resurslarla təminatı). Bu qrupa aid risklər istehsal prosesi üçün zəruri xammal, material, ehtiyat hissələri və s. elementlərin qıtlığı və ya vaxtında çatdırılmaması ilə əlaqədardır. Məsələn üçün əkin və məhsulun yığım kampaniyalarının vaxtli-vaxtında müvafiq olaraq toxum və yanacaq təmin edilməməsini göstərmək olar.

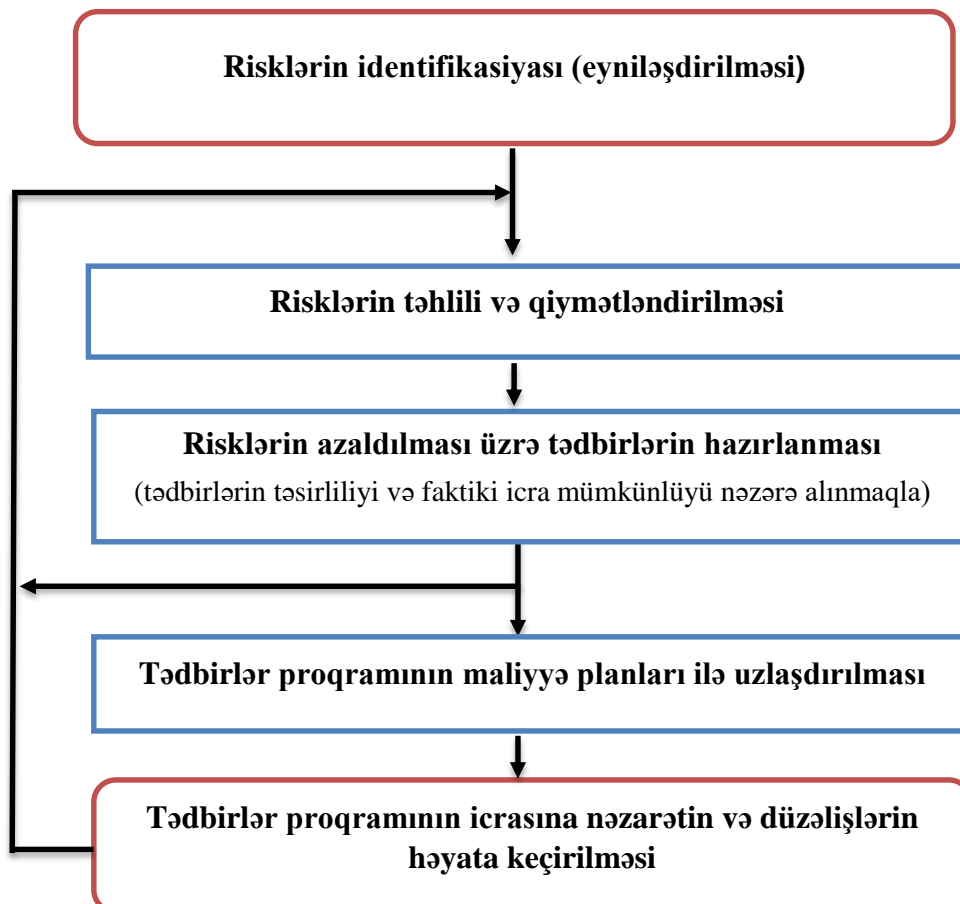
3) Hazır məhsulun və xammalın logistikası üzrə - risklər anbar və daşınmalar logistikasını əhatə edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyətinin tez xarab olan olması bu risklərə xüsusi diqqət verilməsini şərtləndirir.

4) İstehsalın daxili və xarici mühitə təsirləri üzrə - bu qrupa maraqlı tərəflər qarşısında məsuliyyət (əməyin mühafizəsi, sağlamlığın qorunması) və ekoloji risklər aid olunur.

Risklərin idarə edilməsi

Risklərin idarə edilməsi prosesi risklərin effektiv idarə edilməsi üçün lazımı prosedur və qiymətləndirmə metodologiyasına əsaslanır. Bir çox hallarda üsul və metodların tətbiqi və effektivliyi konkret sahənin, təşkilatın (təsərrüfatın) spesifik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Lakin bütün hallarda risklərin idarə edilməsi prosesi İSO 31000:2018 beynəlxalq standartının tələbləri əsasında [4] Şəkil 1-də göstərilən mərhələlərdən ibarət olur.

Şəkil 1. Risklərin idarə edilməsi prosesinin əsas mərhələləri

Risqlərin identifikasiyası (eyniləşdirilməsi)

Bu mərhələnin məqsədi risklərin müəyyən edilməsi və geniş əhatəli siyahısının tərtib olunmasıdır. Müəyyənətmə prosesi təşkilat tərəfindən riskin mənbəyinə nəzarət edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq bütün risklərinə şamil olunur. İdentifikasiya işlərinə tədqiq edilən sahə və fəaliyyət üzrə müvafiq biliyə və təcrübəyə malik olan şəxslər cəlb edilməlidir.

Risqlərin identifikasiyası zamanı aşağıdakı üsul və mənbələrdən istifadə olunur:

1) İş axınları sxemlərinin (texnoloji proseslərin) təhlili

Prosesin hər bir mərhələsi üzrə risklərin detallı şəkildə üzə çıxarılmasına imkan verir. İstehsal (əməliyyat) risklərinin müəyyənəşdirilməsi zamanı istifadə edilən ən səmərəli alətlərdən biridir. Nəticələr “Risqlərin eyniləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi kartında” əks olunur (bax: Şəkil 2.).

Şəkil 2. Risqlərin eyniləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi kartı

Tarix:		Təşkilat:			Qiymətləndirmə qrupunun rəhbəri və üzvləri:				
		Bölmə, sahə:			(vəzifələri və S.A.A.)				
		Proses:							
№	İşlərin (prosesin) yerinə yetirilməsi mərhələsi, vəzifəsi	Potensial risk	Riskin mənbəyi, səbəbi	Riskin nəticələri	Mövcud önləyici tədbirlər (riskin qiymətləndirmə zamanı)	Riskin qiymətləndirilməsi			
						şiddəti	ehtimalı	qiyməti	Dərəcəsi A/O/Y
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Risqlərin idarəedilməsi sektoru tərəfindən müəllifin iştirakı ilə hazırlanmışdır.

2) Statistik və tədqiqat məlumatlarının təhlili, bençmarking

Risqlərin müəyyənəşdirilməsi üçün mütəmadi olaraq müxtəlif əlçatan mənbələrdən əldə edilmiş statistik və tədqiqat məlumatlarının təhlilləri. Daxili və/və ya kənar oxşar təşkilatların müsbət təcrübə və itkiləri barədə informasiyalar zəngin tədqiqat mənbəyidir. Nəticələr azad şəkildə tərtib edilən analitik arayışlar formasında təqdim edilə bilər.

3) Audit nəticələrinin və hesabatların təhlili

Müxtəlif təyinatlı daxili audit və yoxlama hesabatları əvvəllər meydana çıxmış uyğunsuzluqlardakı risklərin müəyyən olunması və incələnməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Kənar təşkilatların auditlərinin hesabatları, dövlət orqanlarının yoxlama aktları da risklərin üzə çıxarılması və dəyərləndirilməsi üçün vacib mənbədir.

4) Sorğuların və müsahibələrin keçirilməsi

Sorğular və müsahibələr risklərin profilaktikası və əlavə dəqiqləşdirilmiş məlumatların əldə edilməsi məqsədləri üçün istifadə edilir.

5) Müşahidələrin aparılması

Prosesləri kənardan seyr etməklə və mülahizələr formalaşdırmaqla həyata keçirilən bir üsuldur. Yerinə yetirilən işlərə və proseslərə nəzər salınmasını və müvafiq sənədlərə baxışı nəzərdə tutur.

Risqlərin təhlili

Risqlərin təhlili onların səbəb və mənşəyinin, müsbət və mənfi nəticələrinin, sonuncuların başvermə ehtimallarının tədqiqini nəzərdə tutur və aşağıdakıları ehtiva edir:

- Risk amillərinin və onların neytrallaşdırılması üzrə tədbirlərin müqayisəsini;
- Konkret problemin mümkün həll variantlarının üzə çıxarılmasını;
- Qəbul edilməsi nəzərdə tutulan həll və qərarların tətbiqi nəticəsində baş verə biləcək potensial nəticələrin və kənar effektlərin müəyyən edilməsini.

Risqlərin təhlili kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən istifadə edilməklə həyata keçirilir və bunun üçün IEC 31010:2019 standartının tövsiyə etdiyi müxtəlif metod və modellərdən [3] istifadə olunur. Həmin metodların şərti təsnifatı Cədvəl 1-də verilir:

Cədvəl 1.

№	Təhlilin növü	Risk təhlili və qiymətləndirilməsi metodları
1	Keyfiyyət	- “Beyin fırtınası”; - Nəzarət və izləmə kartları, matrisalar; - Müxtəlif ekspert təhlili metodları (məsələn, Delfi).
2	Kəmiyyət	- Əvvəlki hadisələrin statistik təhlili; - Kompüter modelləşdirilməsi və s.

Mənbə: IEC ISO 31010:2019 beynəlxalq standartı

Təhlil və qiymətləndirmə metodları seçilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- *risqlərin mürəkkəbliyi və miqyası;*
- *metod və modellərin istifadə olunmasının məqsədi və əhəmiyyəti;*
- *metod və modellərdə istifadə edilən yanaşmalar;*
- *zəruri məlumat bazasının mövcudluğu;*
- *məlumatoplama sistemlərinin adekvatlığı;*
- *işçi və mütəxəssislərin sahə üzrə təcrübə və bilik səviyyələri.*

Kənd təsərrüfatı sistemində fəaliyyət sahələrinin müxtəlifliyini və mürəkkəbliyini və eyni zamanda risk yanaşmasının idarəetmə qurumları və fermerlər arasında əlçatan üsullarla yayılması zəruriliyini nəzərə alaraq risqlərin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün nəticələrin şiddətini və başvermə ehtimalını birləşdirən L tipli matrisanın [3] istifadəsi məqsədəuyğun sayılmış və Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Risklərin idarəedilməsi komitəsinin 18.03.2019-cu il tarixli iclasında təsdiq edilmişdir. Bu metod risqlərin dərəcələndirilməsi prosesində keyfiyyət və qismən kəmiyyət yanaşmalarının vəhdətini təmin edir və gələcəkdə daha dərin risk təhlili alətlərinin tətbiqi üçün zəmin yaradır.

Risqlərin qiymətləndirilməsi

Risqlərin qiymətləndirilməsi risqlərin eyniləşdirilməsi və təhlili prosesində əldə edilmiş nəticələr əsasında həyata keçirilir. Bu zaman kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili əsasında risk səviyyəsi qiymətləndirilir. Risklərin eyniləşdirilməsi və təhlili mərhələlərindən sonra risqlərin qiymətləndirilməsi nəticələrin şiddətini və başvermə ehtimalını birləşdirən aşağıdakı düstur əsasında həyata keçirilir:

$$R = E \times N$$

burada:

R – riskin dərəcəsi, bal;

E – riskin başvermə ehtimalı, bal;

N – riskin nəticəsinin şiddəti, bal.

Riskin başvermə ehtimalı Cədvəl 2-də göstərilən meyarlar əsasında müəyyən edilir.

Cədvəl 2.

Bal	Ehtimal	Açıqlama
1	Aşağı	Başvermə ehtimalı 1 ildə 20%-dən artıq deyil.
2	Orta	Başvermə ehtimalı 1 ildə 21-50% arasındadır.
3	Yüksək	Başvermə ehtimalı 1 ildə 50%-dən yuxarıdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Risklərin idarəedilməsi sektoru tərəfindən müəllifin iştirakı ilə hazırlanmışdır.

Riskin nəticəsinin şiddətinin Cədvəl 3-də göstərilən meyarlar əsasında müəyyən edilməsini təklif edirik. Cədvəl kənd təsərrüfatının çoxsahəli bir fəaliyyət sferası olmasını nəzərə alır və risk qiymətləndirilməsi prosesini asanlaşdırır.

Cədvəl 3.

Bal	Şiddət	Bitkiçilik	Heyvandarlıq və quşçuluq	Sağlamlıq və təhlükəsizlik	Ətraf mühit
1	Aşağı	Əkin sahələrinə və bitkilərin məhsuldarlığına cüzi təsir. Gəlirlərin azalmasına minimal təsir.	Heyvanların sayına və məhsuldarlığına cüzi təsir. Heyvanların sağlamlığına cüzi təsir. Baytarlıq tədbirləri tam əhatə olunur.	Yüngül zədə və rahatsızlıq Tibbi xidmət tələb olunmur Cüzi iş vaxtı itkisi	Bioloji və fiziki mühitə cüzi təsir. Bərpa işləri üçün hər hansı xərc tələb olunmur.
2	Orta	Əkin sahələrinə və bitkilərin məhsuldarlığına orta təsir. Hiss olunacaq dərəcədə gəlirlərin itirilməsi.	Heyvanların sayına və məhsuldarlığına orta təsir. Heyvanların sağlamlığına orta təsir. Baytarlıq tədbirləri natamam əhatə olunur.	İş qabiliyyətinin daimi itirilməsi ilə nəticələnən travmalar və sağlamlığa dəyən zərər.	Ekologiyaya vurulan orta səviyyəli zərər. Bərpa işləri üçün müəyyən xərc tələb olunur.

3	Yüksək	Əkin sahələrinə və bitkilərin məhsuldarlığına katastrifik təsirlər. Bərpaolunmaz zərərin vurulması.	Heyvanların sayına və məhsuldarlığına katastrifik təsirlər. Heyvanların sağlamlığına ciddi təsir. Baytarlıq tədbirləri qismən əhatə olunur.	Kütləvi zəhərlənmə Əlillik Ölüm halları	Ekologiyaya vurulan uzunmüddətli zərər. Cərimə ödənişləri. Bərpa işləri üçün böyük həcmdə xərc tələb olunur.
---	--------	--	---	---	--

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Risklərin idarəedilməsi sektoru tərəfindən müəllifin iştirakı ilə hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı cədvəllər əsasında aparılmış təhlildən sonra hər bir riskin L tipli Matrix Diaqramı [3] üzərində qiymətləndirilməsi aparılır. Matrisanın bir tərəfində riskin başvermə ehtimalı, digər tərəfində isə riskin nəticəsinin şiddəti (zərərin ciddiliyyəti) göstərilir.

Şəkil 3. Risklərin qiymətləndirilməsi matrisası

			Nəticənin şiddəti (bal)		
			1	2	3
			Aşağı	Orta	Yüksək
Ehtimal (bal)	1	Aşağı	1	2	3
	2	Orta	2	4	6
	3	Yüksək	3	6	9

Qiymətləndirmənin nəticəsində risklərin dərəcəsi müəyyən olunur:

- 1) **Yaşıl rəngli** zonaya (1-2) düşən risklər prosesin və ya təşkilatın fəaliyyətinə, maliyyə vəziyyətinə və məqsədlərin əldə edilməsinə hər hansı ciddi təsir göstərmir. Bu risklər şərti olaraq “**aşağı**” risklər sayılır.
- 2) **Sarı rəngli** zonaya (3-4) aid olan risklər prosesin və ya təşkilatın fəaliyyətinə, maliyyə vəziyyətinə və məqsədlərin əldə edilməsinə orta səviyyədə təsir göstərə bilər. Bu risklər şərti olaraq “**orta**” risklər sayılır.
- 3) **Qırmızı rəngli** zonaya (6-9) düşən risklər prosesin və ya təşkilatın fəaliyyətinə, maliyyə vəziyyətinə və məqsədlərin əldə edilməsinə çox böyük təsir göstərə bilər və başvermə ehtimalı olduqca yüksəkdir. Bu risklər “**yüksək**” risklər sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu ilin birinci yarısında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərmiş Risklərin idarəedilməsi sektoru tərəfindən yuxarıda göstərilən metodologiya əsasında kənd təsərrüfatına aid istehsal xarakterli risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi üzrə işlər aparılmışdır. Nəticə etibarilə bitkiçilik, toxumçuluq, heyvandarlıq və texniki təminatla əlaqədar yüksək və orta səviyyəyə aid 54 risk müəyyən olunaraq qiymətləndirilmişdir.

Nəticə

Yuxarıda göstərildiyi kimi, kənd təsərrüfatı bir çox amillərin təsirinə məruz qaldığı üçün risklərin qiymətləndirilməsi məsələləri çoxşaxəli xarakter daşıyır. Risklərin qiymətləndirilməsi fəaliyyətlərində ilk növbədə diqqət istehsal risklərinə yönəldiyi üçün həmin qrupa aid risklərin, onların məzmununun dəqiqləşdirilməsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Məqalədə risklərin qiymətləndirilməsi üçün təklif edilən metod əsasən statistik məlumatların az olması şəraitində istifadə edilir. Eyni zamanda, riskin qiymətləndirilməsində istifadəsi təklif edilən nəticələrin şiddətini müəyyən edən cədvəl kənd təsərrüfatının çoxşahəli istehsal sferası olmasını (bitkiçilik, heyvandarlıq) və bəzi ünsürlərin iştirakını (işçilər, ətraf mühit) nəzərə alır və qiymətləndirmə prosesini xeyli asanlaşdırır. Bu yanaşma risk matrisasının strukturunda da öz əksini tapmışdır. Belə ki, risklərin qiymətləndirilməsi 4, 5 və ya daha yüksək ballı matrisalar əsasında yerinə yetirilə bilər. Lakin matrisa seçən zaman onun şəraitə uyğun və eyni zamanda, istifadə üçün asan olmasına diqqət yetirilmişdir.

“Risk” ehtimala əsaslanan kateqoriya olduğundan onun kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi riyazi statistikanın məşğul olduğu əsas mövzulardan biridir. Risklərin qiymətləndirilməsinin statistik metodundan o hallarda istifadə edilir ki, təşkilat təhlil edilən obyektə bağlı kifayət qədər dürüst məlumat bazasına malik olsun. Bu metodun tətbiqi zamanı itkilərin başvermə ehtimalının hesablanması üçün təşkilatın keçmişdəki fəaliyyəti ilə bağlı bütün məlumatlar təhlil edilir. Hesab edirik ki, son dövrlərdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən yüzminlərlə fermer haqqında məlumatları özündə birləşdirən Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sisteminin (EKTİS) tam həcmdə işə salınması və Nazirliyin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin <http://agrodata.az> məlumat bazasının davamlı olaraq zənginləşdirilməsi risklərin qiymətləndirilməsi fəaliyyətlərində daha çox statistik metodlardan istifadə üçün zəmin yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatlar

1. FAO, “Managing risk in farming by David Kahan”, www.fao.org/publications, 2013
2. Government of India Planning Commission, “Report of Working Group on Risk Management in Agriculture for XI Five Year Plan (2007 – 2012)”, New Delhi, 2011
3. IEC 31010:2019, Risk management – Risk assessment techniques, <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management>.
4. ISO 31000:2018 Risk management – Guidelines, provides principles, framework and a process for managing risk, <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management>.
5. Shingo Kimura, Jesús Antón, “Risk Management in Agriculture in Australia”, OECD Committee for Agriculture, www.oecd.org/agriculture, 2011
6. Shingo Kimura, Jesús Antón, “Risk Management in Agriculture in Spain”, OECD Committee for Agriculture, www.oecd.org/agriculture, 2011
7. The World Bank, “Azərbaycan kənd təsərrüfatında orta təbəqənin yaradılması: Kənd Təsərrüfatı Sektorunda Risklərin Qiymətləndirilməsi tədqiqatının nəticələri”, Dünya Bankı Qrupu, 2018.
8. Германо-Российский политический диалог, «Риск менеджмент в сельском хозяйстве Германии», www.agrardialog.ru, 2015

Ph.D., G.G. Sharifov, Head of the Department of Quality Management of “Agricultural Procurement and Supply” LLC Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan

Ph.D., F.F. Fikratzade, Director of the Agricultural Economics Research Center of the Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan

About methodological bases of the risk assessment process in agriculture

Summary

The formation of a risk management system in agriculture requires a more thorough study of its methodological base. In this regard, the existing classifications of agricultural risks are considered, the requirements for production risks are specified taking into account local specifics. For risk assessment, a matrix, tables of probability and severity of consequences are proposed, information and examples of documents used in the process of determining and assessing production risks in agriculture of the Republic of Azerbaijan are given.

Keywords: *risk-management system, agriculture, classification of risks, operational risks, identification of risks, risk analysis, risk assessment.*

D.ф.э.н., Г.Г. Шарифов, Нач.отдела управления качеством ООО “Аграрные закупки и снабжение” МСХ Азербайджанской республики

D.ф.э.н., Ф.Ф. Фикретзаде, Директор Центра Аграрных Исследований МСХ Азербайджанской республики

О методологических основах процесса оценки рисков в сельском хозяйстве

Резюме

Формирование системы управления рисками в сельском хозяйстве требует более тщательного изучения ее методологической базы. В этой связи рассмотрены существующие классификации сельскохозяйственных рисков, уточнены требования к производственным рискам с учетом местной специфики. Для оценки рисков предложена матрица, таблицы вероятности и тяжести последствий, приведены сведения и примеры документов, использованных в процессе определения и оценки производственных рисков по сельскому хозяйству Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *система риск-менеджмента, сельское хозяйство, классификация рисков, операционные риски, идентификация рисков, анализ рисков, оценка рисков.*

UOT: 338.

NƏTİCƏƏSASLI MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ AQRAR SAHƏDƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Faiq Cavad oğlu Qasımlı,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

Tel.: (+99450) 363-98-78; e-mail: faiqasim@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə monitoring və qiymətləndirmənin konseptual əsasları təhlil edilmiş, bu sahədə dünya praktikasına nəzər yetirilmiş, monitoring və qiymətləndirmənin ənənəvi fəaliyyətəsaslı prinsiplərdən nəticəəsaslı prinsiplərə keçid, buna olan zərurət və aqrar siyasət sahəsində bu keçidlə bağlı qarşıya çıxan praktiki məsələlər araşdırılmışdır. Bu araşdırma bir tərəfdən dünya praktikasını, digər tərəfdən yerli təcrübəni nəzərə almışdır.

Nəticəəsaslı monitoring və qiymətləndirmə sahəsində bir sıra terminlərin azərbaycandilli ədəbiyyat üçün yeni olduğunu nəzərə alaraq müəllif dünya ədəbiyyatında bu sahədə istifadə edilən ən mühüm anlayışların bir qisminə aydınlıq gətirməkdədir. Yekunda Azərbaycanda aqrar siyasətin monitoringi və qiymətləndirilməsi sahəsində əldə olunmuş təcrübə təhlil edilmiş və bu prosesin nəticəəsaslı prinsiplərə keçidi ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: monitoring və qiymətləndirmə, aqrar siyasət, nəticələr zənciri, məntiqi çərçivə, nəticələr çərçivəsi, əsas icra göstəriciləri, strateji yol xəritəsi.

Giriş

Monitoring və qiymətləndirmə (M/Q) hökumətlərin və təşkilatların nəticələrin əldə edilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilə biləcək güclü dövlət idarəçiliyi alətidir.

Son dövrlərdə M/Q fəlsəfəsində fəaliyyətəsaslı yanaşmalardan nəticəəsaslı yanaşmalara doğru təkamül prosesi baş vermişdir. Nəticəəsaslı M/Q əsas diqqətin xərclərdən (sərfiyyatdan) və buraxılışdan daha çox nəticə və təsirlərə köklənməklə ənənəvi icra (fəaliyyət) əsaslı M/Q-dən fərqlənir.

İnkişaf etmiş ölkələr M/Q sistemlərinin qurulması üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə etmişlər, o cümlədən hökumətin bütün fəaliyyətlərinin tam əhatə edilməsi, sektor və ya qarışıq yanaşmalardan. Hazırkı tədqiqatda da sektor yanaşmasından istifadə edilərək aqrar sektorda monitoring və qiymətləndirmə sahəsindəki məsələlər araşdırılır.

Ölkəmizdə də son illərdə M/Q-nin anlayışı və tətbiqi sahəsində ciddi irəliləyişlər müşahidə edilməkdədir. Belə ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanına uyğun olaraq yol xəritələrinin icrasının monitoring və qiymətləndirilməsi aparılmaqda, qəbul edilən bir çox iqtisadi siyasət sənədlərində eyni tələb qoyulmaqdadır. Bunu nəzərə alaraq aqrar sahədə nəticəəsaslı monitoring və qiymətləndirmə sisteminin formalaşdırılması məsələlərinin tədqiqi aktual hesab edilir.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında M/Q-nin əhəmiyyəti artmış, iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar (Dünya Bankı (DB), BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və s.) nəticəsaslı monitorinq və qiymətləndirmə üzrə nəzəriyyəni və tətbiqi vəsaitləri sistemləşdirmişlər. Buna baxmayaraq ölkəmizdə aqrar sahədə nəticəsaslı monitorinq və qiymətləndirmə sisteminin formalaşdırılması barədə tədqiqatlara demək olar ki, rast gəlinmir. Ona görə də bu problemin araşdırılması vacib hesab olunur.

Monitorinq və qiymətləndirmə sahəsində konseptual və terminoloji məsələlər

Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq maraqlı tərəflər (“*stakeholders*”) artıq sadəcə təşkilati fəaliyyət və buraxılışlarla deyil, daha çox real nəticələrlə maraqlanırlar. Həyata keçirilən siyasətin nəticəsində əldə olunan son nəticə və təsirlər kənardan yoxlanılmalıdır. Nəticəsaslı M/Q- nin tətbiqi qərarverənlərə müəyyən müddət ərzində məqsədlərə nə dərəcədə nail olunduğunu qiymətləndirməyə imkan verir və “nəticədə nə oldu” (“*so what?*”) sualına cavab tapmağa kömək edir.

Bir çox beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən FAO və Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fond (IFAD) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) müvafiq terminologiyasına istinad edirlər. “Qiymətləndirmə və Nəticəsaslı İdarəetmə Sahəsində Əsas Terminlər üzrə Qlossari” OECD tərəfindən 2002-ci ildə 3 dildə (ingilis, fransız və ispan) nəşr edilmiş və daha sonra bir neçə dilə tərcümə olunaraq M/Q sahəsində uzlaşılmış terminologiya qismində çıxış etməyə başlamışdır [9].

Belə ki, həmin Qlossariyə əsasən, monitorinq və qiymətləndirmə aşağıdakı kimi müəyyən edilməkdədir:

Monitorinq - müəyyənləşdirilmiş göstəricilər üzrə məlumatın sistemativ yığımından istifadə edərək rəhbərliyi və davam edən inkişaf müdaxiləsinin əsas maraqlı tərəflərini tərəqqi və məqsədlərə nail olunma səviyyəsi, habelə ayrılmış vəsaitlərdən istifadə vəziyyətinə dair informasiya ilə təmin edən davamlı funksiya.

Qiymətləndirmə - davam edən və ya tamamlanmış layihə, proqram və ya siyasətin, onların tərtibatı, tətbiqi və nəticələrinin sistemativ və obyektiv qaydada qiymətləndirilməsi. Məqsəd hədəflərin, inkişaf səmərəliliyinin, effektivlik, təsir və dayanıqlılığın uyğunluğunu və yerinə yetirilməsini müəyyən etməkdir.

Qiymətləndirmə həm icraçıları həm də siyasi rəhbərliyi etibarlı və faydalı olan, öyrənilən dərslərin (çıxarılan nəticələrin) qərarvermə prosesində istifadə edilməsi mümkün olan məlumatla təmin etməlidir. Qiymətləndirmə eyni zamanda fəaliyyətin, siyasətin və ya proqramın dəyər və ya əhəmiyyətinin təyini prosesini də ifadə edir. Planlaşdırılmış, davam edən və ya tamamlanmış inkişaf müdaxiləsi mümkün qədər sistemativ və obyektiv formada qiymətləndirilməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, bəzi hallarda qiymətləndirmə münasib standartların müəyyənləşdirilməsini, icranın bu standartlarla müqayisədə yoxlanılmasını, faktiki və gözlənilən nəticələrin qiymətləndirilməsini və müvafiq dərslərin (nəticələrin) çıxarılmasını da əhatə edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, işlək monitorinq və qiymətləndirmə sisteminin qurulması üçün qəbul edilmiş formal şablonların istifadəsindənə, ardıcıl və sistemli yanaşmanın tətbiqi ilə zamanla səmərəli M/Q sisteminin qurulması mümkündür. Sahənin və layihənin (siyasətin, proqramın) xüsusiyyətlərindən asılı olaraq M/Q sisteminin qurulması baxımından yanaşmalar müəyyən qədər fərq verə bilər. Lakin, prosesin dayanıqlılığı baxımından əksər beynəlxalq təşkilatlar çoxmərhələli prosesə üstünlük verirlər. Beləliklə, nəticəsaslı monitorinq və qiymətləndirmə sisteminin formalaşdırılması üçün aşağıda sadalanan mərhələlərin tətbiqinə diqqət yetirilməlidir [4]:

1. *Hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;*
2. *Monitoring ediləcək və qiymətləndiriləcək nəticələrə dair razılaşmanın əldə edilməsi;*
3. *Nəticələrin monitoring edilməsi məqsədilə Əsas İcra Göstəricilərinin seçilməsi;*
4. *İndikatorlar üzrə baza dövrünün müəyyənləşdirilməsi və məlumatın toplanması;*
5. *Təkmilləşdirmə üçün planlaşdırma: nəticələr üzrə hədəflərin seçilməsi;*
6. *Nəticələr üzrə monitoringin aparılması;*
7. *Nəticəəsaslı idarəetmə sisteminin dəstəklənməsi məqsədilə qiymətləndirməyə dair məlumatlardan istifadə edilməsi;*
8. *Qiymətləndirmə nəticələrinə dair hesabatların təqdim edilməsi;*
9. *Qiymətləndirmə nəticələrindən istifadə edilməsi;*
10. *Monitoring və qiymətləndirmə sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi.*

Yuxarıda qeyd olunan addımların bəzilərinin daha detallı izah edilməsinə ehtiyac vardır ki, M/Q sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər üçün tədqiqatda təqdim olunan anlayışların tətbiq edilmə imkanları artsin. Belə ki, **hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi** (1-ci mərhələ) 3 hissədən ibarətdir ki, bunlardan ilki nəticəəsaslı M/Q sisteminin tərtibi və qurulması üçün mövcud stimulların və tələbatın aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Burada cavablandırılmasına ehtiyac olan aşağıdakı 5 sualdır:

1. M/Q sisteminin qurulması üçün ehtiyac nədən irəli gəlir: qanunvericiliyin tələbləri, vətəndaşların tələbi, donorların tələbi və ya siyasi ya da dövlət sektorunda islahatlar?
2. M/Q sisteminin qurulması və istifadəsində liderlər (“champions”) kimlərdir: hökumət, parlament, vətəndaş cəmiyyəti, donorlar və s.?
3. Liderləri M/Q sisteminin qurulması istiqamətində motivasiya edən nədir: siyasi islahat gündəliyi, donordan təzyiqlər, şəxsi siyasi gündəlik və ya siyasi göstəriş?
4. Sistemdən kimlər bəhrələnməyə bilər: siyasətçilər, vəzifəli şəxslər, vətəndaş cəmiyyəti, donorlar, vətəndaşlar?
5. Sistemdən kimlər bəhrələnməyəcək: siyasətçilər, vəzifəli şəxslər, vətəndaş cəmiyyəti, donorlar, vətəndaşlar? Siyasi sistemin daxilində və ya xaricində əks-islahatçılar varmı?

Daha sonra hökumətin icra səviyyəsinin (“*performance*”) qiymətləndirilməsi üçün mövcud strukturlar, rollar və məsuliyyətlər araşdırılmalıdır. Hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi inkişaf məqsədlərinin monitoring edilməsi və qiymətləndirilməsini edə biləcək mövcud strukturları, rol və cavabdehliklərin ölçülməsini mümkün edəcək.

1-ci mərhələnin sonuncu işi nəticəəsaslı M/Q sistemi üçün potensialın artırılmasına olan tələblərin təsbit edilməsindən ibarətdir. Hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi eyni zamanda texniki və idarəetmə bacarıqları (səriştələri), məlumat sistemlərinin mövcudluğu və keyfiyyəti, mövcud texnoloji və fiskal resurslar, institusional təcrübə kimi ölçülər üzrə ölkənin (sektorun) monitoring və qiymətləndirmə sahəsində cari potensialının nəzərdən keçirilməsini özündə ehtiva edir.

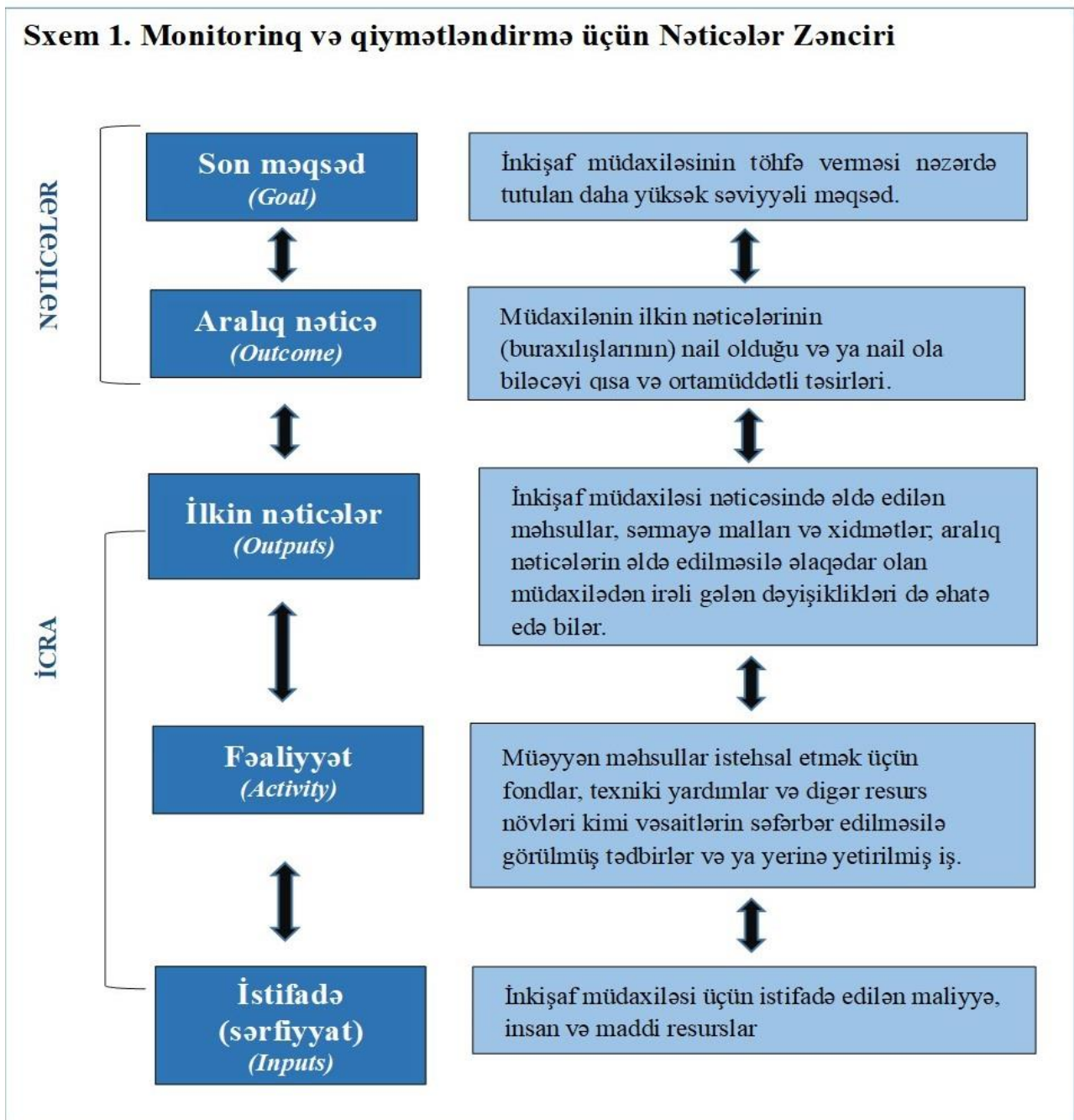
Monitoring ediləcək və qiymətləndiriləcək nəticələrə dair razılaşmanın əldə edilməsi, nəticələrin monitoring olunması məqsədilə Əsas İcra Göstəricilərinin seçilməsi, indikatorlar üzrə baza dövrünün müəyyənləşdirilməsi (2-4-cü mərhələlər), habelə 5-ci mərhələyə aid olan *nəticələr üzrə hədəflərin seçilməsi* məsələləri tərtib edilən siyasət sənədlərinin (strategiya, dövlət proqramı və s.) layihələndirilməsi mərhələsində diqqət edilməli olan mühüm məqamlardır. Bütün maraqlı tərəflər arasında öncədən uzlaşmanın təmin edilməsi müvafiq siyasət sənədinin uğurlu icrasına töhfə verir.

Bu məqamda, ölkəmiz üçün də aktual olan bir sıra terminoloji məsələlər ortaya çıxır ki, onlara dair izahat vermək və nəticəsaslı idarəetmə sahəsində aparıcı beynəlxalq təşkilatların müəyyən etdiyi terminologiyanın, habelə məntiqi ardıcılığın rahat anlaşılaraq mənimsənilməsi məqsəduyğundur.

Sxem 1-də proqram xarakterli siyasət sənədlərinin monitoring və qiymətləndirilməsi üçün icradan başlayaraq nəticələrlə tamamlanan *nəticələr zənciri* (“*results chain*”) alqoritm formasında təsvir olunmuş və terminoloji izahat verilmişdir. Göründüyü kimi, *İstifadə* (sərfiyyat) – *Fəaliyyət* – *İlkin nəticələr* mərhələləri daha çox birbaşa icra prosesini əhatə edir. Ənənəvi fəaliyyətsəsaslı M/Q də məhz bu məqamları təhlil edir, fəaliyyətlərin real son nəticələri isə diqqətdən kənar qalır.

Aralıq nəticələr və *son məqsədin* izlənilməsi isə görülmüş işlərin (proqramın) yekun real nəticələrinin və təsirlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verir ki, bu da *nəticəsaslı* monitoring və qiymətləndirmə üçün əsas verir.

Sxem 1. Monitoring və qiymətləndirmə üçün Nəticələr Zənciri

Qeyd: Müxtəlif mənbələrə istinadən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Proqram-layihə xarakterli siyasət tədbirlərinin uğurla icra edilib-edilməməsinin yoxlanılması üçün **Əsas İcra Göstəricilərinin** (“*Key Performance Indicators*”) prosesin əvvəlində müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Əsas İcra Göstəriciləri (ƏİG) seçilərkən layihələrə, proqramlara və siyasətə uyğun olan indikatorlar təsbit edilməlidir. İcra göstəriciləri aydın, uyğun, qənaətli, adekvat və monitorinq edilə bilən olmalıdırlar. Həm icraçılar, həm də monitorinq edənlər üçün sonrakı proseslərin rahat və səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi baxımından indikatorların aşağıda sadalanan xüsusiyyətlərə malik olmaları tövsiyə olunur:

Aydın: dəqiq və birmənalı;

Uyğun: münasib və əlçatan;

Qənaətçi: münasib qiymətə (resursa) əldə oluna bilən;

Adekvat: icranın göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üçün yetərli əsasla təmin edən;

Monitorinq edilə (izlənilə) bilən: müstəqil yoxlama üçün əlverişli.

ƏİG-lər üçün ayrıca cədvəl tərtib edilərək və bütün maraqlı tərəflərə anlaşılıq olması üçün hər bir göstəricinin (indikatorun) səviyyəsi, adı, tərif (hesablanması metodu), açıqlanma tarixi, mənbəyi, baza ili göstəricisi, aralıq və son hədəf göstəriciləri olmaqla ayrı sütunlarda qeyd edilməsi beynəlxalq praktikada mənimsənilmiş üslubdur. Qeyd edilməlidir ki, əsasən kəmiyyət göstəricilərinə üstünlük verilsə də, zəruri hallarda keyfiyyət göstəricilərindən də istifadə oluna bilər. Bu zaman göstəricinin dəqiq tərif verilir ki, monitorinq zamanı onu qiymətləndirmək mümkün olsun.

Cədvəl 1.

İndikator səviyyəsi	İndikator adı	İndikatorun tərif (hesablanma metodu)	Ölçü vahidi	Göstəricinin açıqlanma tarixi (hesabat dövründən n gün sonra)	Məlumat mənbəyi	Baza ili göstəricisi	Aralıq hədəflər			Hədəf göstərici

İndikator səviyyəsi dedikdə Sxem 1-də təsvir olunan alqoritmə uyğun olaraq göstəricinin hansı mərhələyə aid olduğu nəzərdə tutulur. Beləliklə, proqramın icrası zamanı sərf edilmiş resurs, yerinə yetirilmiş fəaliyyət (tədbirlər) və ilkin nəticələr, daha sonra isə aralıq nəticə və son məqsədlərə nail olunma dərəcələrinin ayrılıqda izlənilməsi və qiymətləndirilməsi mümkün olur.

Aqrar siyasətin monitorinq və qiymətləndirilməsi üzrə dünya praktikası

Kənd təsərrüfatı və kənd yerlərinin inkişafı üzrə Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilmiş, 15 il ərzində həyata keçirilmiş 74 layihənin icrasının nəticələrinə dair FAO ilə birgə geniş araşdırma aparılmış və bir sıra məqamlar ortaya çıxmışdır [7].

Belə ki, əksər layihələrdə baza dövrü sorğularının aparılması, təsirin qiymətləndirilməsi və M/Q sisteminin tətbiqində ləngimələr baş verir. Məntiqi çərçivənin həddindən çox sadələşdirilməsi və məlumat bazasının toplanılmasına dair çətinliklər lazımi qədər qiymətləndirilmir. M/Q sistemi kənardan tətbiq etdirilən öhdəlik qismində yox, layihə idarəetməsi üçün bir alət kimi qəbul edilir, formalar layihə icraçıları tərəfindən mexaniki olaraq doldurulur və layihə menecerləri öz vəzifələrini sadəcə məlumatları toplayaraq Dünya Bankına ötürmək olaraq görürlər.

Araşdırmanın gəldiyi nəticələrdən biri odur ki, M/Q sistemləri layihənin icrası dövründə təkmilləşdirildikləri zaman daha yaxşı işləyirlər. Başqa bir ifadə ilə, layihənin (proqramın) tərtibi zamanı M/Q sisteminin dizaynının verilməsinin məqsədəuyğun olması ilə yanaşı, icra dövründə qarşıya çıxan bir sıra (öncədən proqnozlaşdırıla bilməyən) məsələlər proses boyunca nəzərə alınmalı və M/Q sisteminin müxtəlif aspektlərinə düzəlişlər verilməlidir.

Digər vacib bir məqam ondan ibarətdir ki, icra indikatorları nəticələr çərçivəsi boyunca iyerarxik səviyyələrinə uyğun olmalıdır. Məsələn, irriqasiya sahəsində bir layihənin konkret tədbirinin icrasının ilkin nəticəsinin indikatoru olaraq region əhalisinin gəlirlərinin artması ola bilməz. Bu halda adekvat indikator əlavə suvarılan ərazi göstəricisi müəyyənləşdirilməli, gəlir indikatoru isə layihənin (proqramın) son məqsəd səviyyəsinə uyğun ola bilər.

Başqa praktiki misal olaraq 2006-cı ildə Hindistanda icra edilmiş layihənin nəticələr çərçivəsində dəstəklənmiş təlim mərkəzlərinin və ya təlimə cəlb edilmiş şəxslərin sayı kimi fiziki buraxılışları səhvən ilkin nəticə indikatorları olaraq müəyyən edilmişdir.

DB son onilliklərdə M/Q-nin tətbiqinə getdikcə daha böyük əhəmiyyət verir. Belə ki, 1977-ci ildə layihələr üçün M/Q-nin hər hansı formasının tətbiqi məsləhət görülmüş, 1989-cu ildən etibarən DB-nin dəstəyi ilə həyata keçirilən bütün layihələrdə monitoring və qiymətləndirmə komponentinin tətbiqi icbari olmuşdur. Ötən zaman ərzində bu proses təkamül etmiş, digər beynəlxalq təşkilatlar da bu prosesə qoşulmuş, FAO və IFAD kimi qurumlar kənd təsərrüfatı, kənd yerlərinin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi üzrə həyata keçirilən layihə və proqramlarda M/Q-nin tətbiqinə başlamışlar.

Müxtəlif layihələr üzrə M/Q-nin nəticələri bir tərəfdən layihələr üzrə problem və çatışmazlıqları ortaya çıxarır, digər tərəfdən isə M/Q sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair təbii nəticələr ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, monitoring və qiymətləndirmə müvəffəqiyyət və ya müvəffəqiyyətsizliyin yalnız hansı səbəblərə görə baş verdiyinə dair sualına cavab verdiyi təqdirdə faydalı ola bilər. Bir çox donör təşkilatları bunu dərk edərək fəaliyyət hesabatını qəbul etmir, əvəzinə nəticələr və təsirə dair hesabat verməyi tələb edirlər.

DB-nin icranın tamamlanması və nəticələr üzrə yekun hesabatların icmalı göstərir ki, planlaşdırılmış M/Q sisteminin tətbiqi, izlənilə bilən icra göstəricilərinin çatışmazlığı, layihənin benefisiarları üzərində yetərsiz fokuslanma, həddindən çox iddialı və ya qeyri-ışlək metodologiyalar, hətta bəzən heç bir M/Q-nin tətbiq edilməməsi kimi zəifliklər ortaya çıxır.

M/Q və İdarəetmə Məlumat Sistemi (“*Management Information System – MIS*”) arasında yetərli səviyyədə inteqrasiyanın olmaması təsbit edilən problemlər arasında yer almaqdadır: layihənin daha yüksək səviyyəli nəticələrinə fokuslanma ilkin nəticələrə dair kəmiyyət, keyfiyyət və icra qrafikinə uyğunluq haqqında monitoring mənbəyi üçün tələb olunan məlumata dair ehtiyacın ehmal edilməsinə səbəb olmamalıdır.

DB və FAO-nun birgə tədqiqatı nəticəsində aqrar sahədə həyata keçirilən layihə və proqramlarda M/Q fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə əsas diqqət yetiriləsi məsələlər kimi aşağıdakılar qeyd olunur:

- Monitoring və qiymətləndirmənin Layihə İdarəetmə Sistemi ilə inteqrasiya edilməsi. Burada başlıca məsələ bir tərəfdən hesabatlılığın artırılması və biliyin (məlumatlılığın) yaradılmasında M/Q-nin rolu, digər tərəfdən isə daha çevik əməliyyat və strateji idarəetmə dəstəyinin təmin edilməsi arasında balansın qurulmasıdır. Belə ki, rəhbərliyi son nəticələrlə məlumatlandırma vəzifəsi cari fəaliyyətin monitoring edilməyəcəyi mənasına gəlmir, çünki M/Q eyni zamanda “nəticədə nə oldu” və “bundan sonra nə etməli” kimi suallara cavab verməlidir.

- Monitoring ediləcək və qiymətləndiriləcəklərə dair aydınlıq. Nəyin monitoring edilməsi və qiymətləndirilməsinə dair qərarın verilməsində konseptual əsaslar uyğunluq, xərc effektivliyi, səmərəlilik, nəticəyönlümlük və sistemin dayanıqlılığıdır. M/Q-də ən çox rast gəlinən yanlışlıq həddindən çox məlumatların toplanmasıdır. Nəzərdə saxlanılmalıdır ki, icraçılardan artıq məlumatların tələb edilməsi onların hesabatvermə yüklərini artırır və əsas işdən qismən də olsa, yayındırır, habelə monitoring və qiymətləndirməni aparən əməkdaşlar üçün lüzumsuz əlavə iş yükü yaranır, çoxlu məlumatlardan lazım olanlara fokuslanmaq çətinləşir və hər bir göstərici əlavə izləmə resursunu tələb edir.
- M/Q-nin təməlinə (əsaslarına) iştirak və maraqlı tərəflərə əsaslanma. M/Q sadəcə, hesabatlılıq meyarlarına cavab vermək baxımından deyil, eyni zamanda, ümumi məlumat toplama bazası, kommunikasiya mübadiləsi və bütün maraqlı tərəflər üçün qarşılıqlı öyrənmə baxımından iştirakçı olmalıdır. M/Q prosesində maraqlı tərəflərə yönümlülük xüsusilə irimiqyaslı layihə və proqramlarda zəruridir.
- Məlumatların toplanması üsullarının və mənbələrinin çoxluğu. Keyfiyyət və kəmiyyət göstərici növlərinin hər ikisindən istifadə edilməli, bunlardan yalnızca birinə arxalanmaq məqsədəuyğun deyil.
- Layihənin tərtibatı, illik iş planı və büdcənin, habelə M/Q-nin əlaqələndirilməsi. Burada məntiqi çərçivənin (“*logical framework - logframe*”) qurulması çox kömək edir. Vasitələr-nəticələr əlaqələrinin bütöv nəticələr zənciri boyunca əks olunması vacib məqamlardan biridir. Məntiqi çərçivəyə əsaslanan indikatorlardan tərtib ediləcək nəticələr çərçivəsinin (“*results framework*”) etibarlılığı daha yüksək olur.
- Proaktiv kommunikasiya və məlumatların yayımlanması (“*dissemination*”). M/Q nəticələrinin uyğun şəkildə maraqlı tərəflərə çatdırılması, icraçı və qiymətləndiricilər arasında geri bildiriş (“*feedback*”) mexanizminin mövcudluğu, qərar vermək üçün rəhbərliyə faydalı informasiyanın təqdim edilməsi və proqram (layihə) barədə ictimaiyyətin adekvat səviyyədə məlumatlandırılması diqqət yetiriləsi məqamlardandır.

FAO və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO) 2013-cü ildə “Kənd təsərrüfatı layihələrinin ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanma təsirlərinin monitoringi və qiymətləndirilməsi” adlı tədqiqatı [5] nəşr etmişdir. Yuxarıda qeyd edilən problemlərin bənzərlərini bu tədqiqat da ortaya çıxarmışdır. Qidalanma yönümlü kənd təsərrüfatı layihələrinin ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanma aspektlərinin monitoring və qiymətləndirilməsi aşağıdakıların tamamlanmasına yönəlməlidir:

- a) Qidalanma yönümlü kənd təsərrüfatı layihələrinin ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanma effektivliyi barədə yüksək keyfiyyətli məlumatların təmin edilməsi, layihə xidmətlərinin (fəaliyyət və məhsulların) göstərilməsi və aralıq nəticələr barədə aktual monitoring məlumatlarının layihənin idarəetmə məlumat sistemi vasitəsilə toplanması;
- b) Məlumatların toplanması və təhlilinin aparılması zamanı kənd təsərrüfatı layihə menecerlərinə gedən proseslərdən dolayı əlavə iş yükünün yaradılmaması;
- c) Ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanma məlumatlarına əlavə olaraq layihə menecerlərinin layihələrində əsas məqsədlərə çatmaq üçün aktual məlumatlarla təmin edilməsi.

Monitoring və qiymətləndirmənin tətbiqi üzrə Azərbaycanın aqrar siyasətində ortaya çıxan praktiki məsələlər

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq maliyyə institutları ilə birbaşa əməkdaşlıq qurmuş və iqtisadi sahələrdə də səmərəli əməkdaşlığa başlamışdır. Məsələn, Dünya Bankı tərəfindən bir sıra, o cümlədən kənd təsərrüfatı sahəsinə aid müxtəlif layihələr maliyyələşdirilir. İcrası bitmiş layihələrin nəticələrinin ümumi qiymətləndirilməsi DB tərkibində fəaliyyət göstərən Müstəqil Qiymətləndirmə Qrupu (*“Independent Evaluation Group – IEG”*) tərəfindən aparılır.

1997-2006-cı illər arasında həyata keçirilmiş 2 layihənin (*“Fərmer təsərrüfatlarının özəlləşdirilməsi”* və *“Kənd təsərrüfatının inkişafı və kredit”*) qiymətləndirilməsinə dair hesabat 2008-ci ildə dərc edilmişdir [11]. Müstəqil Qiymətləndirmə Qrupu DB və Azərbaycan tərəflərinin icra səviyyələrini əksər meyarlar üzrə müsbət qiymətləndirmişdir. Bununla yanaşı, M/Q-nin tətbiqi qənaətbəxş hesab edilməmişdir. Hesabata görə layihələrin məqsədlərinə nə dərəcədə nail olunduğunu ölçmək üçün M/Q proqramlarının uyğunlaşdırılması qismən yerinə yetirilmişdir. Sərfiyyat (resurslar) və ilkin buraxılış göstəriciləri adekvat olsa da, fermerlərin gəlirləri kimi aralıq nəticələr dağınıq olmuşdur.

Bundan irəli gələrək M/Q prosesinin icrasında da aralıq nəticə indikatorlarının yetərinə təmsil olunmaması problemi davam etmişdir. Xüsusilə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının, məhsuldarlığın və gəlirlərin artırılması kimi təhlil edilən fundamental ilkin nəticələr fraqmentar və istinad edilən mənbələr qeyri-adekvat olmuş, M/Q-nin ümumi keyfiyyəti hər iki layihə üçün aşağı səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, layihələr əsasən müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmış, lakin M/Q-nin tətbiqi və istifadəsində olan zəifliklər proqramın uğuruna dair qəti nəticələrə gəlməyi çətinləşdirir.

Dünya Bankının Müstəqil Qiymətləndirmə Qrupunun mövzumuz baxımından maraq kəsb edən digər tədqiqatı Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının təşviq edilməsi sahəsində olmuş və 1997-2010-cu illəri əhatə etmişdir [8]. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda daha yüksək kənd təsərrüfatı artımına məhdudiyətlərin nələrdən ibarət olduğunu təsbit etməkdən ibarət idi. Burada da monitoring və qiymətləndirmə baxımından bəzi məsələlər ortaya çıxır.

Belə ki, layihələri icra edən tərəflər aralıq nəticələrə, bu nəticələrə nail olmaq üçün nəticələr zəncirinə, izlənilə bilən indikatorlara və aralıq nəticələrə doğru tərəqqinin bilinməsi üçün M/Q-yə dair çox kəskin fokuslanmaqla bunun səmərəli olduğunu düşünmüşlər. Bu çatışmazlıq bütün layihələrə məxsus olmuşdur. Əsas boşluqlar ikinə nəticələrin aralıq nəticələr kimi təqdim edilməsi, layihə məqsədlərilə zəif əlaqələndirilmiş uyğunsuz indikatorlar və M/Q sistemlərinin məqsədlərə yetərinə fokuslanmamaları idi. Layihə məqsədlərinin əks etdirilməsi üçün izlənilə bilən göstəricilərə və bu göstəricilər əsasında nailiyyətləri ölçən monitoring və qiymətləndirməyə ehtiyac var idi.

Dövr ərzində Dünya Bankı tərəfindən ölkəmizin aqrar sahəsində maliyyələşdirilmiş layihələrdə izlənilə bilən (*“monitorable”*) göstəricilər və M/Q-yə dair bir neçə müsbət olmaqla, əsasən zəifliklərlə də bağlı şərhlər Müstəqil Qiymətləndirmə Qrupu tərəfindən verilir. Bəzi layihələrdə:

- *İzlənilə bilən göstəricilər əsasən yaxşı, həm ilkin nəticə, həm də təsir hədəflərini əhatə edir;*
- *M/Q metodik olaraq tərtib edilmiş və məhsuldarlığı ölçür;*
- *İnkişaf məqsədləri kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını xüsusilə hədəfləyir;*
- *İlkin və aralıq indikatorlarının düzgün seçimi;*
- *M/Q çərçivəsi məhsuldarlığın konkret səviyyədə artımını hədəfləyir və s.*

Zəifliklərlə bağlı əsas şərtlərin bəziləri aşağıdakılardır:

- *M/Q üçün zəif və təsirə dair cüzi məlumat var;*
- *Məhsuldarlığa təsirə dair zəif M/Q;*
- *İnkişaf məqsədlərində məhsuldarlığa istinadın olmaması;*
- *M/Q-də detalların məhdud olması;*
- *Məhsuldarlığa xüsusi istinadın olmaması (iqtisadi infrastrukturun kənd təsərrüfatının artımı üçün nəzərdə tutulmasına rəğmən);*
- *Texniki-İqtisadi Əsaslandırma məhsuldarlığa məhdud istinadın olması;*
- *Məntiqi çərçivənin uyğunsuzluğu və s.*

Ölkəmizdə son illərdə M/Q-nin anlayışı və tətbiqi sahəsində ciddi irəliləyişlər müşahidə edilməkdədir. Belə ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı [6] ilə strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlərlə bağlı monitoring və qiymətləndirmənin aparılması aidiyyəti quruma tapşırılmış və aşağıdakı yanaşma müəyyənləşdirilmişdir:

“Tələb olunan alətlər, proseslər və sair vasitəsilə icranın uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Strateji Yol Xəritəsinin monitoringi və qiymətləndirilməsi həyata keçiriləcəkdir. Monitoring və qiymətləndirmə aparılarkən tədbirlərin mahiyyəti üzrə icrasına, müvafiq prioritet üzrə gözlənilən nəticələrə və indikatorlara diqqət yetiriləcək, icra müddətinə uyğunluq yoxlanılacaqdır. Monitoring və qiymətləndirmə beynəlxalq metodologiyalara uyğun tərtib edilmiş qaydalar əsasında aparılacaqdır.”

Bunun əsasında strateji yol xəritələrinin M/Q metodikası beynəlxalq təcrübədən istifadə edilərək müəyyənləşdirilmiş, proses real nəticələr verməyə başlamış və hesabatlar mütəmadi olaraq ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Strateji Yol xəritələri çərçivəsində də müvafiq tədbirlər daxilində ayrı-ayrı sahələrə dair M/Q sistemlərinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Buna misal olaraq “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə (SYX) [1] təsbit olunmuş bir sıra tədbirləri qeyd etmək olar:

- Ölkədə ərzaq məhsulları ilə təchizatın dayanıqlılığı baxımından risklərin **qiymətləndirilməsi** məqsədilə mütəmadi **monitorinq**lərin aparılması;
- Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ərzağa əlyətərliyi səviyyəsi və buna təsir edən amillərin **qiymətləndirilməsi** məqsədilə **monitorinq** sisteminin qurulması;
- Torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi prosesinin ətraf mühitə təsirlərinin **qiymətləndirilməsi** mexanizminin yaradılması;
- Kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə statistik bazanın və **monitorinq** sisteminin yaradılması.

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin monitoring və qiymətləndirmə sistemi qurularkən beynəlxalq təcrübə araşdırılmış və M/Q sahəsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla işləyən ekspertlər bu işə cəlb edilmişlər. Yerli mütəxəssislərlə birgə Strateji Yol Xəritəsinin strukturuna uyğun olaraq (tədbirlər → prioritetlər → hədəflər) müəyyən bir sistem qurularaq tədbirlərin icra keyfiyyətinə əsaslanaraq qiymətləndirmə

aparılmışdır. SYX-nin ilk M/Q hesabatı [3] 2017-ci ilin birinci yarımilliyini əhatə edərək geniş ictimaiyyətə açıqlanmış, kommunikasiya tədbirləri həyata keçirilmiş və sonrakı dövrlərdə də M/Q prosesinin uğuru üçün vacib hesab edilən şəffaflıq prinsipinə əməl edilmişdir. Bu hal beynəlxalq ekspertlər tərəfindən də ölkədə M/Q prosesinin inkişafı baxımından müsbət olaraq qiymətləndirilir.

M/Q hesabatında hər bir tədbirə dair görülmüş işlərə dair icraçı təşkilatların təqdim etdiyi məlumat verilir, tədbirlər qiymətləndirilir və prioritetlər səviyyəsində icmallaşdırılaraq qısa məlumat verilir. Çox müsbət bir haldır ki, prioritet daxilində olan qənaətbəxş səviyyədə icra edilməmiş tədbirlərə əsaslanaraq əsas problemlər və onların həlli istiqamətində müvafiq tövsiyələr verilir. Əlavə olaraq bütün hədəflər və SYX üzrə ümumiləşdirilmiş nəticələr, habelə əsas icraçı qurumların icra səviyyələri cədvəl şəklində göstərilir.

Əvvəlki dövrlərdə qəbul və icra edilmiş proqram xarakterli strateji siyasət sənədlərindən fərqli olaraq SYX-yə münasibətdə M/Q sisteminin təşkili nəticəsində bir tərəfdən hesabatlılığın, digər tərəfdən isə icranın səviyyəsində yüksəliş müşahidə olunur [2,10].

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda aqrar sahədə icrada olan strateji siyasət sənədlərinin monitoring və qiymətləndirilməsinin nəticəəsaslı prinsiplərə keçirilməsi fəaliyyətlərin səmərəliliyini artıracaq, nəzərdə tutulan strateji məqsədlərə nə dərəcədə nail olunduğunu yoxlamağa imkan verəcək və müvafiq nəticələrin çıxarılması surətilə növbəti dövrlər üçün tərtib ediləcək proqram xarakterli siyasət sənədlərinin nəticəyönümlü tərtibatı üçün yol göstərəcək. Qeyd edilməlidir ki, bu yanaşmanın iqtisadi siyasətin digər sahələrində də tətbiqi məqsədəuyğundur.

Bu baxımdan aşağıdakı təkliflərin tətbiqi təklif olunur:

- Strateji Yol xəritələrində təsbit edilmiş Əsas İcra Göstəriciləri əsasında əlverişli adekvat indikatorların müəyyənləşdirilməsi ilə *nəticələr çərçivəsi*nin tərtib edilməsi (Sxem 1-dəki strukturdan istifadə oluna bilər);
- SYX-də olan tədbirlərin icra müddətini əhatə edən ümumiləşdirilmiş M/Q hesabatının hazırlanması, həmin hesabatda əsas problemlərin qeyd olunması, növbəti dövr üçün tövsiyələrin verilməsi və nəticələr çərçivəsi əsasında hədəflərə nail olunma səviyyəsinin hesablanması;
- İcrada olan digər strateji sənədlərin (məsələn, baramaçılıq və ipəkçilik, üzümçülük, kənd təsərrüfatı kooperasiyası və s. dövlət proqramları) məqsəd, vəzifə və gözlənilən nəticələr bölmələrindən istifadə edərək nəticələr çərçivələrinin hazırlanması (hədəflərin konkretləşdirilərək mövcud statistika əsasında kəmiyyət göstəricilərinə çevrilməsi), bundan irəli gələrək nəticəəsaslı monitoring və qiymətləndirmə sistemlərinin hazırlanaraq həyata keçirilməsi;
- Növbəti dövrlər üçün hazırlanacaq sənəd və layihələrdə məntiqi zəncir, məntiqi çərçivə, Əsas İcra Göstəriciləri və s. kimi mühüm aspektlərin nəzərə alınması və müvafiq fəaliyyətlərin (tədbirlərin) nəticələrə köklənməsi;
- Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin rəy və təkliflərinin icra keyfiyyətinə töhfə verə bilənlərini nəzərə alaraq M/Q hesabatlarının ictimaiyyətə mütəmadi olaraq açıqlanması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016, Bakı, Azərbaycan
[https://monitoring.az/assets/upload/files/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarin_in_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf], əldə edilib [5 dekabr, 2019].
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin 2017-ci il üzrə illik monitoring və qiymətləndirmə hesabatı, 2018, Bakı, Azərbaycan
[https://monitoring.az/assets/upload/files/9_Kend_teserrufati_opt%281%29.pdf], əldə edilib [5 dekabr, 2019].
3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin 2017-ci il üzrə yarımillik monitoring və qiymətləndirmə hesabatı, 2017, Bakı, Azərbaycan
[https://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/strateji%20yol-02102017/Kand_tasarrufat%C4%B1_SYX_monitorinq_qiyamatlandirma_hesabati.pdf], əldə edilib [5 dekabr, 2019].
4. Kusek J.Z., Rist R.C., 2004, Ten Steps to a Results-Based Monitoring and Evaluation System, The World Bank, Washington, D.C., USA;
5. Levinson F.J., Herforth A, 2013, Monitoring and evaluating the food security and nutrition effects of agricultural projects, FAO and WHO;
6. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2016, Bakı, Azərbaycan
[https://monitoring.az/assets/upload/files/Ferman_Yol_Xeritesi.pdf], əldə edilib: [5 dekabr, 2019].
7. Muller-Praefcke D., Lai K.C., Sorrenson W., 2010, The use of monitoring and evaluation in agriculture and rural development projects, FAO, Rome, Italy;
8. Oblitas K.R., 2011, Promoting Azerbaijan's Agricultural Productivity (1997–2010), The World Bank, Washington, D.C., USA;
9. OECD, 2010, Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management, Paris, France;
10. Strateji Yol xəritələrinin 1 yanvar 2019-cu il tarixinə icra vəziyyəti, 2019, Bakı, Azərbaycan
[<https://monitoring.az/assets/upload/files/SYX-2018.pdf>], əldə edilib [5 dekabr, 2019].
11. Thomas V., Gray C.W., Huppi M., Heath J., 2008, Project performance assessment report /Republic of Azerbaijan / Farm privatization project and Agricultural development and credit project, The World Bank, Washington, D.C., USA

Faig Javad oglu Gasimli, PhD student of the Agricultural Economics Research Center

**Conceptual fundamentals of results-based monitoring and evaluation
and its application in agricultural sector**

Summary

The article analyzes the conceptual bases of monitoring and evaluation, considers international practice in this area, examines the practical implications of transition from traditional activity-based principles to results-based monitoring and evaluation, its necessity and practical issues in agricultural policy arising from this transition. This study takes into account both world practice and local experience.

Given the fact that there are terminological innovations in Azerbaijan in the field of results-based monitoring and evaluation, the author clarifies some of the most important concepts used in this field in world literature. In the conclusion, the experience gained in monitoring and evaluation of agricultural policy in Azerbaijan was analyzed and recommendations were proposed on the transition to results-based principles.

Keywords: *monitoring and evaluation, agricultural policy, results chain, logical framework, results framework, Key Performance Indicators, strategic roadmap.*

Фаиг Джавад оглы Касимли, докторант Центра Аграрных Исследований

**Концептуальные основы мониторинга и оценки основанного
на результатах и применение в аграрной сфере**

Резюме

В статье анализируются концептуальные основы мониторинга и оценки, рассматривается международная практика в этой области, анализируются переход от традиционных принципов основанных на деятельности к мониторингу и оценке на основе результатов, его необходимость и практические вопросы в аграрной политике, возникающие в результате этого перехода. Исследование учитывает как мировую практику, так и местный опыт.

Учитывая факт процесса терминологических инноваций в Азербайджане в области мониторинга и оценки основанного на результатах, автор разъясняет некоторые из наиболее важных концепций, используемых в этой области в мировой литературе. В заключении был проанализирован опыт мониторинга и оценки аграрной политики в Азербайджане и представлены рекомендации по переходу на принципы, основанные на результатах.

Ключевые слова: *мониторинг и оценка, аграрная политика, цепь результатов, логическая структура, структура результатов, ключевые показатели эффективности, стратегическая дорожная карта.*

UOT: 63. 33.

QIDA SƏNAYESİ SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF PRIORİTETLƏRİ

Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov, i.e.d., professor,

Bakı Dövlət Universiteti

Tel.: (050) 330-24-79; e-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru

Tərhan Kəniş qızı Qorçiyeva,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı

Tel.: (050) 518-30-03; e-mail: terlanqorciyeva1975@gmail.com

Xülasə

Məqalədə qida sənayesinin inkişafının sahəvi, regional, istehsal-texnoloji, sosial-iqtisadi və milli-strateji aspektləri nəzərdən keçirilir. Qida sənayesinin ərzaq və qida təhlükəsizliyində yeri və rolu dəyərləndirilərək biznes və sahibkarlıq mühitinin inkişafına, məşğulluğun artmasına, emal sənayesinin təşkilati-iqtisadi sistemlərinin formalaşması və idarə olunması məsələlərində innovativ yanaşmaya verə biləcəyi real imkanlar və elmi-praktiki müddəalar şərh olunmuşdur. Əsas növ ərzaq və qida məhsulları istehsalının son illərdəki inkişaf dinamikası tədqiq olunaraq iqtisadi münasibətlər sisteminin vacib həlqəsi hesab olunan ərzaq məhsullarının istehsalı sferasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: qida sənayesi, kənd təsərrüfatı, ət emalı, süd emalı.

Giriş

Ölkədə milli inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi ilə başlanan tədbirlər və beynəlxalq enerji layihələrində uzunmüddətli startegiyalara əsaslanan iqtisadi siyasətin reallaşdırılması, bazar iqtisadiyyatının inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq milli aqrar bazarın formalaşmasına, regional əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, aqrar və sənaye sistemlərinin sahə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə real zəmin yaratmışdır.

Ölkədə sistem dəyişiklikləri başlanması özünəməxsus dövlət himayədarlığı və qayğıkeşliyinə ehtiyacı olan aqrar sahənin başqa sahələrlə müqayisədə daha dərin istehsal-iqtisadi problemlərlə qarşılaşmasına səbəb oldu. Regional bazarların itirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin gəlir əldə etmək imkanları məhdudlaşaraq aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahələrarası istehsal və iqtisadi əlaqələrin pozulmasına səbəb oldu.

Aqrar sahədə çevik iqtisadi islahatlara başlanması və zəruri maliyyə qaynaqlarına nail olunması nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının bir çox sahələrində, o cümlədən taxılçılıqda, heyvandarlıqda, tərəvəzçilikdə, meyvəçilik və bostançılıqda yüksək inkişaf templəri bərpa olunmağa başladı. Bu gün də müvafiq dövlət orqanları tərəfindən aparılan ardıcıl iqtisadi siyasət əldə olunan nailiyyətlərin daha da möhkəmlənməsinə doğru səyləri və inamı artırır.

Qida sənayesinin inkişafını şərtləndirən əsas müddəalar

Ölkə əhalisinin müxtəlif ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatının durmadan artması, ənənəvi olaraq ərzaq və qida məhsulları istehsalı sahələrinin bütün iqtisadi rayonların ərazisində yerləşməsi, son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalında dinamik inkişafın müşahidə olunması, istehsal olunan bir sıra bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının qidalılıq səviyyəsinin və istehlak müddətinin uzadılması, tez yetişən və tez xarab olan tərəvəzlərin, giləmeyvələrin, süd və ət məhsullarının ilkin və təkrar emal edilməsini zəruriləşdirir ki, bu da qida sənayesinin ənənəvi və yeni sahələrinin inkişafını aktuallaşdırmaqdadır.

Bütövlükdə götürüldükdə, gündəlik qida və ərzaq tələbatımızı formalaşdıran məhsulların və əmtəələrin hamısı müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfatlarda istehsal yolu ilə, bir qismi isə həmin məhsulların emal olunması ilə əldə edilir. Ərzaq məhsullarını emal edən qida sənayesi müəssisələri müvafiq iqtisadi rayonlarda yaradılmış və fəaliyyət göstərməkdədir. Bu, ölkə üzrə məhsuldar qüvvələrin inkişafında və yerləşməsində, bunlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, məşğulluğun və gəlirliliyin artırılmasında qida sənayesinin rolunun nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Son on beş ildə kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində müşahidə olunan dinamik inkişaf və əldə olunan məhsulların emal edilməsi məqsədi ilə istehsal-texniki bazanın yaranması qida sənayesi müəssisələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. 2001-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı”nda qeyd olunduğu kimi, qida məhsulları sektorunda anbar təsərrüfatı da daxil olmaqla modernləşdirməyə və inkişafa dair bir sıra yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsinin bərpasına və istehsalçı subyektlərlə emal müəssisələri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə kömək göstərilməsinə yönəldilmişdir (1).

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı və digər qəbul olunmuş milli inkişaf proqramlarının tələblərindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, o cümlədən fermer təsərrüfatlarına maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi əhalinin istehlakında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artmasını təmin etsə də, ölkədə əsas ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına tam ödənilməsinə nail olunmamışdır. Digər tərəfdən, bir sıra məhsul növləri üzrə istehsalın azalması ilə əlaqədar dünya ərzaq və qida məhsulları bazarlarında müşahidə olunan qeyri-sabitlik bu məhsulların qiymətinə öz təsirini göstərməkdədir ki, bu da daxili ərzaq və qida məhsulları bazarının idxaldan asılılığının maksimum azaldılması və zəruri ehtiyatlarının yaradılması məsələsinə kompleks yanaşma tələb edir. Məhz bu məqsədə nail olmaq üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutaraq 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair növbəti Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi ölkə vətəndaşlarının sağlam və məhsuldar həyat tərzinə nail olmaq üçün qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq və qida məhsulları ilə təmin edilməsinə nail olmaqdır ki, bu da ölkədə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq, əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq və qida məhsulları ilə təmin etmək, ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarə olunmasına nail olmaq, ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafını həyata keçirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq kimi vəzifələrin yerinə yetirilməsi məsələlərini nəzərdə tutur (2).

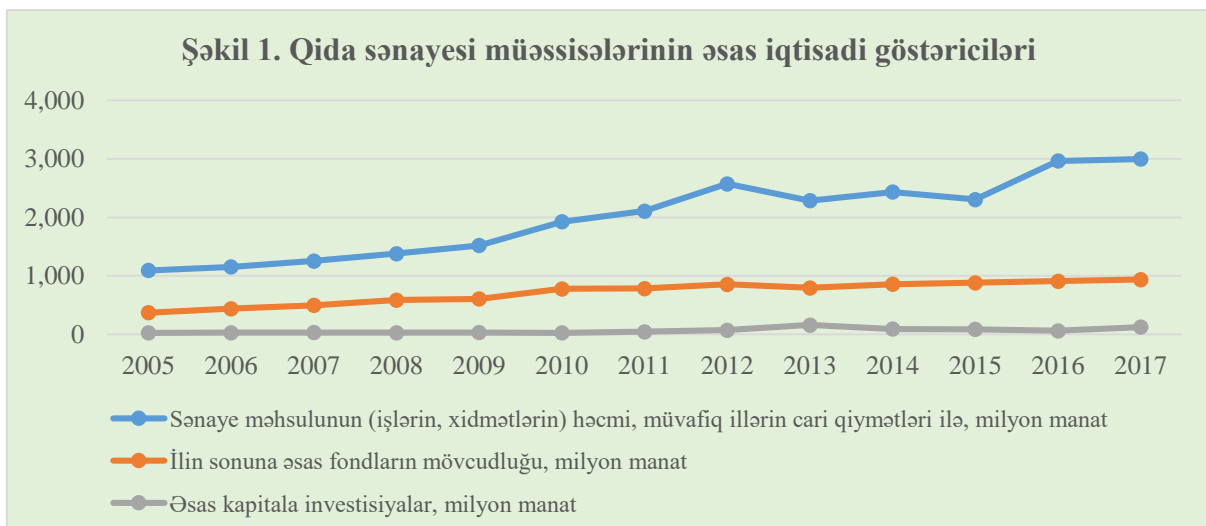
Qida sənayesinin inkişafının mövcud xarakteristikası

Respublika ərazisində qida sənayesi sahələrinin yerləşdirilməsi kənd təsərrüfatı ilə bağlı olub, bu məhsul növlərinin çox istehsal olunduğu iqtisadi rayonlara üstünlük verməklə həyata keçirilmişdir. Qida sənayesi milli sənayenin alt sistemini formalaşdırmaqla, ümumi sənaye məhsulunun 7,4%-ni təşkil edir. 2005-2017-ci illər ərzində ümumi sənaye məhsulunun həcmində qida sənayesinin xüsusi çəkisi 2,4%-dən 7,4%-ə çatmışdır (3).

Müqayisə olunan son 13 illik bir dövrdə qida sənayesi müəssisələrində müvafiq illərin cari qiymətləri ilə ümumi məhsulun dəyəri 1,1 milyard manatdan 3,0 milyard manata qədər artmışdır ki, bu da 2,7 dəfə artım deməkdir. Əlavə dəyərin 89%-i cari qiymətlərlə ümumi mənfəətin payına düşür ki, bunun da artım tempi 4,7 dəfə təşkil edərək nisbətən yüksək olmuşdur. Qida sənayesi müəssisələrində çalışan bir nəfər işçinin orta aylıq əməkhaqqı müqayisə olunan dövrdə 7,2 dəfə artaraq 333 manata çatmışdır. Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayının 1,9 dəfəyə qədər artaraq 2,4 min nəfərdən 4,5 min nəfərə çatmasına baxmayaraq, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 32% azalmışdır ki, bunun da 98%-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşür.

Qida sənayesi müəssisələrinin sayının azalmasına baxmayaraq, bu müəssisələrdə çalışanların sayı 13 min nəfərdən 21 min nəfərə qədər artmışdır. Müəssisələrin sayının azaldığı şəraitdə əsas fondların və işçilərin sayının artması qida sənayesi müəssisələrinin təmərküzləşmə səviyyəsinin artmasından xəbər verir. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında azalmanın müşahidə olunması kütləvi özəlləşmədən sonra avadanlıqları köhnəlmiş müəssisələrin bir çoxunun fəaliyyətinə xitam verilməsi ilə də əlaqədardır.

Qida məhsullarına olan tələbatların ödənilməsində əsas yerlərdən biri heyvandarlıq məhsullarının emalı şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq ət və süd məhsullarının emalı sahələrinə məxsusdur. Bu kateqoriyadan olan emal müəssisələrinin sayının və texnoloji imkanlarının genişləndirilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Ölkədə 45-ə qədər ət, 127 süd emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bunlar da əsasən kiçik və orta həcmli müəssisələr şəbəkəsindən ibarətdir. Bir tərəfdən bu müəssisələrin istehsal gücü tələbatı tam ödəmir, digər bir tərəfdən də həmin müəssisələrin hamısında ilkin xammalın kompleks emalının həyata keçirilməsi təmin olunmur. Süd emalı müəssisələrinin kifayət qədər olmamasına və olanlardan da səmərəli istifadə edilməməsinə görə hər il ən azı 150 min ton süd istehlak keyfiyyətlərini itirir. İstehsal olunan südün yalnız 43,5 faizi sənaye üsulu ilə emal edilir ki, bu da əhalinin kərə yağına, pendirə, kəsmiyə və xamaya olan ehtiyacının böyük hissəsinin idxal hesabına ödənilməsinə gətirib çıxarır.

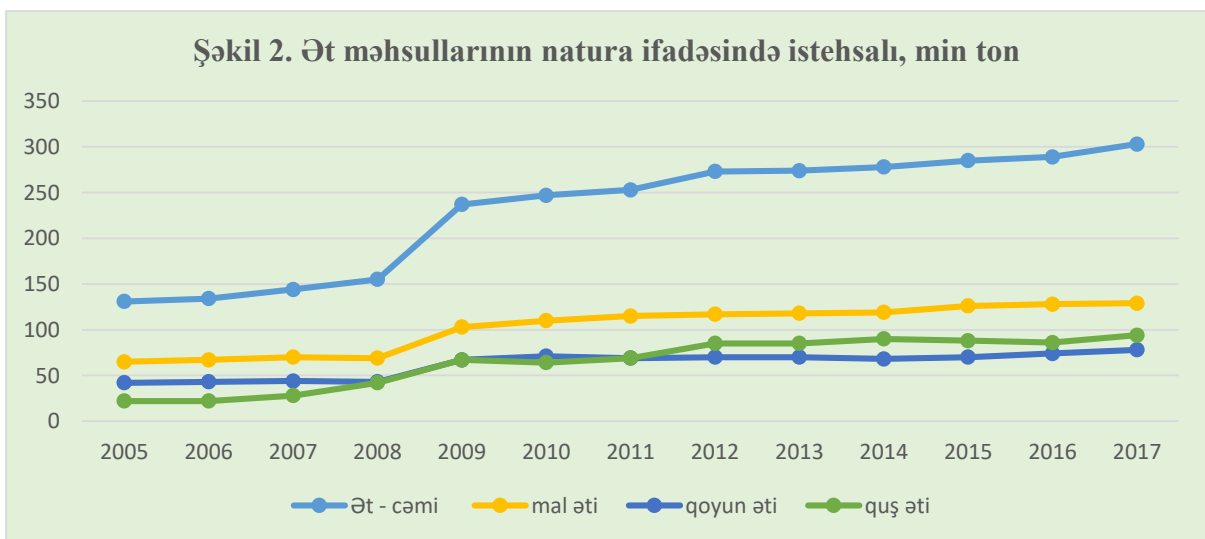

Kəsilmiş ətin 14 faizi və ya 23 min tonu sənaye üsulu ilə emal edilmədən satılır ki, bu da bir sıra qiymətli tullantıların emal olunmasından əldə oluna biləcək gəlirlərin itkisinə yol açır. Bununla əlaqədar olaraq ölkədə müasir tələblərə cavab verən, xammal bazasına yaxın ərazilərdə ət və süd emal edən yeni müəssisələrin yaradılması və xammalın saxlanması üçün soyuducuların tikilməsi üzrə özəl sektorun təklifləri dəstəklənməlidir.

Qida sənayesi müəssisələrində əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların artımında müəyyən dinamika qeydə alınmaqdadır. Belə ki, 2005-2013-cü illərdə bu artım 5,7 dəfə təşkil edərək 160,8 milyon manat olmuşdursa da, sonrakı illərdə bu tendensiya müəyyən geriləmələrlə müşayiət olunmuşdur. 2013-2017-ci illərdə isə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmində yenidən artımlar müşahidə olunmuşdur, 2016-cı ildə 60,5%-ə qədər azalma müşahidə olunaraq 63,6 milyon manat, 2017-ci ildə isə bu göstərici 2 dəfəyə qədər artaraq 125,5 milyon manat təşkil etmişdir.

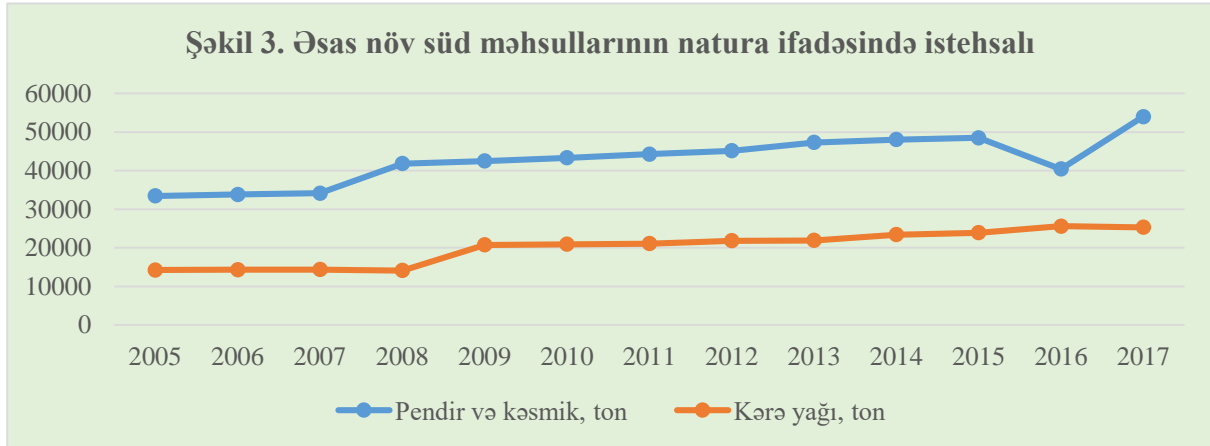
Ərzaq və qida məhsullarının emal olunması yolu ilə inkişafı tarixən kənd təsərrüfatında bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri ilə əlaqədar olub, istehsal, tədarük, emal, anbar təsərrüfatı və ticarət sahələrinin məqsədyönlü əlaqələr sisteminin formalaşdırılmasını zəruriləşdirmişdir. Belə ki, müxtəlif məkanlarda məskunlaşan insanlar yerli şəraitlərə uyğunlaşaraq mövsümi xarakter daşıyan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, saxlanması və primitiv üsullarla emalına əsaslanan fəaliyyətlərdən yararlanmaqla ilin müxtəlif fəsilələrində bu məhsullara olan tələbatlarının reallaşdırılmasına nail olmağa çalışmışlar. Bu yolla əldə olunmuş məhsulların xarab olmasının qarşısını almaqla yanaşı, bu məhsulların qidalılıq keyfiyyətlərinin və istehlak imkanlarının yaxşılaşdırılmasına nail olunmuşdur.

Ət emalı müəssisələrində istehsal olunan cəmi ət məhsullarının həcmi son illərdə nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. 2005-2017-ci illərdə 2,3 dəfəyə qədər artaraq 131 min ton təşkil etmişdir. Cəmi ət istehsalında mal ətinin xüsusi çəkisi ən yüksək olub, 42,6% təşkil etmişdir. Cəmi ət istehsalında quş ətinin xüsusi çəkisi 31%, qoyun ətinin xüsusi çəkisi isə 26% təşkil etmişdir. Bütün növ ət məhsulları istehsalında stabil artım dinamikası müşahidə olunmaqdadır. Müqayisə olunan dövrdə donuz ətinin istehsalı 2,4 dəfə azalaraq 500 ton təşkil etmişdir ki, bu da cəmi ət istehsalında 0,16% təşkil edir. Müxtəlif ət məhsullarından hazırlanan kolbasa istehsalında da müəyyən artımlar müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2005-2017-ci illər ərzində bu məhsul növünün istehsalı 7,1 dəfə artaraq 13,5 min ton təşkil etmişdir.

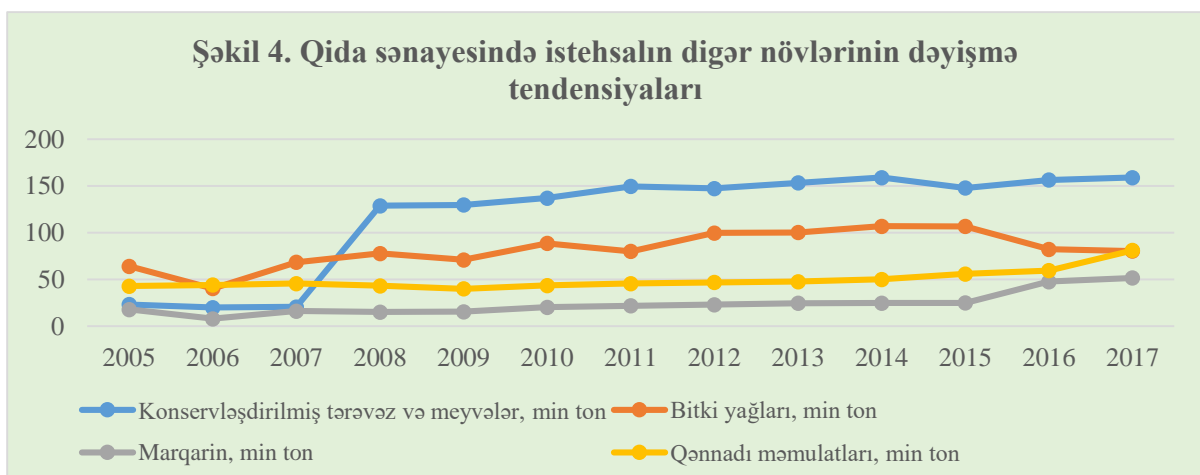
Qida sənayesində süd emalı məhsullarının da həcmində stabil artımlar müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, yağlılıq dərəcəsi 1-3%-ə qədər olan süd istehsalı 914 min tona çatmışdır ki, bu da 2005-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 1,85 dəfə çoxdur. Yağlılıq dərəcəsi 6-9%-ə çatan süd istehsalı isə

4 dəfədən çox artaraq 1,6 min tondan 6,54 min tona çatmışdır. Emal sənayesində süd istehsalının artımı eyni zamanda təsərrüfatlarda südlük mal-qaranın baş sayının artım templərinə uyğun şəkildə davam etmişdir ki, bu da kənd təsərrüfatı və sənaye arasında birbaşa istehsal-iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsindən xəbər verir. Süd emalı sənayesinin vacib növ məhsullarından olan kərə yağı, pendir və kəsmik istehsalında da stabil artım dinamikaları müşahidə olunmuşdur. Hər iki məhsul növü üzrə istehsal həcmi uyğun olaraq 1,8 və 1,6 dəfə artmışdır.

Qida sənayesinin digər məhsul növlərindən olan tərəvəz və meyvə konservlərinin həcmində isə sıçrayışlı artımlar müşahidə olunmaqdadır. Bu məhsul növünün istehsalı 2005-2017-ci illərdə 23,2 min tondan 6,9 dəfəyə qədər artaraq 159 min ton təşkil etmişdir. Konserv məhsullarının həcmində artması son illərdə Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarında bir neçə yeni konserv zavodlarının işə salınması ilə də bir başa əlaqədardır.

Qida sənayesində istehsalın vacib istiqamətlərindən olan bitki yağları və marqarin istehsalında da müəyyən artımlar müşahidə olunmaqdadır. Emal sənayesində istehsal olunan bitki yağlarının həcmi 80,4 min tona çatmışdır ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 1,25 dəfə, yaxud 25% çoxdur. Bu sənaye məhsulunun artımı müqayisə olunan dövrdə taxıl məhsullarının istehsalındakı inkişaf dinamikasında da özünü büruzə verməkdədir. Belə ki, 2005-2018-ci illər ərzində ölkədə dənli bitkilər istehsalında 56%-ə qədər artım müşahidə olunmuşdur ki, bunun da tərkibində qarğıdalı dəninin istehsal həcmində 63,7% artım qeydə alınmışdır. Ümumi dən istehsalında bu məhsul növünün xüsusi çəkisi 7,67% təşkil edir və bitki yağları istehsalında əsas xammallardan birini təşkil edir. Bitki yağlarının ölkəyə idxalının yüksək olduğu indiki şəraitdə idxalı əvəzləyən istehsal sahələrindən biri kimi qarğıdalı və günəbaxan bitkilərinin istehsalı və məhsuldarlığının artırılması gələcək prioritetlərdən biri hesab olunmaqdadır.

Qida sənayesinin vacib məhsullarından biri də qənnadı məmulatlarının istehsalında geniş istifadə olunan marqarin yağıdır ki, bu məhsul növünün istehsalında da 2,9 dəfə artım müşahidə edilmişdir. Son 13 ildə marqarin istehsalı 17,8 min tondan 51,7 min tona qədər artmışdır ki, bu da qida sənayesində istehsal olunan və qarşılaşdırılan dövrlə müqayisədə artım tempinin 1,9 dəfəyə çatdığı qənnadı məmulatlarının istehsalının genişlənməsində müəyyən rol oynamaqdadır.

Qida sənayesində yüksək artım templəri ilə müşahidə olunan istehsal sahələri kimi un, çörək və çörək-bulka məmulatları, qənd-rafinad, çay və yodlaşdırılmış duz istehsalı sahələrində fərqli artım dinamikaları diqqəti çəkməkdədir. Son illərdə dəyirman sənayesinin inkişafı sayəsində un istehsalı 16%-dən çox artaraq 1,6 milyon tona çatmışdır ki, ölkəyə idxal olunan unun azalmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif iqtisadi rayonlarda fəaliyyət göstərən unüyütmə sənayesinin inkişafı çörək və çörək-bulka məmulatları istehsalının 24,1% artmasına da təsir etmişdir. Ölkədə şəkər çuğunduru istehsalının artması və kombinat tipli emal müəssisələrinin fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində qənd-rafinad istehsalında artım sürəti qeyri-stabil olaraq son 13 ildə müxtəlif dövrlərdə 63,4 dəfədən 116,3 dəfəyə qədər artmışdır. Qənd-rafinad istehsalında əldə olunan artım nəticəsində əhalinin bu məhsul növünə olan ənənəvi tələbatı yerli istehsalın hesabına ödənilməyə başlamış və ölkəyə idxal olunan qənd və qənd tozu məhsullarının həcmnin minimuma endirilməsinə səbəb olmuşdur.

Son illərdə kənd təsərrüfatında çayçılığın inkişafı çay emalı müəssisələrində müqayisə olunan dövrdə fermentləşdirilmiş çay istehsalının 1,44 dəfə artması ilə stabil artım dinamikasının yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, çay ixracına da imkan vermişdir. Əhalinin və emal sənayesinin artmaqda olan tələbatına uyğun olaraq yodlaşdırılmış duz istehsalında 15 dəfədən çox artım müşahidə olunmuşdur.

Qida sənayesi sahələrinin inkişafının təşkilati-iqtisadi məsələləri

Uzun illərdir ki, ev təsərrüfatlarında və kollektiv təsərrüfatlarda müxtəlif meyvələr və tərəvəzlərin konservləşdirilməsi üzrə sexlərin, fərdi təsərrüfatçılıq fəaliyyətlərinin genişlənməsi davam etməkdədir. Hal-hazırda bu sahədəki fəaliyyətlər kiçik və orta həcmli emal müəssisələri səviyyəsində inkişaf etdirilməklə özündə istehsal, emal və ticarət fəaliyyətlərinin kompleks sistemini birləşdirən aqrar-sənaye müəssisələri, aqrar-sənaye kombinatları, elmi-istehsalat birlikləri və s. aqrar və sənaye inteqrasiyalarının müxtəlif növ təşkilati formalarına qədər inkişaf etmişdir. Fərdi, kiçik və orta həcmli emal müəssisələrində sənaye istehsalının davam etdirilməsi tullantıların və təkrar xammalların yenidən emal edilməsi imkanlarının məhdudluğu baxımından səmərəli olmamış və mövcud təcrübələrdən də məlum olduğu kimi, gələcəkdə də məhsul emalına bu cür yanaşma iqtisadi cəhətdən səmərəli sayıla bilməz.

Odur ki, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ölkədə iri emal sənayesi müəssisələrinin tikintisi və genişləndirilməsi geniş vüsət almağa başlamışdır. Belə ki, Aran iqtisadi rayonunun və digər ətraf rayonların pambıq istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlarını 20-yə qədər pambıqtəmizləmə zavodu əhatə etməklə istehsal olunan pambıq xammalını tədarük edir, qurudur və emal edir. Əsas məhsul kimi emaldan əldə olunmuş pambıq lifini isə yerli və xarici əyiricilik, toxuculuq müəssisələrinə satır. Emaldan əldə olunan digər məhsullarla yanaşı, pambıqçılıq təsərrüfatlarını pambıq toxumları ilə, heyvandarlıq sahələrini isə qüvvəli yemlər sayılan julka ilə təmin edir. Emaldan əldə olunan pambıq yağı ərzaq və qida sənayesində, tiftik isə tikinti və mebel sənayesində geniş istifadə olunur.

Konserv sənayesi müəssisələrində Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara və digər iqtisadi rayonlarda istehsal olunan meyvələr, tərəvəzlər emal olunmaqla yanaşı, onlardan əldə olunan son məhsulların istehlakçılara çatdırılmasına qədər olan bütün fəaliyyətlər də həyata keçirilir.

Sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə görə ölkənin bütün iqtisadi rayonlarını əhatə edən ət və süd

istehsalında sıx qarşılıqlı əlaqələr müşahidə olunsa da, bu istehsal sahələrinin məhsulları ət və südün emalı ilə məşğul olan qida sənayesi müəssisələrinin əsas xammallarını təşkil edir.

Üzüm, meyvə, giləmeyvələr və ət emalından əldə olunan təkrar xammallar hesab olunan cecə və tumlar yem istehsalında, təbii boyaların alınmasında, zülal, yağların və sümük ununun istehsalında istifadə olunur. Ət kəsimi sexlərinin ilkin sənaye emalı üsuluna keçməsi ətraf mühitə buraxılan külli miqdarda qan, içəlatlar, dəri, sümük və s. kimi qiymətli xammalların qarışıq yemlər və gön-dəri istehsalında, farmasevtika sənayesində istifadə olunaraq əlavə gəlirlər və yeni iş yerlərinin yaradılmasında özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Qida sənayesində ilkin və təkrar emal sahələrinin genişlənməsi və təmərküzləşməsi kənd təsərrüfatı istehsalında səmərəliliyin və əhalinin məşğulluğunun artırılmasında, iqtisadi rayonlar üzrə istehsal və sosial infrastrukturların formalaşmasında, ərzaq və xammal ehtiyatlarının artırılmasında müstəsna rola malikdir (5).

Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində son illərdə əldə olunmuş nailiyyətlərə baxmayaraq, hər nəfərə tələb olunan bir sıra ərzaq və qida məhsullarının istehlak səviyyəsi hələ də tam ödənilmişdir. Bəzi qida istehlakı sahələrində isə istehlak norması idxal məhsulları hesabına ödənilir. Ölkə üzrə hər nəfərə düşən ət və ət məhsullarının istehlakı 1990-2015-ci illər arasında faktiki olaraq 15-35 kq təşkil etmişdir. Yumurta, kartof, tərəvəz və bostan məhsullarının faktiki istehlak səviyyəsi də normalardan xeyli aşağıdır. Respublikada çörək məhsullarına, meyvə və giləmeyvələrə, süd və süd məhsullarına faktiki olan tələbat səviyyəsi istehlak normasına yaxındır (*Cədvəl 1.*).

Ölkənin təbii-iqlim və iqtisadi potensialı hər nəfərə düşən milli istehsal səviyyəsinin artırılması üçün geniş potensial ehtiyatlara malikdir. Bu ehtiyatların reallaşdırılması ərzaq və qida məhsullarının kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalını, tədarükü və saxlanmasını, ticarətini həyata keçirən fəaliyyət sahələrinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakını məqsədyönlü məcraya yönəldilməsini təmin edən iqtisadi münasibətlər sistemindəki həlli yollarından ibarət olacaq (*Şəkil 5.*).

Qida sənayesində sahələrarası əlaqələrin məqsədyönlü xarakter daşması nəticəsində süd məhsulları ehtiyatından səmərəli istifadə olunması hesabına şəxsi istehlaka yönəldilən südün həcmi müqayisə olunan dövrdə 78,5%-dən çox artmışdır. Süd və ət məhsullarının əldə olunmasında istehsaldan sonrakı texnologiyaların, yəni tədarük, daşınma, saxlanma, emal və satış fəaliyyətlərinin qeyri-qənaətbəxş olmasının nəticəsidir ki, ət və süd istehsalında və istehlakında yol verilən texnoloji itkilər ət istehsalında 5,5 dəfə, süd istehsalında isə 7 dəfəyə qədər artmışdır.

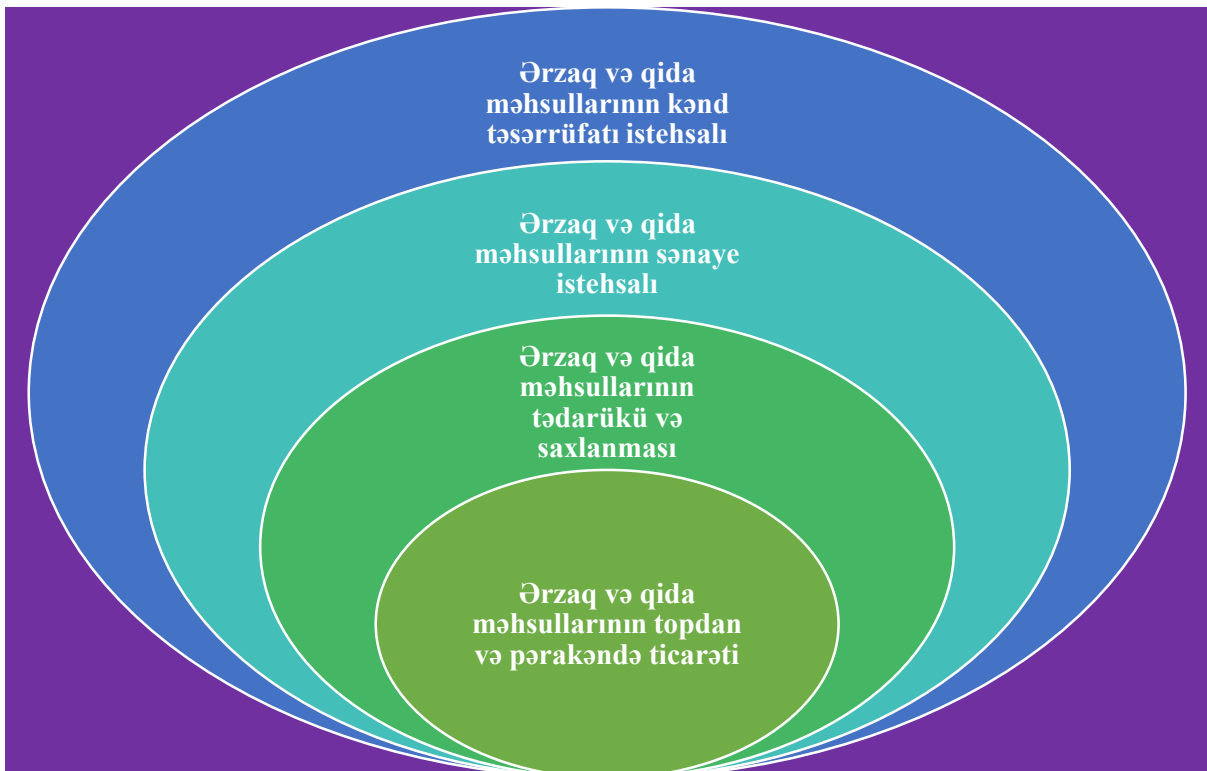
Cədvəl 1. Əsas ərzaq və qida məhsullarının faktiki istehlakı

Məhsulun adı	Faktiki istehlak					
	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Ət və ət məhsulları (ətə çevirməklə)	32	15	22	29	31,5	35,4
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	235	138	154	274,8	301,0	341,2
Qənd və qənnadı məmulatları	144	76	112	126	131	149
Bitki yağları	2,5	2,1	3,1	8,3	8,8	9,5
Balıq və balıq məhsulları	4,2	1,3	2,7	6,6	6,9	6,9
Kartof	27	23	47	91	54,6	56,5
Tərəvəz və bostan məhsulları	68	69	129	175	84,1	95,7
Meyvə və giləmeyvələr	33	62	60	61	65,0	73,6
Çörək və çörək məmulatları	153	141	158	182	153,4	147,7

Bütövlükdə emal müəssisələrinin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə yerləşməsi və fəaliyyəti kənd təsərrüfatının inkişafında real təsiredici amilə çevrilməlidir. Hələ vaxtilə ölkədə mövcud olan ət və süd emalı müəssisələri ölkənin bütün təbii-iqlim ərazilərində kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun şəkildə yerləşdirilmişdi və yerlərdə əhalinin müvafiq məhsullarla vaxtaşırı təmin olunmasını həyata keçirirdi. İqtisadi islahatlar ərəfəsində başlanmış maliyyə çətinlikləri ənənəvi olaraq müxtəlif iqtisadi rayonların ərazilərində fəaliyyət göstərən müəssisələrin normal fəaliyyətinə imkan vermədi, yenilərinin yaranması isə iri sənaye mərkəzlərinə yaxın ərazilərdə özünə yer tapmağa başladı.

İndiki dövrdə ölkə üzrə ət məhsulları istehsal edən müəssisələrin 50,4%-i Abşeron iqtisadi rayonunda, 22,2%-i Aran və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarında, qalanları isə digər iqtisadi rayonlarda təmsil olunmuşdur. Abşeron iqtisadi rayonu ərazisində yerləşən, ət və ət məhsulları istehsal edən müəssisələrin 88,1%-i Bakı şəhərində, qalanları isə Abşeron rayonu və Sumqayıt şəhərində yerləşmişdir. Ət və ət məhsulları üzrə istehsal güclərinin bölgələr üzrə proporsional qaydada yerləşməsi istehsal olunan ət məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirliliyinin yüksəldilməsinə, digər bir tərəfdən də yerlərdə əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradardı. Emal müəssisələrinin ət istehsal olunan ərazilərdə yerləşdirilməsi ət istehsalının əmtəlik səviyyəsinin də yüksəldilməsində əsaslı rol oynayır ki, bu da ərzaq tələbatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şəkil 5. Qida sənayesinin sahələrarası istehsal-iqtisadi əlaqələr sistemi

Bölgələr üzrə emal müəssisələrinin yerləşməsinin nisbi vəziyyəti göstərir ki, bu, heç də aqrar sahədə balanslaşdırılmış siyasət aparmağa imkan vermir. Kənd təsərrüfatında ət istehsalının 33,7%-nin yerləşdiyi Aran və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarında (4) cəmi emal müəssisələrinin 21,2%-i yerləşir. Respublika üzrə ət istehsalının 9,4% təşkil etdiyi Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuna isə emal müəssisələrinin cəmi 6,6%-i düşür ki, bu da ət və ət məhsullarının mövcud itkilərinin artmasına, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinə və digər problemlərin yaranmasına öz təsirini göstərməyə bilməz.

Abşeron iqtisadi rayonunda işə istehsalın cəmi 2,6%-nin yerləşməsinə baxmayaraq, emal müəssisələrinin 50,4%-i yerləşmişdir.

Kənd təsərrüfatı sahələri ilə emal sənayesi sahələrinin balanslaşdırılmış qaydada inkişaf etdirilməsi təsərrüfatçılıq formalarının inkişaf etdirilməsinə, istehsal, emal, xidmət, satış və s. sahələr arasında kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə də müsbət təsirini göstərə bilər. İqtisadi rayonlar üzrə qida sənayesi müəssisələrinin yerləşdirilməsi ilk növbədə həmin ərazilərin iqlim və torpaq şəraitindən asılı olaraq müvafiq kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı işçi qüvvəsi, enerji mənbələri, infrastruktur sahələri nəzərə alınaraq yaradılmalıdır.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı istehsalında yeni emal və infrastruktur sahələrinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər ət, süd, meyvə, tərəvəz, pambıq, tütün və s. məhsulların istehsalı və sənaye emalının artırılmasında müşahidə olunsada, qeyd olunan bu müsbət dəyişikliklər hələ də aqrar və sənaye istehsalı sahələrində mövcud potensialdan tam istifadə olunması üçün kifayət deyildir. Kənd təsərrüfatı istehsalının bir çox sahələrində məhsuldarlıq səviyyəsi hələ də aşağı olaraq bütövlükdə aqrar sahədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə imkan vermir ki, bu da bir sıra vacib bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emal olunma səviyyəsinin zəifləməsi ilə nəticələnərək emal müəssisələrinin istehsal güclərindən istifadənin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı ilə sənaye sahələri arasında yaranmış dezinteqrasiya prosesləri sahədaxili proseslərə də öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Kəndli təsərrüfatlarının torpaq və digər resurslardan daha səmərəli istifadə etmələri məqsədi ilə xırda təsərrüfatların iriləşdirilməsi ilə nəticələnə bilən təmərküzləşmə prosesləri hələ də aşağı səviyyədə qalmaqdadır. İstehsalın ixtisaslaşması, kooperasiyalaşması, təmərküzləşməsi və inteqrasiyalaşması son nəticələrə yönəldilən təsərrüfatçılıq prinsiplərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, Bakı, 2001-ci il. http://e-qanun.az/alpdata/framework/data/4/f_4467.htm.
2. Azərbaycan Respublikasında “2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı”, Bakı, 2008. <http://senaye.gov.az/content/html/2277/attachments>.
3. Azərbaycanın sənayesi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Bakı, 2019. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, Bakı, 2019. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>.
5. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri, Bakı, 2012, səh. 274.
6. Alıyev İ. Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı, 2006, 380 səh.
7. Azərbaycanın iqtisadiyyatı, Nuri O., Süleymanov E., Bakı, 2010, 314 səh.
8. Milli iqtisadiyyatın əsasları, Kərimli İ., Süleymanov N.M., Bakı, 2001, 308 səh.

Prof. Dr., Vahid Hajibey oğlu Abbasov, BSU

Tarlan Kanysh Gorchiyeva, PhD student of the Agricultural Economics Research Center

Development priorities of food industry areas

Summary

The article discusses sectorial, regional, industrial and technological, socio-economic and national-strategic aspects of the development of food industry. Assessing the place and role of the food industry in food and food safety, the real possibilities and scientific and practical prerequisites for creating an entrepreneurial and business environment, increasing employment, innovative approaches to the formation and management of organizational and economic systems are described. Studying the dynamics of development of production of the main types of food and food products in recent years, proposals and recommendations have been received on improving the economic relations field of food production.

Keywords: *food industry, agriculture, meat processing, milk processing.*

Д.э.н., профессор, Вахид Гаджибей оглы Аббасов, БГУ

Горчиева Тарлан Каныш кызы, диссертант Центра Аграрных Исследований

Приоритеты развития пищевой промышленности

Резюме

В статье рассматриваются отраслевые, региональные, производственно-технологические, социально-экономические и национально-стратегические аспекты развития пищевой промышленности. Оценивая место и роли пищевой промышленности в продовольственном и пищевом безопасности, изложены реальные возможности и научно-практические предпосылки создающихся развитию предпринимательской и бизнес среду, повышению занятости, инновационному подходы в формировании и вопросов управлении организационно-экономических систем. Исследуя динамику развития производства основных видов продовольственных и пищевых продуктов за последней годы получены предложения и рекомендации по совершенствованию экономическим связей и сфере производства продовольственных продуктовых.

Ключевые слова: *пищевая промышленность, сельское хозяйства, переработка мясо, переработка молоко.*

UOT: 332.14

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ REGIONAL İNKİŞAFIN PARADİQMASI

Vaqif Əli oğlu Rüstəmov, i.ü.f.d., dosent,

Yerli İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, elmi rəhbər

Tel.: (+994 55) 356-40-96; e-mail: rustamov.vagif@gmail.com

Xülasə

Məqalədə regional¹ inkişafın paradigmasının qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan tədqiqatın nəticələri əks olunmuşdur. Tədqiqatın metodologiyası sistemli təhlil yanaşmasına əsaslanır. Tədqiqat göstərir ki, qloballaşma ölkələrin və ölkədaxili regionların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən yeni amillərin və imkanların yaranmasını şərtləndirir. Odur ki, müasir dövrdə regional inkişaf siyasətinin uğuru əhəmiyyətli dərəcədə milli və beynəlxalq amillər və imkanların əlaqələndirilmiş şəkildə istifadə səviyyəsindən asılıdır. Əsaslandırılır ki, ölkədaxili əmək bölgüsünün regionların müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi və “dünya-ölkə-region” əlaqələrinin davamlı və inklüziv inkişafa verdiyi töhfəyə nəzərən optimallaşdırılması qloballaşma şəraitində regional inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi çıxış edə bilər. Sonda tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin və onun planlaşdırılması sisteminin qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması üzrə konseptual tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: regional inkişaf, qloballaşma, sistemli təhlil, paradigma, konseptual tövsiyələr.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Hazırda Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən regional inkişaf strategiyası ölkənin regionlarının davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasını, o cümlədən yerlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, yüksək standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resursların səmərəli istifadəsini və ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sistemi formalaşdırılmasına imkan verən əlverişli mühit yaratmaq məqsədini daşıyır [2]. Ölkədə regional inkişaf strategiyasının reallaşmasında 2004-cü ildən uğurla icra olunan, regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul edilmiş beşillik dövlət proqramları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqramlar regionların simasını köklü şəkildə dəyişmiş, yerlərdə inkişaf potensialının güclənməsinə, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına, infrastruktur sahələrinin inkişafına və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə geniş imkanlar açmışdır.

Lakin araşdırmalar [4; 6; 16] göstərir ki, əldə olunmuş nailiyyətlərlə yanaşı, ölkədə regionların davamlı və inklüziv inkişafının təmin olunması, o cümlədən iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin,

---

¹ Burada “region” anlayışı altında iqtisadi rayonlar, inzibati rayonlar/şəhərlər, kəndlər/qəsəbələr nəzərdə tutulmuşdur.

innovasiya fəallığının, əhalinin layiqli məşğulluğunun və sosial rifah halının yüksəldilməsi, ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi, rayon və yerli idarəetmə orqanlarının maliyyə sabitliyinin təmin olunması, inkişaf səviyyəsinə görə paytaxtla regionlar, regionların özləri və şəhərlərlə kəndlər arasında bərabərsizliyin azaldılması kimi istiqamətlərdə hələ də müəyyən çətinliklər qalmaqdadır.

Mütərəqqi beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, ölkədə regionların, o cümlədən rayonların və kənd yerlərinin inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətləri daha da möhkəmləndirmək və artırmaq, həmçinin mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə ümummilli səviyyədə hazırlanan və həyata keçirilən proqramlarla yanaşı, bu proqramlarla da uzlaşdırılmaqla ayrı-ayrı regionlar, inzibati rayonlar və yerli inzibati ərazi vahidləri üzrə əlaqələndirilmiş inkişaf planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Adətən, yerli xüsusiyyətlərə görə bu planlar ayrı-ayrı ölkələr və regionlar üzrə müxtəlif olduğundan konkret bir ölkədə bu işə həmin ölkənin yerli xüsusiyyətlərinə uyğun regional inkişaf planlarının hazırlanmasının konseptual əsaslarının işlənilməsindən başlanılması məqsədəuyğun sayılır.

Eyni zamanda, qloballaşmanın intensivləşdiyi müasir dövrdə beynəlxalq amillərin ölkədaxili, o cümlədən regional inkişaf proseslərinə təsirlərinin artması ilə əlaqədar olaraq ölkədə regional inkişaf siyasətinin, o cümlədən onun planlaşdırılmasının metodoloji paradigmasının qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması da aktuallaşmışdır.

Qeyd olunanlar mövzunun aktuallığını göstərməklə yanaşı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini də müəyyənləşdirmək üçün əsas olmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi qloballaşmanın regional inkişafın hərəkətverici qüvvələrinə təsirlərinin öyrənilməsi əsasında regional inkişaf siyasətinin metodoloji paradigmasının qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılmasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən və bu əsasda Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin, o cümlədən onun planlaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı *vəzifələr* qoyulmuşdur:

- *Regional inkişafın metodoloji paradigmasının təkamül tarixinin nəzərdən keçirilməsi və müasir mərhələdə onun əsas xüsusiyyətlərinin açılması;*
- *Regional inkişaf siyasətinin metodoloji paradigmasının qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;*
- *Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin və onun planlaşdırılması sisteminin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr hazırlanması.*

Metodologiya və informasiya bazası

XX əsrdə ayrı-ayrı ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın regional aspektlərinə diqqətin artması ilə sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin yeni bir istiqaməti - regional inkişaf siyasəti meydana gəlmişdir. Bunun nəticəsi olaraq bu sahədə nəzəri tədqiqatlar da dərinləşmiş və regional iqtisadiyyat və regional idarəetmə müstəqil elm sahələrinə çevrilmişlər.

Bu elm sahələrində, formalaşmış müasir yanaşmalara [3; 8; 11; 12; 15] görə, regiona ictimai münasibətlər sisteminin özünəməxsus maraqları olan ayrıca bir subyekti kimi baxılır və onun da çoxfunksiyalı və çoxcəhətli mürəkkəb bir sistem olması qəbul olunur. Buna görə də hazırda regional inkişaf nəzəriyyələrinin təkamülündə mövcud nəzəriyyə və konsepsiyaların konvergensiyası, daha

əhatəli kompleks nəzəriyyələrin meydana gəlməsi və dünyada inkişafın ümumi elmi konsepsiyası kimi qəbul olunmuş Davamlı İnkişaf Konsepsiyasına uyğunlaşma meylləri izlənilir.

Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi ilə əlaqədar olaraq, regional inkişafın paradiqmasında ölkədaxili proseslərə və regional inkişafın hərəkətverici qüvvələrinə beynəlxalq amillərin durmadan artan təsir imkanlarının da nəzərə alınması zərurəti yaranmışdır.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma şəraitində “region” “dünya-ölkə-region” əlaqələr sistemində özünəməxsus maraqları olan bir subyekt olmaqla yanaşı, özü də regional səviyyədə iqtisadiyyat, cəmiyyət və təbiət üçlüyünün qarşılıqlı əlaqələri və təsirləri ilə xarakterizə olunan mürəkkəb bir altsistemdir. Bu isə göstərir ki, regional inkişafın paradiqmasının qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi çoxtərəfli və çoxsəviyyəli tədqiqat aparılmasını tələb edir ki, bu da ancaq sistemli təhlil yanaşması əsasında mümkün ola bilər.

Beləliklə, tədqiqatın sistemli təhlil əsasında aparılması məqsədəuyğun sayılmışdır. Tədqiqata tarixi-təkamül metodu əsasında regional inkişafın paradiqmasının təkamül tarixinin nəzərdən keçirilməsindən başlanılmış, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə əsasında müasir mərhələdə regional inkişafın paradiqmasının əsas xüsusiyyətləri açılmış, təsnifləşdirmə və analiz-sintez kimi üsulların köməyi ilə aparılan sistemli təhlil vasitəsilə qloballaşmanın təsiri altında regional inkişafın hərəkətverici qüvvələrinin dəyişməsi meylləri öyrənilmiş və alınan nəticələr əsasında regional inkişafın paradiqmasının qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Sonra müvafiq yanaşma əsasında Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf, siyasət və planlaşdırma sahəsində mövcud vəziyyət təhlil olunub qiymətləndirilmişdir. Yekunda tədqiqatın nəticələrinin yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla konkretləşdirilməsi əsasında Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin və onun planlaşdırılması sisteminin qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması üzrə konseptual tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını regional inkişafa dair nəzəri baxışlar, metodoloji yanaşmalar, tədqiqat olunan mövzu üzrə mövcud elmi-təcrübi əsərlər, o cümlədən mütərəqqi beynəlxalq təcrübələri əks etdirən materiallar, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları və digər hüquqi-normativ aktları təşkil edir.

Tədqiqat sistemli təhlil yanaşması əsasında elmi abstraksiya, analiz-sintez, ümumiləşdirmə, tarixi-təkamül, təsnifləşdirmə, müqayisəli təhlil, ekspert qiymətləndirməsi və abstraktdan konkretə keçid kimi tədqiqat üsullarının köməyi ilə yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını mövzu ilə əlaqədar elektron elmi informasiya bazaları və rəsmi internet saytlarının resursları, elmi və analitik tədqiqatların nəticələri, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi (İİN), Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsinin inzibati və statistik məlumatları, Avropa İttifaqı (Aİ) və İİN-in birgə həyata keçirdikləri layihələr çərçivəsində hazırlanmış Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarına daxil olan inzibati rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının diaqnostikası üzrə hesabatlar təşkil edir.

Regional inkişafın paradiqmasının təkamülü və qloballaşmanın ona təsirləri

Elmi ədəbiyyatda [7; 16] regional inkişafın paradiqmasının təkamül tarixi şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə bölünür (*müəllif tərəfindən müəyyən uzlaşdırmalar aparılmışdır*): i) 1920-1940-cı illəri əhatə edən mərhələ - regional inkişaf siyasətinin əsas prinsipini “böhranlı bölgələr”ə təcili yardım göstərilməsi təşkil etmişdir. 1929-1939-cu illəri əhatə edən “Böyük Depressiya” adlanan dünya iqtisadi böhranı regional inkişaf problemlərinin öyrənilməsinin zəruriliyini ortaya qoydu; ii) 1950-1970-ci illəri əhatə edən mərhələ - İkinci Dünya Müharibəsi səbəbindən yaranan iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq

regional inkişaf siyasəti təbii resurslarla zəngin regionların fəal şəkildə mənimsənilməsinə və yenidən bölgü əsasında müəyyən regionlarda iqtisadi artımın stimullaşdırılması yolu ilə regional inkişafın tarazlığının təmin olunmasına, inkişaf qütblərinin yaranmasına istiqamətlənmişdir. Məhz bu dövrdə regional inkişaf siyasətinin formalaşdırılmasının vacibliyi qəbul olundu və inkişaf etmiş Qərb dövlətlərində sürətlə yayılmağa başladı; iii) 1980-2000-cı illəri əhatə edən mərhələ - bu dövrdə bir tərəfdən regional inkişafın tənzimlənməsi məsələləri geniş vüsət alır, digər tərəfdən isə yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyasının qəbul olunması ilə əlaqədar olaraq yerli hakimiyyət orqanları yerli icmaların inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətlərini gücləndirirlər. 1974-cü il böhranından sonra regional xarakterli məqsədlərdən daha çox makroiqtisadi xarakter daşıyan məqsədlər ön plana çıxdı. Əsas ideya hər bir regionun daxili potensialının maksimum istifadəsinə, kiçik və orta sahibkarlığın himayə olunmasına istiqamətlənərək neoklassik və texnoloji nəzəriyyələrə əsaslanmaqla regionların təsərrüfatlarının restrukturizasiyasının həyata keçirilməsindən ibarət olmuşdur; iv) müasir mərhələ - regional inkişafın əsas prinsipini regionların maraqlarına cavab verən özünüinkişaf potensialını reallaşdırmaqla ümummilliyə və regional maraqların uzlaşdırılması təşkil edir. Başqa sözlə, ölkənin ümumi inkişaf siyasəti ilə regional inkişaf siyasəti öz məntiqinə görə bir-birini qarşılıqlı tamamlamalıdır. Ölkə səviyyəsində sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti qarşıya qoyulmuş ümummilliyə məqsədlərə çatmaq yolunda yaranan problemlərin həllinə, ölkə əhalisinin rifah halının yüksəldilməsinə istiqamətlənməli, regional inkişaf siyasəti isə yerli maraqlar da nəzərə alınmaqla konkret şəraitin imkanları daxilində regionların inkişaf potensiallarının mümkün qədər tam və səmərəli reallaşmasına, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin müntəzəm olaraq yüksəldilməsinə və bu sahədə onların aralarında olan fərqlərin azaldılmasına xidmət etməlidir. Bu məqsəd regionların inkişafına məsuliyyətin yerli hakimiyyətin üzərinə keçirilməsini və ona müvafiq səlahiyyətlər verilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bu mərhələdə regional inkişaf paradigmasının əsasını “ictimai nəzəriyyələr” təşkil edir. Belə ki, “ictimai nəzəriyyələr” ümummilliyə və regional maraqların dialektik vəhdətini əsas hesab edir.

Tədqiqatlar [3; 8; 9; 11; 12; 15] göstərir ki, regional inkişafın paradigmasının təkamülü, tədqiqat obyektini kimi region haqqında biliklərin dərinləşməsi və genişlənməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, hazırda regional inkişaf nəzəriyyələrində regionun ictimai münasibətlər sisteminin özünəməxsus maraqlara malik subyektini kimi qəbul olunması, regiona çoxfunksiyalı və çoxcəhətli sistem kimi baxılması, tədqiqat obyektini kimi regionun statik vəziyyətdə araşdırılmasından dinamik vəziyyətdə araşdırılmasına keçid, araşdırmalarda praktikanın önə çəkilməsi, mövcud nəzəriyyə və konsepsiyaların konvergensiyası meyilləri və daha əhatəli kompleks nəzəriyyələrin meydana gəlməsi izlənilir.

Eyni zamanda, müasir dövrdə regional inkişaf nəzəriyyələri, o cümlədən regional inkişafın paradigması XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən dünyada ictimai tərəqqinin ümumi elmi konsepsiyası kimi qəbul olunmuş və əsasında iqtisadiyyat, cəmiyyət və təbiət üçlüyünün dinamik tarazlı inkişafı ideyası dayanan Davamlı İnkişaf Konsepsiyasına uyğunlaşma mərhələsini də yaşayır. Bu prosesin intensivləşməsində BMT-nin üzv dövlətlərinin bir araya gələrək qəbul etdikləri aşağıdakı sənədlər mühüm rol oynamışdır: 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə konfransında bəşəriyyətin və ətraf mühitin yeni inkişaf modeli ifadə edilən Bəyannamə [14], 2000-ci ildə Dövlət başçıları sammitində Minilliyin İnkişaf Məqsədlərini müəyyən edən Minilliyin Bəyannaməsi [18] və 2015-ci ildə Davamlı İnkişaf Sammitində 2016-2030-cu illər üçün Davamlı İnkişaf Məqsədlərini müəyyən edən “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Davamlı İnkişaf Gündəliyi” [17].

Bu sənədlərin qəbulu və həyata keçirilməsi regional inkişaf siyasətinin də bu prizmadan formalaşdırılmasını şərtləndirmişdir. Bu isə o deməkdir ki, regional inkişaf siyasəti regionların inkişaf

potensialının gücləndirilməsi və bu potensialın səmərəli reallaşdırılması yolu ilə regionlarda iqtisadiyyat, cəmiyyət və təbiət üçlüyünün dinamik tarazlı inkişafını təmin etməyə yönəlməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrdə regional siyasətə sonuncu yanaşma dünya təcrübəsində üstünlük təşkil etsə də, zəif regionlara investisiya axınını stimullaşdırmaqla regionlararası fərqləri dövlətin iştirakı ilə tənzimləməyi nəzərdə tutan postkeynsiçi nəzəriyyə, tənzimlənməyən bazarın regionlararası fərqləri silə biləcəyini qəbul edən neoklassik nəzəriyyə və bunlar kimi başqa nəzəri baxışlardan da istifadə olunur. Bir çox ölkələrdə regional siyasətdə diqqətin daha çox “problemlı regionlara” yönəldilməsinə üstünlük verilir. Yəni regional siyasət qeyri-tarazlı inkişaf nəzəriyyəsi üzərində qurulur.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas müddəalarını və regional inkişafa müxtəlif baxışları ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlmək olar ki, ölkənin regionlarında davamlı inkişafı təmin edən sistemli yanaşma yalnız hər bir regionun spesifik şəraitinin nəzərə alınması ilə mümkündür. Məhz bu səbəbdən də bütün hallar üçün regional sosial-iqtisadi inkişafın hazır “resept”ləri yoxdur. Belə ki, davamlı inkişaf müəyyən sosial, iqtisadi və ekoloji tələbləri təmin etməyi nəzərdə tutur. Lakin hər bir konkret regionda sosial, iqtisadi və ekoloji vəziyyət fərqli olduğundan zəruri dinamizmin və tarazlığın təmin olunması hər bir region üçün çeşidinə, miqyasına və xarakterinə görə fərqli siyasət tədbirləri həyata keçirilməsini tələb edir.

Bununla əlaqədar müxtəlif ölkələrdə fərqli təcrübələr müşahidə olunur. Məsələn, yapon təcrübəsinin fərqli xüsusiyyəti idarəetmədə və planlaşdırmada regionların rolunun gücləndirilməsidir. Regionlara geniş müstəqillik, o cümlədən konkret inkişaf proqramlarının planlaşdırılması sahəsində geniş səlahiyyətlər verilmişdir [11].

Bu baxımdan, Aİ ölkələrinin təcrübəsi də maraqlıdır. 2000-ci ildə qəbul olunan Lissabon strategiyası [10] Aİ-ni dünyanın ən rəqabətqabiliyyətli və dinamik təsərrüfat zonasına, biliklərə əsaslanan iqtisadi məkana çevrilməsini, birliyin bütün ərazisində dayanıqlı inkişafa nail olmağı nəzərdə tutur. Lakin bir çox problemlı rayonlar, xüsusilə də Şərqi və Cənubi Avropada milli və dövlətüstü regional siyasət çərçivəsində yardım tədbirləri olmadan prinsipcə sürətli təsərrüfat dəyişikliklərini həyata keçirmək imkanına malik deyillər. Buna görə də regional inkişaf sahəsində Avropa siyasəti belə bir prinsipə əsaslanır ki, daha varlı ölkələr və regionlar daha yoxsul ölkə və regionlara hamilik etməlidirlər.

Aİ-də regional inkişaf siyasəti üzrə tədbirlər və layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün ixtisaslaşmış fondlar yaradılmışdır. Hazırda bu iş, əsasən, iki fond vasitəsilə həyata keçirilir: Avropa Regional İnkişaf Fondu (ERDF) və Həmrəylik Fondu (CF). Bununla yanaşı, regional siyasətin müvafiq məqsədləri ilə əlaqədar layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün Avropa Struktur və Investisiya (ESI) Fondları adlanan Avropa Sosial Fondu (ESF), Kənd yerlərinin inkişafı üçün yaradılmış Avropa Kənd Təsərrüfatı Fondu (EAFRD) və Avropa Dəniz və Balıqçılıq Fondu (EMFF) kimi fondların da vəsaitlərindən istifadə olunur. Aİ ölkələrində regionlarda innovasiya və başqa əhəmiyyətli layihələr üçün kapital cəlbə və maliyyələşdirmə ilə bağlı digər mexanizmlər də mövcuddur. Xüsusilə müəyyən gəlirlər gətirə biləcək layihələr getdikcə daha çox qrantlar, ssudalar və ya digər maliyyə alətləri (məsələn, kapitalda iştirak) hesabına maliyyələşdirilir [8; 11].

Çin, Braziliya və Meksika kimi iri ölkələrdə regional idarəetmə sisteminin dəyişən vəziyyətlərə çevik uyğunlaşdırılması təcrübələri vardır. Bu ölkələrdə regionların aktiv şəkildə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa qoşulması (Çində azad iqtisadi zonalar, Meksikada sərhədyanı ərazilər), yeni ərazilərin mənimsənilməsi (Braziliya), nəqliyyat və enerji sahələrinin inkişafı (Braziliya, Çin), regionlararası inteqrasiyanın stimullaşdırılması, kənd yerlərində sənayenin (xüsusilə, kiçik müəssisələrin) inkişaf etdirilməsi və s. sahələrdəki təcrübələri də maraq doğurur [5; 12].

Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, zaman keçdikcə yeni şərait və amillərin yaranması regional inkişafın və onunla əlaqədar həyata keçirilən siyasətin paradiqmasının dəyişməsinə şərtləndirir. Müasir dövrdə də bu hal müşahidə olunur. Belə ki, köhnə paradiqmada əsas problem kimi gəlirlər, məşğulluq, fiziki və bazar infrastrukturu üzrə regional fərqlər önə çəkilibsə, yeni paradiqmada regionların potensialından istifadənin səmərəliliyinin və iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı olması kimi problemlər önə çəkilərək davamlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanan və geniş sahələri əhatə edən inteqrasiya olunmuş və müfəssəl inkişaf planlarının/proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsinə üstünlük verilir.

Müasir dövrdə intensivləşən qloballaşma prosesləri cəmiyyət həyatının bütün sahələri kimi regional inkişaf proseslərinə, o cümlədən onun hərəkətverici qüvvələrinə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, qloballaşma şəraitində regional inkişafa təsir göstərən amillərin tərkibində (qloballaşma prosesləri genişləndikcə və dərinləşdikcə yeni beynəlxalq amillərin meydana gəlməsi) və təsir dərəcələrində (beynəlxalq amillərin təsir dərəcələri artır) ciddi dəyişikliklər baş verir. Buna görə də hazırda regional inkişafa təsir edən amillər milli (ölkədaxili) və beynəlxalq amillər kimi təsnifləşdirilir.

Əhatə dairəsinə (ərazi səviyyələrinə) görə regional inkişafın milli amillərini ölkə, region, rayon və yerli səviyyəli amillərə, beynəlxalq amilləri isə qlobal, regional birliklər və ikitərəfli əməkdaşlıq səviyyəli amillərə bölmək olar.

Dünyada intensivləşən qloballaşma proseslərinin yaratdığı reallıqlardan çıxış edərək regional inkişaf siyasətinin formalaşdırılması zamanı bu prosesə təsir edən amillərin inzibati-ərazi və ya coğrafi-ərazi mənşəyini düzgün müəyyənləşdirmək üçün ərazi səviyyələrinin aşağıdakı cədvəldəki kimi müəyyənləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Qloballaşma şəraitində regional inkişaf amillərinin strukturunun əyani təsvirindən görünür ki, (*Cədvəl 1.*) hər üst səviyyədəki amillər özündən alt səviyyələrə də təsir göstərir. Başqa sözlə, bu amillər “dünya-ölkə-region” əlaqələr sistemində birləşir və bir-birilərinə təsir göstərilir. Ona görə də regional inkişaf siyasəti, o cümlədən müvafiq planlar formalaşdırılarkən hər bir ərazi səviyyəsinə uyğun siyasət tədbirlərinin (planların) digər ərazi səviyyələri üzrə həyata keçirilən və hazırlanan siyasət tədbirləri ilə (planlarla) əlaqələndirilməsi vacibdir.

Cədvəl 1. Regional inkişaf amillərinin ərazi səviyyələri üzrə bölgüsü

	Ərazi səviyyələri	Əhatə dairəsi
Beynəlxalq amillər	Qlobal	Dünya bütövlükdə
	Regional birlik	Dünyanın regionları
	İkitərəfli əməkdaşlıq	İkitərəfli əməkdaşlıq edən ölkələr
Milli amillər	Ölkə	Ölkə bütövlükdə
	Region	İqtisadi rayon, meqapolis və muxtar inzibati ərazilər
	Rayon	İnzibati rayonlar və şəhərlər
	Yerli	Qəsəbələr və kəndlər

Mənbə: Cədvəl nəzəri əsasların [5; 9; 16] ümumiləşdirilməsi əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beynəlxalq amillər bütün ölkələrə və ölkədaxili regionlara təsir göstərir. Bunlara istehsal amillərinin beynəlxalq mobilliyinin artması, elmi-texniki tərəqqinin qloballaşması, qlobal informasiya, innovasiya, istehsal, ticarət, maliyyə və nəqliyyat şəbəkələrinin yaranması, transmilli və çoxmilli

korporasiyaların (bank və şirkətlərin) yaranması, üstmilli inteqrasiya birliklərinin yaranması, liberallaşmanın (liberal bazar iqtisadiyyatı modelinə keçidin) kütləvi xarakter alması, beynəlxalq standartların yaranması, qlobal problemlərin mövcudluğu, beynəlxalq hüquq normalarının yaranmasını və s. aid etmək olar.

Qloballaşmanın yaratdığı imkanlardan əsasları kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- Xarici dövlətlərin müvafiq qurumları və biznes dairələri, regional və beynəlxalq inkişaf institutları (ADB, OSCE, EBRD, EU və s.), BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları (UNDP, UNİDO, FAO və s.), beynəlxalq humanitar təşkilatlar (Save the Children, World Vision International, International Red Cross and Red Crescent Movement və s) ilə əməkdaşlıq;
- “2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi” (DİM-lər) kimi qlobal və regional inkişaf planları və razılaşmalar çərçivəsində əməkdaşlıq;
- Xarici ticarət;
- Sərbəst iqtisadi zonalar yaradılması;
- Xarici investorlarla əməkdaşlıq, o cümlədən birgə müəssisələr yaradılması;
- Xarici ekspertlərlə əməkdaşlıq;
- Dünya elmi-texniki məhsullar bazarına çıxış və elmi-texniki sahədə əməkdaşlıq;
- İnternet üzərindən beynəlxalq əməkdaşlıq;
- Nəqliyyat-logistika-tranzit sahəsində əməkdaşlıq;
- Beynəlxalq turizm sahəsində əməkdaşlıq;
- Beynəlxalq maliyyə-kredit resurslarına çıxış və maliyyə-kredit sahəsində əməkdaşlıq;
- Mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə və xaricdə təhsilə çıxış və s.

Müvafiq nəzəriyyələr əsaslandırır və beynəlxalq təcrübələr [3; 9; 12; 15; 16] göstərir ki, qloballaşmanın yaratdığı bu imkanlardan səmərəli istifadə ölkədə və ölkədaxili regionlarda aşağıdakı kimi müsbət dəyişiklərə səbəb ola bilər: iqtisadi sərhədlərin genişlənməsi; mövcud ehtiyatların optimal bölgüsü; müqayisəli üstünlüklərin reallaşması; istehsal və ixrac potensialının artması; dünya bazarındaki rəqabətin daxili bazara təsiri nəticəsində yerli istehsalçılar arasında rəqabətin artması və nəticədə milli və regional iqtisadiyyatın rəqabət gücünün artması; investisiya imkanlarının genişlənməsi; ixtisaslaşmanın dərinləşməsi; birgə istehsal əməkdaşlığının güclənməsi; yüksək texnologiyaların cəlbə; müasir təsərrüfatçılıq metodlarının mənimsənilməsi; yerli məhsul və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsi, layiqli iş yerlərinin və əhalinin gəlirlərinin artması, əhalinin istehlak tələbatının daha dolğun ödənilməsi, yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi, yoxsulluq səviyyəsinin azalması və s.

Başqa sözlə, artıq qəbul olunur ki, ictimai münasibətlərin qloballaşdığı bir dünyada hər hansı bir ölkədə aparılan sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti, o cümlədən regional inkişaf siyasəti o vaxt uğurlu ola bilər ki, dünyada baş verən prosesləri və beynəlxalq amilləri də nəzərə alsın və onların yaratdığı imkanları mümkün qədər tam və səmərəli istifadə etsin.

Davamlı və inklüziv inkişaf məntiqinə görə, regional səviyyədə qloballaşmanın yaratdığı imkanlardan istifadənin faydasının artırılması hər şeydən əvvəl bu imkanlardan yararlanmaqla regionun potensialının gücləndirilməsini və onun mümkün qədər tam və səmərəli reallaşdırılması əsasında regionda mövcud olan sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin azaldılmasına nail olunmanı nəzərdə tutur. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinə görə isə bu məsələnin həlli regionun ölkədaxili və beynəlxalq əmək

bölgüsündə müqayisəli üstünlüklərinin artırılması, onların rəqabət üstünlüyünə çevrilməsi və mümkün qədər tam və səmərəli reallaşdırılması əsasında mümkün ola bilər. Bunun üçün isə regionun ölkədaxili və beynəlxalq əməkdaşlığını uzlaşdırması tələb olunur. Belə ki, qloballaşmanın yaratdığı “dünya-ölkə-region” əlaqələr sistemində regionun “dünya” ilə əlaqələrində “ölkə” aralıq alt-sistem rolunu oynadığından regionun qloballaşmanın yaratdığı imkanlardan yararlanma səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə “ölkə-region” və “dünya-ölkə” əlaqələrinin ahəngdarlığından asılı olacaqdır. Deməli, regionun qloballaşmanın yaratdığı imkanlardan daha çox yararlanması ümumilikdə “dünya-ölkə-region” əlaqələr sisteminin optimallaşdırılması əsasında mümkündür. Bu zaman optimallaşdırma meyarı olaraq müasir dövrdə dünya səviyyəsində cəmiyyətin tərəqqisinin ümumi məqsədi kimi qəbul olunmuş, davamlı və inklüziv inkişafa verilən töhfənin götürülməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, qloballaşma şəraitində ölkədaxili əmək bölgüsünün regionların ölkə və beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi və “dünya-ölkə-region” əlaqələrinin davamlı və inklüziv inkişafa verdiyi töhfəyə nəzərən optimallaşdırılması regional inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi çıxış edə bilər. Bu isə o deməkdir ki, qloballaşma şəraitində regionların ölkə və beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlüklərinin artırılması, onların rəqabət üstünlüyünə çevrilməsi və mümkün qədər tam və səmərəli reallaşdırılması və “dünya-ölkə-region” münasibətlərinin optimallaşdırılması həm ümummilli, həm də regional inkişafın təmin olunmasının, o cümlədən tənzimlənməsinin, həmçinin də planlaşdırılmasının əsas məsələlərinə çevrilmişdir.

Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, qloballaşma proseslərinin intensivləşdiyi müasir dövrdə regional inkişafın hərəkətverici qüvvələrində köklü dəyişikliklər baş verir, xüsusilə beynəlxalq amillərin rolu durmadan artır. Bu isə regional inkişaf siyasətinin paradiqmasının da müvafiq dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Yuxarıdakı təhlillər göstərdi ki, bu dəyişikliklərin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) regional inkişaf siyasəti beynəlxalq amillərin artan rolunu nəzərə alaraq yerli və beynəlxalq amillərin yaratdıqları imkanların əlaqələndirilmiş şəkildə istifadəsi hesabına daha çox fayda əldə olunmasını hədəfləməlidir;
- 2) regional inkişaf siyasəti regionların davamlı və inklüziv inkişafını əsas götürməlidir. Başqa sözlə, regionların potensiallarının gücləndirilməsinə, bu potensialların mümkün qədər tam və səmərəli reallaşmasına və regionlarda mövcud olan sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin həllinə yönəlməlidir.

Eyni zamanda, yuxarıda əks olunan məntiqi mühakimələrdən bu qənaətə gəlirik ki, qloballaşma şəraitində ölkədaxili əmək bölgüsünün regionların ölkə və beynəlxalq əmək bölgüsündəki müqayisəli üstünlüklərinə uyğunlaşdırılması (bunların inkişafı da nəzərdə tutulmaqla) və “dünya-ölkə-region” əlaqələrinin davamlı və inklüziv inkişafa verdiyi töhfəyə nəzərən optimallaşdırılması regional inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi çıxış edə bilər.

Mütərəqqi beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, belə regional inkişaf siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi çevik və səmərəli regional idarəetmə sisteminin, o cümlədən ayrı-ayrı regionlar, inzibati rayonlar və yerli inzibati ərazi vahidləri üzrə əlaqələndirilmiş müfəssəl inkişaf planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsini təmin edə bilən müasir planlaşdırma sisteminin yaradılması ilə mümkündür. Başqa sözlə, ölkədə regional inkişaf siyasəti üzrə vahid idarəetmə sistemi

formalaşdırılmalıdır ki, bu da müvafiq hüquqi-normativ və institusional əsasların, fəaliyyət mexanizmləri və vasitələrinin yaradılmasını da özündə ehtiva edir.

Regional inkişaf planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı “qlobal düşünmək və lokal hərəkət etmək” taktikasına üstünlük verilməsi məqsədəuyğun sayılır. Ona görə ki, “dünya-ölkə-region” münasibətlərinin təbiəti bir çox hallarda regional inkişaf siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün ümummilli səviyyədə fərqli alətlərin və metodların tətbiqini zəruri edir. Belə ki, regionların rastlaşdığı başlıca problemlər güclü “ərazi” xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bu da yerli və regional səviyyədə uyğun səylərin göstərilməsini tələb edir. Lakin bu problemlərin təkbaşına həlli də bir çox hallarda mümkün deyildir, burada “mərkəz”lə birgə fəaliyyət göstərmək, digər regionların və ölkələrin imkanlarından yararlanmaq da lazım gəlir.

Regionların potensialının aşkarlanması və səmərəli istifadəsinin təşkili üzrə fəaliyyətləri gücləndirmək məqsədilə müvafiq planların hazırlanması və icrası proseslərinə dövlət və yerli özünüidarətmə qurumları ilə yanaşı, digər maraqlı tərəflərin (özəl sektor, ictimai və qeyri-hökumət təşkilatları, tədqiqat qurumları, icmalar, inkişaf institutları və s.), o cümlədən əhalinin bütün təbəqələrinin nümayəndələrinin fəal surətdə cəlb edilməsi (iştiraklı yanaşma) də vacib hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri

Hüquqi-normativ baza. Hazırda Azərbaycan Respublikasında formalaşmış regional idarəetmə sisteminin hüquqi-normativ bazasına aşağıdakıları aid etmək olar [1]: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında”, “Xüsusi iqtisadi zonalər haqqında”, “Bələdiyyələrin statusu haqqında”, “Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında”, “Bələdiyyə qulluğu haqqında”, “Yerli rəy sorğusu haqqında”, “Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” və Azərbaycan Respublikasının əlaqədar digər qanunları, regionların sosial-iqtisadi inkişafı və ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilən dövlət proqramları, müvafiq məsələlərlə əlaqədar prezident fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və digər hüquqi-normativ aktlar.

Göründüyü kimi, ölkədə birbaşa regional inkişaf, o cümlədən regional inkişaf siyasəti və planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi məsələlərini tənzimləyən qanunlar yoxdur. Lakin inkişaf etmiş və dinamik inkişaf edən ölkələrin təcrübələri [5; 11; 12] göstərir ki, bu cür qanunların olması regional inkişaf siyasətinin səmərəliliyini artırır. Belə qanunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Regional inkişaf haqqında qanun (Finlandiya, İsveçrə), Sosial-iqtisadi inkişafın ərazi təşkili haqqında qanun (Almaniya), Regional planlaşdırma və davamlı inkişaf haqqında qanun (Fransa), Milli ərazi planlaşdırılması qanunu (Yaponiya), Milli ərazilər haqqında qanun (Cənubi Koreya), Milli regional və kənd yerlərinin inkişaf strategiyaları (Türkiyə), İnteqrə olunmuş regional strategiya və Təbii ətraf mühit və kənd icmaları haqqında qanun (İngiltərə) və s.

Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda da müvafiq qanunların hazırlanıb qəbul olunması faydalı olardı. Müasir dövrün əsas inkişaf meyilləri və mütərəqqi beynəlxalq təcrübələr əsas götürülərək Azərbaycan Respublikasında “Regionların və kənd yerlərinin davamlı inkişafı haqqında”, “Regional inkişaf siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsasları haqqında” və “Milli planlaşdırma sistemi haqqında” qanunların işlənməsi və qəbul olunması təklif olunur.

İnstitusional mexanizmlər. Hazırda Azərbaycan Respublikasında formalaşmış regional idarəetmə sisteminin institusional mexanizmi dövlət və yerli özünüidarətmə orqanlarından ibarət ikipilləli modelə əsaslanır. Regional səviyyədə dövlət hakimiyyəti orqanları yerli, rayon və regional

qurumlar, o cümlədən müvafiq icra hakimiyyəti və məhkəmə orqanları ilə təmsil olunurlar. Yerli özünüidarəetmə orqanlarını isə bələdiyyələr təmsil edir. Bununla yanaşı, bu proseslərdə təsərrüfat subyektləri, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və əhalinin də fəal iştirakı nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasında formalaşmış regional idarəetmə sisteminin subyektlərini və onların funksiyalarını aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanları - əsas funksiyaları regional inkişaf əlaqədar hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsasların formalaşdırılmasından, regional inkişaf siyasətinin məqsəd və hədəflərini müəyyənləşdirməkdən və onların həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət proqramları, yol xəritələri və digər siyasət sənədləri hazırlayıb icrasını təşkil etməkdən, regional idarəetmə orqanlarının fəaliyyətlərinə dəstək vermək və rəhbərlik etməkdən, bütün regionlar üzrə aparılan işlərə ümumi nəzarəti həyata keçirməkdən ibarətdir.

Regional dövlət idarəetmə orqanları (rayon və yerli icra hakimiyyəti orqanları da daxil olmaqla) - əsas funksiyaları aidiyyəti regionlarda inkişafın proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması, mövcud inkişaf potensialının səmərəli istifadəsi, cari problemlərin həlli, yeniliklərin tətbiqi, idarəetmə subyektlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və bu işlərə nəzarət edilməsindən ibarətdir;

Bələdiyyələr - əsas funksiyaları məsul olduqları ərazilərdə yerli özünüidarəetməni təşkil etməkdən, iqtisadi, o cümlədən maliyyə-büdcə fəaliyyətini həyata keçirməkdən, sosial-iqtisadi proqramlar hazırlayıb icrasını təşkil etməkdən, dövlət orqanları ilə iş birliyi yaratmaq və s. ibarətdir;

Təsərrüfat subyektləri - əsas funksiyaları əhalinin məhsullara, xidmətlərə və iş yerlərinə tələbatının ödənilməsi, özlərinin investisiya siyasəti haqqında qərar qəbul etməkdən, inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasında iştirak etməkdən ibarətdir;

Vətəndaş cəmiyyəti institutları, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları - əsas funksiyaları öz fəaliyyət istiqamətləri üzrə vətəndaşların maraqlarını və tələbatlarını öyrənməkdən, ifadə etməkdən və müdafiə etməkdən ibarətdir;

Əhali - əsas funksiyaları seçkilərdə iştirak, öz davranış tipini və hakimiyyətlə dialoq formasını seçmək, idarəetmə qərarlarının formalaşması və icrası prosesində iştirak etməkdən ibarətdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki: i) yerli, rayon, regional və mərkəzi dövlət orqanları, həmçinin icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları arasında səlahiyyətlərin bölgüsü və qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində müəyyən qarışıqlıq və çatışmazlıqlar vardır (yerli, rayon və mərkəzi dövlət orqanları arasında səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsü çox ümumdür, bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə aid olan bir çox işlər və ictimai xidmətlər hələ də müvafiq nazirlik və digər dövlət qurumlarının regional və yerli orqanları və ya yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir); ii) ölkədə hələ də hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə davamlı regional inkişafın təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayan, regional inkişaf, investisiya və innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə dəstək olan ixtisaslaşmış inkişaf institutları (regional inkişaf agentlikləri, regional investisiya və innovasiya fondları) yaradılmamışdır; iii) ucqar rayonlarda kiçik və orta təsərrüfat subyektləri və vətəndaş cəmiyyəti institutları zəif inkişaf etmiş və onların maliyyə dayanıqlılığı problemi vardır; iv) regional inkişaf siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsində təsərrüfat subyektlərinin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və əhalinin iştirakı zəifdir.

Qeyd olunanlar göstərir ki, ölkədə regional inkişaf siyasətinin institusional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması, həmçinin bu proseslərdə bütün maraqlı tərəflərin fəal iştirakının təmin olunması istiqamətlərində tədbirlər görülməsinə də ehtiyac vardır.

Regional inkişaf siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmləri. Dünya təcrübəsində olduğu kimi Azərbaycan da regional inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsində birbaşa və dolayı tənzimləmə üsullarından istifadə olunur.

Birbaşa üsullara bunları aid etmək olar: regional inkişaf əlaqədar qanunların və digər hüquqi-normativ aktların qəbul edilməsi, dövlət büdcəsindən regional büdcələrə dotasiyaların verilməsi; regional inkişaf əlaqədar dövlət proqramlarının və digər siyasət sənədlərinin qəbulu və həyata keçirilməsi; regionlarda dövlət müəssisələri yaradılması və dövlət sifarişlərinin reallaşdırılması.

Dolayı (iqtisadi) üsullara isə bunları aid etmək olar: kredit, vergi və sığorta üzrə güzəştlərin verilməsi; minimum əməkhaqqının müəyyənləşdirilməsi; əhalinin mənzil və ərzaq təminatına dəstək verilməsi; yeni iş yerlərinin açılmasının həvəsləndirilməsi; bəzi rayonlarda əməkhaqqına yüksəldici əmsalları tətbiq edilməsi; xarici və yerli investora güzəştlərin və zəmanətlərin verilməsi; sərbəst iqtisadi və sərbəst ticarət zonalarının yaradılması; aztəminatlı ailələrə yardımlar verilməsi; məsləhət-informasiya xidmətlərinin təşkili.

Araşdırma göstərir ki, hazırda bu sahədə qarşıda duran əsas məsələ bu üsulların tətbiqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə əldə olunan səmərənin artırılmasıdır.

Qeyd olunanlar göstərir ki, Azərbaycanda regional inkişaf siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində pərakəndəlik var, başqa sözlə, regional inkişaf siyasəti üzrə vahid sistem hələ də tam formalaşmamışdır. Hazırda bu siyasət əsasən ümumölkə səviyyəsində qəbul edilən proqramlar və fəvqəladə hallar və ya müəyyən problemlərin həlli məqsədi ilə qəbul edilən qərarlar əsasında həyata keçirilir. Odur ki, bu sistemin yuxarıda verilmiş nəzəri-metodoloji əsaslar və irəli sürülmüş təkliflər də nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasəti və onun planlaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Əvvəlki bölmələrdə konkretləşdirilən nəzəri-metodoloji əsaslara, mütərəqqi beynəlxalq təcrübələrdən edilən seçimlərə və yerli şəraitin diaqnostik təhlilinin nəticələrinə [4; 6] əsaslanaraq bu qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin və planlaşdırma sisteminin qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılaraq təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər görülməsi məqsədəuyğun olardı:

- Ölkədə regional inkişaf əlaqədar qanunvericilik bazasının (“Regionların və kənd yerlərinin davamlı inkişafı haqqında”, “Regional inkişaf siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsasları haqqında” və “Milli planlaşdırma sistemi haqqında” qanunların qəbul olunması), institusional mexanizmlərin (Regional İnkişaf Agentliklərinin, Regional İnkişaf və İnvestisiya Fondunun, Regional İnvestisiya Fondunun yaradılması) və tənzimləmə vasitələrinin (tətbiqi mexanizmlərinin) müasir dövrün çağırışları nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;

- Yerli, rayon, regional və mərkəzi idarəetmə orqanları arasında sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi sahəsində səlahiyyətlərin və məsuliyyətin optimal bölgüsünə nail olunması, o cümlədən onların orqanlarının büdcə-maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;

- Ölkədə inzibati və iqtisadi-coğrafi ərazi bölgüsünün bütün səviyyələri üzrə əlaqələndirilmiş planlaşdırma işlərinin aparılmasını (ölkə üzrə - Regional inkişaf konsepsiyası/Proqramı və ya Yol xəritəsi; iqtisadi rayonlar üzrə - Strateji inkişaf planları;

inzibati rayonlar və şəhərlər üzrə - Rayon/şəhər inkişaf planları; Qəsəbələr/kəndlər üzrə Yerli inkişaf planları hazırlanması) təmin edən müasir regional inkişafın planlaşdırılması sisteminin formalaşdırılması;

- Ölkədaxili əmək bölgüsünün regionların ölkə və beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;

- Regionların iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunması, iqtisadiyyatlarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və ixrac potensiallarının inkişaf etdirilməsi üçün hər bir regionun ölkədaxili və beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlüyə malik olduqları istehsal və xidmət sahələrinin müəyyənəşdirilməsi və onların reallaşdırılması üçün işlər görülməsi: müvafiq investisiya xəritələrinin hazırlanması və potensial investorlara təqdim edilməsi; klasterlər formalaşdırılması və s.;

- Regionlarda regionlararası və beynəlxalq əməkdaşlığın “dünya-ölkə-region” əlaqələrinin optimallaşdırılması prizmasından inkişaf etdirilməsi üçün milli və beynəlxalq amillər və imkanların əlaqələndirilmiş şəkildə tam və səmərəli istifadəsi istiqamətində məqsədyönlü və sistemli iş aparılması üçün mexanizmlər yaradılması;

- Regionlarda istehsal olunan xammalın emalı müəssisələrinin yenilənməsi, genişləndirilməsi və yenilərinin yaradılması, o cümlədən aqrar-sənaye inteqrasiyasının gücləndirilməsi hesabına son məhsul istehsalının artırılması (bu işə nəticədə ixracda son məhsulun payının və idxalı əvəz edən yerli məhsul istehsalının artırılmasına və idxalın strukturunun rasionallaşdırılmasına dəstək olacaqdır);

- Regionlarda investisiya və innovasiya fəallığının yüksəldilməsi;

- Ucqar, dağlıq, sərhədyanı və zəif inkişaf etmiş bölgələr üzrə xüsusi inkişaf planları hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- Fermer tərəfdaşlığının və kənd təsərrüfatında kooperasiyanın inkişafının həvəsləndirilməsi;

- Məhsul və xidmət istehsalı, satışı və istehsal vasitələri bazarında rəqabət mühitinin daha da sağlamlaşdırılması, o cümlədən bazarlara (daxili və xarici) çıxış imkanlarının asanlaşdırılması;

- Sahibkarların və fermərlərin həvəsləndirilməsinin gücləndirilməsi, onların maliyyə dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi, o cümlədən maliyyə resurslarına çıxışlarının asanlaşdırılması;

- Regionlarda bazar infrastrukturunun, o cümlədən logistika, maliyyə-kredit və sığorta sisteminin inkişaf etdirilməsi;

- Regionların mövcud istehsal və infrastruktur sahələrinin texniki və texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsi və müasir texnologiyalar əsasında yenilərinin yaradılması məqsədilə xarici investisiyanın cəlb olunmasının stimullaşdırılması və səmərəli istifadə üçün şərait yaradılması;

- Kənd yerlərinin dayanıqlı inkişafının təmin olunması, o cümlədən kənd yerlərində yaşayış üçün rahat şərait yaradılması, kəndə və kənd yaşayış tərzinə müsbət münasibət formalaşdırılması;

- Regionların və kənd yerlərinin inkişafı üzrə statistik bazanın inkişaf etdirilməsi, xüsusilə iqtisadi və inzibati rayonlar, şəhərlər və kəndlər üzrə iqtisadi, sosial və ekoloji vəziyyət

və proseslərlə əlaqədar məlumat toplanan göstəricilərin sayının artırılması və bu göstəricilərlə əlaqədar gender, yaş qrupları, yaşayış yerləri (kənd/şəhər), sektorlar və regionlar/inzibati rayonlar üzrə ayrılmış (dezaqreqasiya olunmuş) daha təfsilatlı məlumat bazalarının yaradılması;

- Regional inkişafın monitorinqi, təhlili və qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması;
- Regional inkişafın təmin edilməsi ilə əlaqədar ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi işinin gücləndirilməsi;
- Regional inkişaf siyasətinin formalaşması və icrası ilə əlaqədar proseslərə dövlət qurumları ilə yanaşı, digər maraqlı tərəflərin, o cümlədən özəl sektorun, elmi-tədqiqat qurumlarının, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və beynəlxalq tərəfdaşların cəlb olunması mexanizmlərinin yaradılması.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində regional inkişafın paradiqmasının qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri təhlil olunub qiymətləndirilmiş və bu əsasda ölkədə regional inkişaf siyasətinin və onun planlaşdırılması sisteminin qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması üzrə konseptual tövsiyələr hazırlanmışdır.

Əsaslandırılmışdır ki, qloballaşmanın intensivləşdiyi müasir dövrdə ölkədaxili əmək bölgüsünün regionların ölkə və beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi və “dünya-ölkə-region” əlaqələrinin davamlı və inklüziv inkişafa verdiyi töhfəyə nəzərən optimallaşdırılması regional inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqatın müasir nəzəri-metodoloji bazaya, mütərəqqi beynəlxalq təcrübələrə və yerli xüsusiyyətlərə əsaslanan elmi metodologiya əsasında aparıldığını nəzərə alaraq onun nəticələrinin, o cümlədən irəli sürülən tövsiyələrin Azərbaycan Respublikasında regional inkişaf siyasətinin və onun planlaşdırılması sisteminin qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılaraq təkmilləşdirilməsi zamanı konseptual əsaslar kimi istifadə olunması məqsəduyğun sayılır.

Eyni zamanda, ölkədə iqtisadi-coğrafi və inzibati ərazi bölgüsünün bütün səviyyələri (ölkə, iqtisadi rayonlar, şəhərlər, inzibati rayonlar, qəsəbələr və kəndlər) üzrə əlaqələndirilmiş planlaşdırma sisteminin yaradılmasının metodoloji əsaslarının işlənməsi, ölkədaxili əmək bölgüsünün regionların müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi və “dünya-ölkə-region” əlaqələrinin davamlı və inklüziv inkişafa verdiyi töhfəyə nəzərən optimallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün daha geniş tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu (<http://www.e-qanun.az/publication/1>)
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. (<http://www.e-qanun.az/framework/41320>)
3. Antonescu, D. Regional Development Policy in Context of Europe 2020 Strategy. *Procedia Economics and Finance* 15 (2014) 1091 – 1097;
4. Aran iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının diaqnostikası hesabat və inkişaf planının layihəsi, Aİ-nin Azərbaycan Respublikasında Pilot Regional İnkişaf Proqramına Texniki Dəstək

- Layihəsi., Bakı-2017
5. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: Учебник для вузов. - М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004.
  6. Gəncə-Qazax regionu rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının diaqnostikası üzrə hesabatlar və inkişaf planlarının layihələri. Aİ-nin „Yerli və Regional İnkişafa Dəstək Layihəsi”, Bakı, 2019.
  7. Hüseynova X.M. Azərbaycanca regional inkişafın idarə olunması problemləri. İqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 2010
  8. John Bachtler, Carlos Méndez, Heidi Vironen. Regional development and policy in Europe. Contributions for the debate in Latin America. EUROsociAL Prog. Madrid, March 2014
  9. Латушко Н.А. Эволюция моделей региональной политики в контексте теорий региональной экономики. Economics: Yesterday, Today and Tomorrow. 2017, Vol. 7, Is. 11A
  10. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Presidency Conclusions. (https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm)
  11. Regional Development Policies in OECD Countries. OECD, 2010.
  12. Региональная политика: зарубежный опыт и российские реалии / Под ред. А.В. Кузнецова, О.В. Кузнецовой. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – 137 с.
  13. Rio Declaration on Environment and Development. Report of the UN Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 3-14 June 1992.
  14. Rustamov V.A. Theoretico-methodological Bases of Regional Development Planning. - Regional Development in Azerbaijan -2018, Baku, 2018, pp 48-58.
  15. Сухарев О.С. Основные подходы в теории региональной экономики, ИЭ РАН, Москва, 2015.
  16. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015.
  17. United Nations Millennium Declaration. New York 6-8 September 2000.

PhD., Vagif Ali oğlu Rustamov, Center for Local Economic Reforms

Paradigm of regional development in the context of globalization

Summary

The article presents the results of a study conducted to identify the main directions of adaptation of the regional development paradigm to globalization. The research methodology is based on the system analysis approach. The study shows that globalization leads to the emergence of new factors and opportunities that can have a significant impact on the development of countries and in-country regions. Consequently, the success of regional development policy in the modern era largely depends on the full and effective use of national and international factors and opportunities in a coordinated manner. It is substantiated that the improvement of the in-country division of labor taking into account the comparative advantages of the regions and the optimization of the “world-country-region” relations in terms of their contribution to sustainable and inclusive development can serve as priority directions for regional development policy in the context of globalization. In the end, based on the results of the study, conceptual recommendations are given on adapting the regional development policy and its planning system to the conditions of globalization in the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *regional development, globalization, system analysis, paradigm, conceptual recommendations.*

Д.ф.э.н., Вагиф Али оглы Рустамов, Центр местных экономических реформ

Парадигма регионального развития в контексте глобализации

Резюме

В статье представлены результаты исследования, проведенного с целью выявления основных направлений адаптации парадигмы регионального развития к условиям глобализации. Методология исследования основана на подходе системного анализа. Исследование показывает, что глобализация обуславливает возникновение новых факторов и возможностей, которые могут оказать существенное влияние на развитие стран и регионов. Следовательно, успех политики регионального развития в современную эпоху во многом зависит от полного и эффективного использования национальных и международных факторов и возможностей на скоординированной основе. Обосновывается, что совершенствование внутривостранового разделения труда с учетом сравнительных преимуществ регионов и оптимизация отношений «мир-страна-регион» с точки зрения их вклада в устойчивое и инклюзивное развитие могут служить приоритетные направления для политики регионального развития в условиях глобализации. В конце на основании результатов исследования даны концептуальные рекомендации по адаптации политики регионального развития и системы ее планирования к условиям глобализации в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *региональное развитие, глобализация, системный анализ, парадигма, концептуальные рекомендации.*

Müəlliflərin nəzərinə!

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalında dərc edilmək üçün məqalə təqdim olunarkən qoyulan tələblər:

- ✓ Təqdim olunan məqalələrin strukturu ümumi qəbul olunmuş standartlara və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olmalıdır.
- ✓ Məqalədə *başlıq* (UOT kodu, 10-12 sözdən çox olmamaqla məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri ardıcılıqla göstərilir), *xülasə* (150-200 sözdən ibarət), *giriş* (tədqiq olunan mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın hipotezası, araşdırmanın məqsədi göstərilir), *tədqiqatın metodları*, *problemin təhlili*, *nəticə* (araşdırma nəticəsində hazırlanmış təkliflər də verilməklə) bölmələri, həmçinin mətnə istinadlar göstərilməklə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyatlar çap olunduqları dillərdə əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək göstərilməlidir.
- ✓ Məqalələrin həcmi 10-12 standart səhifədən artıq olmamalıdır. Mətni WORD proqramında, 1,15 intervalda, Times New Roman-12 ölçülü şriftlə yazılmalıdır.
- ✓ Məqalələr üç dildə - azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər.
- ✓ Məqalənin sonunda (ədəbiyyat siyahısından sonra) yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasə və açar sözlər verilməli, xülasələrdə, həmçinin mövzu, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri göstərilməli, məqalə müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalıdır.
- ✓ Jurnalda məqalə baş redaktorun adına məktubla, məqalənin profili üzrə elmi dərəcəli mütəxəssisin rəyi ilə, ayrıca faylda çap olunmuş variantda və elektron formada təqdim edilməlidir. Məqalə jurnalın ekspertləri tərəfindən verilən müsbət rəydən sonra çap oluna bilər.
- ✓ Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə qoyduğu tələblər nəzərə alınmışdır.

